

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

М. В. Зенкін

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник
у 2 частинах

Частина 1
(з давніх часів до кінця XIX ст.)

Дніпро
НТУ «ДП»
2025

УДК 32:340.12 (09) (075.8)

З 56

*Рекомендовано вченою радою НТУ «Дніпровська політехніка»
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра
спеціальності 052 Політологія (протокол № 1 від 22 січня 2025)*

Рецензенти:

О.Ю. Висоцький – д-р політ. наук, проф. (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара);

І.О. Цурканова – канд. політ. наук, доц. (Український державний університет науки і технологій).

Зенкін М. В.

З 56 Історія політичної думки [Електронний ресурс] : навч. посіб.: у 2-х ч. Ч. 1 (з давніх часів до кінця ХІХ ст.) / М. В. Зенкін ; М-во освіти України, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». – Дніпро : НТУ «ДП», 2025. – 242 с.

Зміст видання відповідає освітньо-професійній програмі дисципліни «Політологія» підготовки здобувачів спеціальності 052 першого (бакалаврського) рівня.

Розглянуто процеси виникнення та розвитку політичної думки зі стародавніх часів до кінця ХІХ століття в її динаміці, аби набути уявлень про шляхи формування політичної науки.

Сформульовано навчальні цілі, що окреслюють навички та вміння бакалаврів з політології.

УДК 32:340.12 (09) (075.8)

© М.В. Зенкін, 2025

© НТУ «Дніпровська політехніка», 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ	9
ТЕМА 2. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	17
1. Загальна характеристика	17
2. Стародавній Єгипет	18
3. Стародавній Вавилон	22
4. Стародавня Індія	24
4. Стародавній Китай	27
ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ	37
1. СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ.....	37
2. СТАРОДАВНІЙ РИМ.....	54
ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	62
1. Політичні теорії середньовіччя.....	63
2. Політична теорія св. Августина.....	67
3. Фома Аквінський та його політичне вчення	68
4. Учення Марсилія Падуанського	71
ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ Й РЕФОРМАЦІЇ	75
1. Загальна характеристика.....	75
2. РЕФОРМАЦІЯ.....	76
Монархомахісти (тираноборці)	82
3. ВІДРОДЖЕННЯ.....	83
4. РАННІЙ УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ.....	92
ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ «АТЛАНТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ»	97
1. Учення Г. Гроція про право і державу.....	97
2. Учення Т. Гоббса про державу і право	100
3. Теорія природного права Б. Спінози.....	104
Основні напрями політико-правової ідеології в період Англійської революції і громадянської війни.....	106
4. Учення Дж. Локка про право і державу.....	110

ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЕПОХИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА (XVII–XVIII ст.).....	114
1. Німеччина	114
2. Франція.....	120
3. Англія	136
ТЕМА 8. ПОЛІТИЧНА ДУМКА В США ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ.....	141
1. Олександр Гамільтон	142
2. Томас Пейн	144
3. Томас Джефферсон.....	147
4. Джеймс Медісон.....	150
ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В НІМЕЧЧИНІ КІНЦЯ XVIII–ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ	154
1. Політичне вчення Іммануїла Канта.....	154
2. Політична теорія Іоганна Готліба Фіхте.....	159
3. Учення Гегеля про державу і право	164
Тема 10. ОСНОВНІ ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ ЄВРОПИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ	170
Загальна характеристика	170
1. Європейський консерватизм	171
2. Лібералізм	176
3. Французький соціалізм	184
4. Утопічний соціалізм	189
5. Позитивізм	197
ТЕМА 11. РАДИКАЛЬНІ ТЕОРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.....	204
1. Марксизм.....	204
2. Політико-правова ідеологія анархізму.....	213
Макс Штірнер	214
П.Ж. Прудон	217
М.О. Бакунін	219
П.О. Кропоткін	222

Тема 12. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЄВРОПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ

XIX СТ.	226
1. Ліберальна політична доктрина Дж. С. Мілля	226
2. Консерватизм Л. фон Штейна	228
3. Політичні погляди Ф. Лассаля	230
4. Фрідріх Ніцше	232
4. Органічна теорія держави Г. Спенсера	237
Література	241

ПЕРЕДМОВА

Вивчення історії політичної думки або принаймні ознайомлення з нею є вкрай важливим, оскільки воно дає можливість зрозуміти, як формувалися основи сучасних політичних систем, концепцій та ідеологій, а також як мислили і як діяли люди, що стояли за цими змінами. Таке знання дозволяє простежити еволюцію політичних теорій і концепцій від античних часів до сьогодення. Вивчаючи думки відомих філософів Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Локка, Руссо, Монтеск'є, Маркса та багатьох інших, ми можемо зрозуміти, як змінювалися в суспільстві основні погляди на владу, свободу, справедливість, права людини тощо.

Знання історії політичної думки дає змогу краще розуміти сучасні політичні системи та ідеології. Багато політичних концепцій, які діють сьогодні, виникли в минулому. Наприклад, ідеї демократії, уявлення про права людини, правову державу, соціалізм та капіталізм мають глибокі корені в історії політичної думки. Саме ці знання допомагають пояснити, чому сучасні політичні інститути виглядають так, а не інакше, і як на них впливали ідеї попередніх часів.

Оволодіння такою цінною інформацією розвиває навички критичного мислення. Порівнюючи різні теорії та ідеї, студенти й дослідники навчаються аналізувати, оцінювати й ставити під сумнів концепції, що лежать в основі політичних систем і практик. Під час такого аналізу формується більш глибоке й всебічне розуміння того, як працює політична система та як її можна змінювати на краще.

Історія політичної думки дає безцінні уроки, враховуючи які можна уникнути помилок минулого. Наприклад, досвід тоталітарних режимів ХХ ст., аналіз їхньої ідеології та політичної практики формує чітке розуміння, які фактори можуть призвести до політичних репресій та авторитаризму. Історія дає нам також приклади успішних демократичних реформ й еволюції прав людини.

Політичні теорії часто взаємодіють з економічними, соціальними та культурними процесами. Отже, вивчення політичної думки сприяє встановленню взаємозв'язку різних аспектів суспільного життя з формуванням політичних поглядів та більш чіткому баченню, як ідеї можуть змінювати суспільні структури, тобто мати реальні наслідки для життя людей.

Історія політичної думки як наукова галузь є важливим інструментом формування активних і свідомих громадян, здатних брати участь у політичних процесах. Опанувавши знання про політичну сферу, можна лише усвідомити принципи демократичного врядування, роль виборців, необхідність правової держави, важливість захисту прав і свобод людини. Політична думка завжди була полем боротьби між різними ідеями та інтересами, а вивчення історії цих

знань дає можливість оцінювати причини й наслідки певних політичних конфліктів, пояснювати домінування одних ідей та маргіналізацію інших. Такі знання можуть показати, чому ідеї, що здаються далекими чи майже абсурдними на перший погляд, зрештою впливають на політичну реальність.

Знання історичних аспектів політичної думки – це частина загальної культурної спадщини людства. Вивчаючи її, ми зберігаємо пам'ять про досягнення великих мислителів, їхні ідеї та їхній вплив на розвиток цивілізації. Такі знання виступають засобом зберігання та передавання важливої інформації наступним поколінням, що може бути корисним для суспільства.

У запропонованому посібнику, який інтегрований з відповідною програмою дистанційного курсу (<https://do.nmu.org.ua/course/view.php?id=4542>), розглянуто політичну думку минулого та сучасності, визначено роль і функції цієї сфери знань, виконано класифікацію понять. Під час практичних занять здобувачі вищої освіти опановують навички аналізу політичних теорій та практичного застосування вивчених методів до виконання професійних завдань.

З огляду на вищевикладене, метою вивчення дисципліни «Історія політичної думки» є формування компетентностей у сфері пізнання державно-правових ідей, доктрин, теорій, передумов і закономірностей їхнього виникнення, формування, історичного розвитку та взаємодії, впливу на різні аспекти суспільного життя, зв'язків із сучасністю.

Завдання дисципліни:

- ознайомити здобувачів вищої освіти з теоретичним підґрунтям та фактичним змістом різних політичних учень;
- розглянути основні політичні вчення сучасності, їхню класифікацію, роль та особливості функціонування;
- навчити здобувачів вищої освіти кваліфіковано аналізувати зміст політичних учень, застосовувати набуті навички до виконання професійних завдань, прогнозування шляхів розвитку політичних ідей;
- сприяти розвитку теоретичного мислення та формуванню світогляду майбутнього політолога.

Очікувані результати навчання:

- пояснювати предметну сферу історії політичної думки та її місце в політичній науці;
- орієнтуватись в епохах та етапах розвитку політичної думки, розуміти історичні особливості цих епох та причини змін суспільно-політичної свідомості у відповідні періоди;
- знати історію виникнення, розвитку і взаємодії політичних учень минулого й сучасності;
- орієнтуватись у розмаїтті політичних поглядів на сутність влади, держави та їхні форми;
- уміти виявляти зв'язок між історичними обставинами формування та фактичним змістом і спрямованістю політичних і правових учень;
- пояснювати розвиток поглядів представників суспільно-політичної думки минулого на політику, владу, державу, партії та місце людини в цих процесах;
- виявляти вплив політичних і правових учень на діяльність суспільних структур;
- пояснювати характер сучасних політичних процесів, закономірності переходу від тоталітарної до демократичної політичної системи, до громадянського суспільства та правової держави через аналіз провідних політичних ідей теоретиків світової суспільно-політичної думки.

Посібник може бути корисним не тільки майбутнім бакалаврам зі спеціальності «Політологія», а й усім, хто цікавиться такими знаннями, бо історія політичної думки – це не просто академічна дисципліна, це одночасно важливий елемент громадянської освіти, завдяки якому в людини формується зріле, критичне та відповідальне ставлення до суспільних явищ.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

1. Предмет і методи історії політичної думки
2. Періодизація історії політичної думки
3. Міфологічні погляди про владу і законі

1. Предмет і методи історії політичної думки

Сучасна політична наука розвивається на основі еволюції політичних ідей країн світу, нагромаджених знань, удосконалення методів аналізу політичної практики. Головною силою, що визначає характер суспільного устрою, розвиток суспільства, є спосіб добування засобів до життя, спосіб виробництва матеріальних благ.

Разом з тим політичні, правові, філософські, художні, релігійні погляди суспільства і відповідні їм політичні, правові та інші установи мають виключне значення в житті суспільства.

Право, держава, законодавство, політика є об'єктами дослідження різних гуманітарних наук (юриспруденції, філософії, соціології, політології, етики). Причому кожна наука, що знаходиться в системі міждисциплінарних зв'язків і взаємовпливів, відрізняється своїм специфічним підходом до цих загальних об'єктів, має свій особливий предмет.

Історія політичних і правових навчань є окремою самостійною науковою і навчальною дисципліною одночасно історичного та теоретичного профілів. Ця її особливість обумовлена тим, що в рамках даної дисципліни досліджується і висвітлюється специфічний предмет - історія виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, право, політику і законодавстві, історія політичних і правових теорій, історія теорій права і держави.

Під «Ученнями» маються на увазі по суті різні форми теоретичного вираження і фіксації історично виникає і розвивається знання, ті теоретичні концепції, ідеї, положення і конструкції, в яких знаходить своє концентроване логіко-понятійне вираження історичний процес поглиблення пізнання політичних та правових явищ.

Предмет історії політичної думки - це сукупність ідей, теорій, навчань, уявлень людини про державу, право, владу, а також умови їх зародження і розвитку

Відмінні риси історії політичної думки:

- знаходиться на стику історичних, філософських і юридичних наук;
- вивчає не самі правові інститути, а форми їх теоретичного пізнання;
- вивчає сформовані і чітко виражені погляди на умови зародження і розвитку уявлень людини про державу і право.

Історія політично орієнтованої думки буде певною політологічною ретроспекцією (історією політології, історією політологічних учень), за рамками предмета якої залишиться не тільки історія правових навчань, а й взагалі правове розуміння (і поняття) держави і політики в цілому.

Обсяги понять «політичне» і «державне» не збігаються. Подання про їх співвідношенні різному в різні епохи, у різних авторів. Так, давньогрецькі автори, що почали теоретичну розробку явищ політики на основі досвіду поліса, ще взагалі не знали терміну *stato* («державна»), який увійшов в науковий обіг у часів Макіавеллі. Для них в цілому характерна тенденція трактувати політичне як феномен лише еллінського устрою спільного життя у вигляді правової форми організації загальної (публічної) влади вільних громадян.

На противагу політиці деспотія - це варварське» правління з безправ'ям і рабством підданих, бо вони ще не доросли до висот політики. **Аристотелівська характеристика людини як політичної істоти** якраз і означає, що тільки в своїй розвиненості (розумової і моральної) люди, будучи вільними, можуть організувати своє спільне життя на політичних засадах (як в еллінському полісі), тобто на основі права і загального для всіх закону.

Така державно-правова трактування політичних явищ і політичного життя була розвинена далі - з позицій розрізнення приватного та публічного права - в давньоримській політико-правовій думки. Показова в цьому плані юридизована характеристика Цицероном республіки як справи народу, як правової форми спільності і життя народу, як «загального правопорядку».

У Новий час істотно змінюється трактування поняття «політика». **Повчальним є порівняння позицій Аристотеля і Макіавеллі як зачинателів різних концепцій політичної науки, відповідно античності і Нового часу.** Звільнення політики від моралі (а багато в чому - і від права) і ставка на силу в концепції Макіавеллі спиралися на трактування політики як перш за все боротьби за владу і на розуміння держави як суверенної організації влади, установа або оволодіння якої - головна мета всієї політики і політичної боротьби. Також і для багатьох наступних мислителів (аж до сучасності) характерно уявлення про ширший обсяг «політичного» у порівнянні з «державним». **При цьому «політичне» розуміється і трактується поза правових (і державно-правових) форм, термінів і рамок.**

Політичні Учення минулого представлені в предметі дисципліни у вигляді відповідних теоретичних досліджень проблем держави як особливого політико-правового явища і установи в широкому контексті інших політичних явищ, відносин та інститутів, у взаємозв'язку і взаємодії з ними.

Функції історії політичної думки:

- **пізнавальна (гносеологічна)** - дає пояснення політико-правових явищ, що існували раніше, виявляє закономірності їх появи і зникнення;
- **мотиваційно-регулятивна** - процес перетворення теоретичних правових уявлень в реальні інститути держави і права;
- **раціоналізація політико-правових відносин** - постійний пошук найбільш оптимальних інститутів держави і права, ефективних норм поведінки, що регулюють взаємовідносини як між людьми, так і між людиною і державою;
- **політична соціалізація** - процес повного і адекватного сприйняття наступними поколіннями позитивного політико-правового досвіду попереднього покоління.

Методологія історії політичної думки – це система принципів і методів дослідження державно-правових ідей та цілісних учень (доктрин, теорій), їх виникнення, історичного розвитку, зв'язків із сучасністю та суспільною практикою.

Методи філософського рівня:

- встановлення причинно-наслідкових зв'язків;
- знаходження єдності та різниці між формою прояву та сутністю учень;
- аналіз учень у історичному та логічному розвитку.

Методи загальнонаукового рівня:

- аналітичний;
- діалектичний;
- метафізичний;
- історичний;
- герменевтичний¹;
- логічний.

2. Періодизація історії політичної думки

1. Залежно від типу суспільно-економічної формації:

Рабовласницька:

- ✓ заснована на експлуатації праці рабів;
- ✓ конфлікт між рабовласниками і рабами послужив причиною утворення держави.

¹ **Герменевтика** (грец. Ἑρμηνευτική «мистецтво тлумачення», від терміна ἑρμηνεύω («тлумачу, тлумачити»), етимологія якого неясна) - вивчення принципів інтерпретації (наприклад, принципів інтерпретації будь-яких текстів чи (систем) понять - так як будь-які тексти або поняття формуються у певних контекстах.

Феодальна:

- ✓ заснована на експлуатації праці селян, прикріплених до землі, що знаходиться у власності феодалів;
- ✓ задача держави - захист інтересів феодалів.

Буржуазна (капіталістична):

- ✓ протистояння між працею і капіталом;
- ✓ держава намагалася примирити інтереси антагоністичних класів з позиції буржуазії.

Комуністична (соціалістична):

- ✓ скасування приватної власності і ліквідація класу експлуататорів;
- ✓ встановлення громадського самоврядування.

За ознакою приналежності явища до конкретного історичного періоду:

- **Стародавній світ** (4 тис. років до н.е. - 476 р. (падіння Риму) - епоха зародження державності і перших політико-правових ідей.
- **Середньовіччя** (476 р. - XIII ст.) - зародження і розвиток християнства та ісламу, взаємодія їх зі світською владою.
- **Відродження і Реформація** (XIV-XVI ст.) - зміна феодалізму буржуазним суспільством, проголошення самоцінності людини; розкол християнства.
- **Новий час** (XVII-XIX ст.) - буржуазні революції і освічений абсолютизм, секуляризація культури і політичної думки, епоха промислової революції і утопічного соціалізму.
- **Новітній час** (з кінця XIX ст.) - епоха монополістичного капіталу, соціалістичних революцій, звільнення колоній, світових воєн, розпаду соціалістичної системи.

Соціальна класифікація

За ступенем індивідуальної свободи і захисту прав:

- **Традиційне суспільство** - індивід залежав від держави, а рівень його волі був пов'язаний з його соціальним становищем.
- **Становлення громадянського суспільства** - формування і втілення в життя ідей загальної рівності, обмеження правління, пріоритету особистих прав і свобод.
- **Громадянське суспільство** - зростання ролі права і дотримання прав людини, у особистості з'явилося безліч способів самовираження.

3. Міфологічні погляди про владу і законі

Політично-правові Учення в строгому значенні цього поняття з'явилися лише в ході досить тривалого існування ранньокласових суспільств і держав. У теоретико-пізнавальному плані генезис політичних і правових теорій проходив в руслі поступової раціоналізації початкових міфічних уявлень.

У своєму виникненні політико-правова думка всюди у стародавніх народів на Сході і на Заході - сходить до міфологічних витоків і оперує міфологічними уявленнями про місце людини в світі. На ранній стадії свого розвитку погляди, умовно іменуються як політичні, ще не встигли виділитися у відносно самостійну форму суспільної свідомості і в особливу область людського знання і **представляли собою складовою момент цілісного міфологічного світогляду.**

Особливості:

1. Космос на відміну від хаосу впорядкований, згідно з міфами, присутністю і зусиллями богів. Земні ж порядки (в тому числі і порядок людських взаємин) - частина і наслідок загальносвітового, космічного порядку.
2. Характерна тотожність інформативного (повідомлення про що мали місце події та знаменні діяння богів) і імперативно-нормативного (безумовна необхідність для людей рахуватися з цими подіями) моментів розповіді про міфічні факти.
3. Земні порядки - нерозривна частина загальносвітових, космічних порядків, мають божественне походження. У руслі такого розуміння і висвітлюється в міфах тема земного життя людей, їх суспільного і державного устрою, їх взаємовідносин між собою і з богами, їх прав та обов'язків - словом, всього того, що їм дозволено і що їм заборонено.

Божественний першоджерело сформованих соціальних та політико-правових порядків - основна ідея і тема стародавніх міфів з потрібних нас тут аспектам їх змісту. У міфах стародавніх народів по-різному вирішується і висвітлюється питання про спосіб і характер зв'язку божественного почала з земними відносинами.

Та чи інша версія божественного походження земної влади і порядку є загальнообов'язковою моделлю відповідного їх улаштування і одночасно панівною ідеологією, що не має конкуренції в особі інших уявлень, поглядів, точок зору. Сумнів в міфі є початком його раціоналізації, але це, як правило, справа доволі пізня.

У міфах ряду народів йдеться про первинне безпосередньому правлінні богів, які потім навчили людей мистецтва управління і передали владу земним правителям.

Згідно давньовавілонським і давньоіндійським міфам боги, будучи джерелом влади правителя, разом з тим і самі продовжують залишатися вершителями земних справ і людських доль.

Відома своєрідність притаманна релігійно-міфологічним уявленням **стародавніх євреїв**. За їхньою версією, єдиний істинний Бог знаходиться в особливому договірному відношенні зі всім єврейським народом, є його главою і царем (верховним законодавцем, правителем і суддею). Заслуговує уваги тут уявлення про договірний характер влади. **Закони єврейського народу, по священному вченню євреїв, отримані Мойсеєм прямо від Бога**. У звичайних умовах відправлення влади здійснюється людьми від імені Бога, але в екстраординарних ситуаціях він діє і безпосередньо (через одкровення, чудеса).

Вельми оригінальний **давньокитайський міф про божественне походження і характер земної влади**, згідно з яким саме персона верховного правителя Піднебесної (Імператора Китаю) є єдиною точкою зв'язку з вищими, небесними силами. Вся влада сконцентрована, за цими поглядами, в особі верховного правителя в якості його особистої та внутрішньої сили, а всі інші посадові особи і державний апарат в цілому - лише помічники особистісної влади правителя.

Наведені міфічні версії про божественний характер земних порядків лежать в основі більш конкретних поглядів про владу, управління, праві, справедливості, правосуддя тощо.

Відповідно до **міфічних і релігійних поглядів древніх єгиптян правду, справедливість і правосуддя уособлює богиня Маат**. Судді носили зображення цієї богині і вважалися її жерцями. Божественний характер земної влади (фараона, жерців і чиновників) і офіційно визнаних правил поведінки, в тому числі і основних джерел тодішнього права (звичаїв, законів, судових рішень), означав, що всі вони відповідають (або повинні відповідати) Маат - природно-божественному порядку справедливості. Поняття «Маат» тут несе, по суті, ту ж смислове навантаження, що і поняття «Рота» (рита) в Рігведі (священних гімнах індоаріїв), «Дао» - в давньокитайській міфології, «дике» - у стародавніх греків; **мова у всіх цих випадках йде про «правду-справедливість»**.

Вихваляння божественної справедливості як основи земних соціально-політичних порядків, законів і правил людських взаємин міститься в цілому ряді давньо-єгипетських джерел, зокрема в «Повчанні Птахотепа» (XXVIII ст. до н.е.), «Книзі мертвих» (бл. XXV-XXIV ст. до н.е.), «Повчанні гераклеопольського царя своєму синові» (бл. XXII в. до н.е.) та ін.

У «Повчанні Птахотепа» присутнє уявлення про природну рівність всіх вільних («немає народженого мудрим») і обґрунтовується необхідність

своєрідного критерію добродесної і справедливої поведінки. В «Як і вченні гераклеопольського царя» поряд з численними вихваляння богів і божественної влади фараона міститься заклик не робити нічого несправедливого і протизаконного. **Правитель характеризується як людина, «творить правду» і прагне до справедливості.**

За древнешумерским міфом, сприйнятому надалі (в II тис. до н.е.) також і в Вавилоні, як покровителя, захисника слабких і під натиском фігурує бог Шамаш, жорстоко карає все зло, брехливе, несправедливе і неправе. Всякого, хто порушить «стежу Шамаша» - шлях правди, справедливості і права, чекає, неминуча і суворая кара. Переступити «стежу Шамаша» означало вчинити злочин, порушити право.

Шумерські і вавілонські правителі і законодавці наполегливо підкреслювали божественний характер своєї влади і своїх законів, їх відповідність незмінним божественним принципам і справедливості.

Ці уявлення широко відображені у відомому давньовавілонському політико-правовому пам'ятнику XVIII в. до н. е. - Законах Хаммурапі. Характеризуючи своє законодавство як здійснення волі богів, Хаммурапі проголошує, що за велінням Шамаша, великого судії небес і землі, сяє його справедливість в країні, по слову Мардука, не знайдуть його приречення нікого, хто б скасував їх.

Міфічні уявлення давніх персів знайшли пізніше свій розвиток і вираження в зороастризмі. Засновником цього релігійно-етичного течії був *Заратустра (Зороастр)*, чиє життя і діяльність відносяться приблизно до VIII ст. до н. е. Надалі ідеї зороастризму отримали досить широке поширення в Стародавньому світі (на Близькому Сході, в Передній Азії, Індії, Греції) і зробили помітний вплив на становлення християнської доктрини.

Боротьба в світі двох протилежних начал - добра і зла - є основним положенням зороастризму. Початок добра уособлюється царством світлого божества Ормузда, начало зла - царством темного божества Арімана. Добро і світло припускають активну діяльність, боротьбу людини проти зла і темряви. У такій боротьбі і складається позитивний сенс і мета буття. В кінцевому рахунку перемога буде за добром, незважаючи на тимчасове торжество зла.

Держава, згідно зороастризму, має бути земним втіленням небесного царства Ормузда. Монарх - служитель Ормузда, він повинен захищати підданих від зла і, борючись проти зла в державі, насаджувати добро. Перська держава під керівництвом подібного монарха, згідно зороастризму, буде поступово обмежувати силу зла і розширювати владу добра. Становий розподіл суспільства, по зороастризму, ґрунтується на вільному виборі кожним того чи іншого роду занять. На чолі окремих станів повинні стояти найбільш добродійні

люди. Заратустра закликав служителів Ормузда до взаємної любові, прощення і світу.

У Стародавній Персії ще немає більш-менш розробленого політико-правового Учення. Тут, за свідченням Геродота, в суперечках про різні види правління в цілому домінують уявлення про переваги одноосібної влади, що, по суті, означало виправдання сформована практика східного деспотизму.

План семінарського заняття за темою № 1.

1. Предмет і методи історії політичної думки.
2. Періодизація історії політичної думки.
3. Міфологічні погляди про владу і закони.

ТЕМА 2. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ У КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Особливості формування політичних та правових учень.
2. Політичні вчення стародавнього Єгипту.
3. Політичні вчення стародавнього Вавилону.
4. Політичні вчення стародавнього Індії.
5. Політичні вчення стародавнього Китаю.

1. Загальна характеристика

З IV тис. до н. е., у результаті розпаду первіснообщинного ладу й поділу суспільства на класи, почали створюватися стародавні рабовласницькі держави – Єгипет, Вавилон, Індія та Китай.

Урядовий апарат давньосхідних держав складався переважно з трьох відомств:

- військового;
- фінансового;
- публічних робіт (організації служб, пов'язаних із землеробством).

Умови диктували необхідність політичної централізації і створення специфічних форм держави – східної деспотії, за якої повнота влади зосереджувалася у руках деспота, який спирався на верхівку рабовласників.

Природно, що з виникненням перших рабовласницьких держав і правових систем на Стародавньому Сході виникла й почала розвиватись політична думка.

Найперші соціально-політичні уявлення у давніх єгиптян, китайців, індусів, вавилонян, євреїв, персів, греків і римлян з огляду на джерела однаковою мірою мали релігійно-міфологічний характер, звичайно, з певними відмінностями.

В усіх Ученнях того періоду переважає уявлення, що будь-які відносини влади і порядку походять від бога (небесних надлюдських сил).

В законах того часу тісно переплетені міфологічні, релігійні, моральні, соціально-політичні та інші моменти. Загалом законодавство зводилося до божественного першоджерела. Закони приписувались або безпосередньо богам, або їх ставленикам – правителям.

Земний правопорядок, за міфологічними уявленнями, є частиною світового порядку, а тому будь-яке порушення правил, обрядів і законів з боку окремих осіб може порушити небесну та земну гармонію загалом і спричинити світові катастрофи. Тому ретельно створювались регламентації людської поведінки, численні релігійно-етичні заборони й суворі покарання за їх порушення (як у земному, так і загробному житті). Оскільки існуючі порядки і закони були божественні та священні, їх порушення вважалося викликом богам.

Таким чином, панівний політичній ідеології була притаманна проповідь покори та смирення рабів і пригнічених вільних, відверте виправдання соціально-політичної нерівності, освячення рабовласницької держави і права. Фізична праця проголошувалася заняттям негідним для привілейованих верств.

Жерці – релігійна, розумова і владна еліта тих часів – вважалися тими, хто може тлумачити міфи, знати божі та людські таємниці, монополістами знання, носіями ідеології, розпорядниками владних повноважень, законодавцями, основними посадовими особами, судьями, верховними захисниками існуючих порядків. Водночас вони вважалися не лише знавцями таємниць, а й їх організаторами, захищаючи власний статус та існуючий лад від будь-яких новацій і змін.

Однак уже в I тис. до н. е. почала виявлятися раціоналізація політико-правових уявлень, яка означала відхід від міфологічної ідеології і водночас подолання монополії жерців. Ця тенденція особливо повсюдно виявилася у VIII-VI ст. до н.е. у вигляді учень Конфуція, Мо-Цзи, Лао-Цзи і легістів у Китаї, Будди в Індії, Заратустри в Персії, проповідей єврейських пророків Ієремії, Ісаї та інших в Палестині, а згодом у виступах драматургів, мудреців, софістів і філософів у Греції, юристів у Римі.

Слід зауважити, що пригнічені маси, маючи на меті розірвати пута рабства, намагалися протиставити такий політичній ідеології власні політичні ідеї. Через важкі умови існування вони не могли створити конкретну політичну теорію. Однак у формі пісень, народних переказів тощо вони висловлювали ідеї про справедливий суспільно-політичний лад, верховенство народу і договірного походження держави.

У результаті класової боротьби в країнах Стародавнього Сходу виникли зачатки політичних знань, заклалися засади політики як галузі знання, ставилися питання про походження і природу держави і права, відносини між державами, питання суспільно-політичного життя.

2. Стародавній Єгипет

Стародавня рабовласницька держава у Єгипті виникла в IV-III тис. до н. е. За формою це була централізована монархія на чолі з наділеним необмеженою владою фараона.

У політичній ідеології рабовласників панували уявлення:

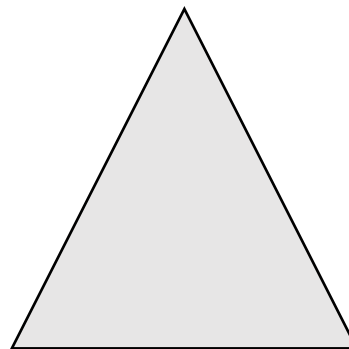
- про необхідність суспільно-політичної нерівності, перевагу «вищих» над «нижчими»;
- про «підлість» іноземців, які були головними постачальниками рабів;
- будь-які вияви класового протесту вважалися неприпустимими і подавалися як зазіхання на одвічні закони світобудови;

- про фараона як земного бога (нащадка небесних богів).

Така рабовласницька ідеологія відобразилася в різних джерелах, у тому числі в літературно-політичних трактатах (повчаннях). Так, відоме «**Повчання Птахотепа²**» (III тис. до н.е.) відображає політичну ідеологію верхівки єгипетського рабовласницького класу.

Авторство належить візиру єгипетського фараона **Айсеца** (2690–2625 рр. до н.е.). У документі в поетичній формі **пропонується піраміда влади єгипетського суспільства:**

- боги (покровителі Єгипту);
- фараон;
- жреці;
- чиновники;
- рабовласники;
- вільні селяни і ремісники;
- найнижче розташовувались раби.

Освятивався цей порядок богинею Маат, яка символізувала правосуддя та була втіленням справедливості.

У «Повчанні Птахотепа» сформульована низка принципів побудови суспільства. Насамперед, наголошувалось на рівності вільних від народження людей, що можна пояснити фактом подальшого формування панівної верстви та потребою у збільшенні могутності, чисельності цього прошарку. Тобто, за наявності значних статків допускалась можливість підвищення рангу знатності єгиптянин. Метою життя кожної людини проголошувалось щастя й утверджувався принцип суспільної доброчесності (*ка*), який формулював етичні норми поведінки мешканців Єгипту.

Суспільну нерівність він вважає закономірним явищем. Тому Птахотеп наголошує, що ні в якому разі не слід порушувати сформованої соціальної ієрархії. Тих, хто знаходиться на нижчих щаблях соціальної драбини закликає покірно (шанобливо) ставитися до «вищих» (благородних). Переконаючи «нижчих», що їх добробут залежить від доброї волі знатних і можновладців, Птахотеп закликає також «вищих» не ставитися зверхньо до підданих, не шкодити їм, тому що міцність покори завжди могутніша від сили. Ніхто не може нав'язувати страх, крім царя і бога.

Обстоюючи інтереси багатих (маєтних), Птахотеп засуджує користолюбство (смертельна хвороба, що руйнує сім'ю і добрі стосунки між рідними). Це своєрідна спроба приспати невдоволення бідних (незаможних).

² **Птахотеп** — один із визначних сановників, який обіймав високі посади в єгипетській державі, на схилі віку підбиває підсумки у своєму «Повчанні» нагородженої за довгі роки життєвої мудрості.

Птахотеп виступав проти будь-яких змін. Досягши похилого віку, людина, на його думку, повинна не переінакшувати «настанови батька свого», а передавати їх дітям своїм.

Стосовно держави, то «бога» Птахотеп ототожнює зі словом «фараон». Вище благо – добродійність – це беззастережна покора начальнику.

Цікавою літературною пам'яткою, де відображено зростання внутрішніх суперечностей (жорстоку боротьбу класів і окремих груп панівного класу), є **«Повчання гераклеопольського царя Ахтоя своєму синові царю Мерікара»** (2100 р. до н. е.).

Назване «Повчання» – це політичний трактат, в якому яскраво виражені інтереси панівного класу. Воно свідчить про доволі загострені суперечності між багатими і бідними у державі Стародавнього Єгипту кінця III тис. до н. е.

Трактат містить поради спадкоємцю щодо управління. Цар закликає сина визначити, хто є ворогами його держави, і жорстоко з ними боротися, здійснюючи насамперед превентивні дії для запобігання різноманітним заколотам і бунтам. Зокрема, він пропонує відслідковувати будь-яку підозрілу інформацію та карати можливих заколотників.

Найнебезпечнішим ворогом, на його думку, є біднота. Той, у кого немає майна, – бунтівник. Цар повинен суворо ставитися до них. Батько радить синові спиратись на багатих.

Серед знаті, на яку спирався гераклеопольський цар, важливе місце посідали й ті, хто висунувся з лав вільних і розбагатілих людей. Тому в «Повчанні» зустрічається порада не возвеличувати людину за її походження, а лише за заслуги, «за її діями».

У «Повчанні» наводиться нове тлумачення царської влади – фараон як представник бога на землі повинен бути всезнаючим, уміти переконувати людей не лише за допомогою військової сили, а влучно сказаного слова. Тобто, до джерел влади окрім військової сили автор трактату відносить і авторитет. Для збереження державної влади володаря повинні не лише боятися, а також любити.

Функції державного апарату – тримати в покорі пригнічену частину населення за допомогою професійного війська, та в'язниць («вбивай бунтівника, інших карай ударами і позбавленням волі»).

Основою держави також є військо. Автор закликає особливо дбати про молодих воїнів, гарантуючи їм кар'єрне зростання та забезпечуючи їх майном, землею, худобою.

Загалом у творі знаходимо поради бути справедливим («остерігайся карати несправедливо», «розбирайся у судових справах»), дбати про своїх підданих («зроби так, щоб замовк той, хто плаче», «не утискай вдову»), бути милосердним

(«не убивай, карай за допомогою побиття і ув'язнення»), мужнім («будь хоробрим, таким як я був»), богобоязним («створюй прекрасні пам'ятники для бога, живе в них ім'я того, хто їх створює», «укріплюй жертівники, шануй бога»).

Загалом твір є спробою апологетизувати одновладдя фараона, який був не лише представником бога на землі, що володів усіма найкращими якостями монарха, а й сам міг бути божеством.

Однак уже тоді раби і бідні вільні дедалі більшою мірою усвідомлювали соціально-політичну нерівність. Наприкінці XVIII ст. до н. е. в Єгипті відбулося повстання вільної бідноти і рабів, під час якого було розгромлено державні установи і здійснено масовий переділ майна знаті й багатіїв. Повстання було стихійним і зазнало поразки. Після цього відбувся напад з Азії кочових племен – гиксосів, які панували потім у Єгипті понад 100 років.

Усі ці події дістали відображення в так званому «**Лейденському папірусі**», або «**Реченні Іпусера**» – літературному творі, написаному віршованим розміром.

Автор «Речення», вірогідно, був представником панівного класу, що постраждав під час повстання бо його твір пронизаний ненавистю до повсталих. Він з глибоким смутком констатує події як хоас у суспільстві та політиці. Іпусер наголошує, що тільки люди, які не знали закону, наважились на бунт проти царя.

Автор пропонує читачеві детальну картину майже всіх сфер життя тогочасного Єгипту та наслідки їх руйнування. Він наголошує, що в результаті громадянської війни припинились зовнішні відносини, торгівля (внутрішня та з іншими країнами), відбувся перерозподіл майна, власність фараона та знаті потрапила до рук селян і ремісників.

У «Реченні Іпусера» зустрічаємо роздуми про рівність і рабство. Його думки є першими задокументованими роздумами про те, що соціальна нерівність, рабство є нормальним, природним явищем.

Іпусер обурювався тим, що в результаті перевороту раби почали «володіти вустами», бідняки отримали майно багатих, і останнім довелося працювати, чиновники були убиті, а придворні вигнані із царських володінь (люди заможні «поставлені до роботи над ручними млинами», «діти вельмож вигнані на вулицю», «цар захоплений бідними людьми», розкриті архіви та «розкрадені їх декларації»). Абсолютним руйнуванням освяченого богами порядку, була для Іпусера ситуація, коли бідняки, не здатні побудувати навіть хатини, стали власниками будинків, а селянин, який «не міг знайти собі биків, став власником великої кількості худоби» і навіть рабів.

Так автор доводить, що заколотники не намагались зруйнувати рабство як соціальний інститут, а прагнули самі стати рабовласниками.

Однією з причин громадянської війни Іпусер називає бездіяльність і брехливість фараона: «Ти робив все, щоб викликати це. Країна стала отруйною травою, що знищує людей». Водночас автор наголошує, що всі біди Єгипту припиняться, як тільки природний порядок буде відновлений.

Підсумовуючи, наголосимо, що стародавній Єгипет упродовж кількох тисячоліть здійснював значний вплив на політичне, культурне й економічне життя сусідніх держав, а ідеї стародавніх єгиптян про принципи реалізації політичної влади та особливості державного будівництва є невід'ємною частиною світової політичної думки.

3. Стародавній Вавилон

Стародавній Вавилон, як і Єгипет, був рабовласницькою державою, а політична ідеологія також була пронизана релігійними уявленнями.

Боги спрямовують долі людей і народів, дають їм блага і надсилають на них всі біди, відбивають ворогів і дарують перемоги. З релігійних ідей випливає і уявлення про державну владу. Вихваляння і виправдовування необмеженої влади східного деспотизму міститься **в законах вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.)**.

У тексті судейника законодавець регламентує майже всі сторони життя тогочасного вавилонського суспільства. Зокрема, з тексту можна дізнатися про специфіку політичної, економічної систем та особливості соціальної ієрархії.

Соціальна структура старовавилонського суспільства, складалася із авелумів («мужі»), мушкенумів («покірні») та вардумів (раби).

Авелуми – це повноправні члени сільської чи міської общин, що володіли частиною общинної землі.

Мушкенуми, на думку дослідників, мали обмежені громадянські права. До цієї категорії також належали збіднілі селяни, що перебували на службі у царя. Низка статей законів присвячена регулюванню рабовласницьких відносин.

«Закони Хаммурапі» жорстко захищали право власності господарів над вардумами. Держава слідкувала за збереженням встановленої системи, опікувалась торгівлею, розшукувала та карала рабів-утікачів та їх поплічників. Зокрема, той, хто вкрав раба, допоміг йому втекти, знищити тавро або сховатись, карався смертю. Якщо вардуму були нанесені тяжкі тілесні ушкодження, винний повинен був відшкодувати власнику збитки.

Раби у Вавилоні не були однорідною масою, серед них існувала певна соціальна ієрархія. Зокрема, рабиня-наложниця й її діти після смерті господаря ставали вільними. Колишніх вавилонських громадян, які потрапили у рабство в іншій країні, слід було негайно звільнити.

«Закони Хаммурапі» регламентують права воїнів, пропонуючи низку пільг і захищаючи їх від сваволі командирів, а їхнє майно від лихварів. Військовим держава надавала у користування земельні наділи, які у разі сумлінного виконання ними своїх обов'язків не могли бути відчуженими.

Зокрема, у судебнику зазначається:

- заборонено купувати майно воїна або забирати його за борги;
- майно воїна міг успадкувати старший син, якщо він продовжував кар'єру батька. Якщо у військового не було повнолітніх синів, то третина майна залишалася вдові;
- пограбування або продаж у рабство воїна командиром каралося смертю останнього;
- воїна, який потрапив у полон слід було викупити за державні кошти;
- в разі невиконання своїх обов'язків (якщо воїн запізнювався або посилав замість себе найманця, але надалі користувався службовим майном), його страчували.

Загалом, у «Законах Хаммурапі» правовому становищу воїнів присвячено 16 статей, які гарантували військовим можливість якісно й ефективно виконувати обов'язки.

Згадуються в тексті законів купці (тамкари), які виконували роль торгових агентів, здійснювали лихварські операції, викупували з полону вавилонян і навіть шпигували на користь царя. В нагороду за роботу вони отримували земельні ділянки, сади, будинки.

«Закони Хаммурапі» регламентували економічні відносини різних класів, особливості оренди землі, оплату найманої праці тощо.

У стародавньому Вавилоні існували такі форми власності: державна, общинна та приватна. Найбільша кількість землі перебувала у державній власності та роздавалася у службове користування чиновникам, військовим в обмін на виконання державних повинностей.

Великим соціальним лихом, що руйнувало общину і відповідно, державу, із середини, було лихварство та кабальна залежність.

Значна кількість статей судебника присвячена регламентації використання найманої праці. Зокрема, встановлювався 10-20 денний термін роботи під час збору врожаю та визначався конкретний розмір заробітної плати, залежно від виду робіт, що виконувалися. Доволі часто практикувалась натуральна оплата праці найманих працівників.

Закон чітко регламентував особливості орендних відносин:

- були встановлені терміни оренди (поле для посівів – 1-2 роки; цілина – 3 роки; сад – 5 років);

- якщо орендувалася цілина, то орендна плата віддавалась лише на третій рік;
- орендна плата встановлювалася у розмірі 1/3 від врожаю з поля і 2/3 – зі саду;
- розмір орендної плати підвищувався до 1/2 врожаю, якщо землевласник допомагав орендареві худобою та посівним матеріалом;
- незалежно від обсягу врожаю розмір орендної плати не змінювався.

Дослідники зазначають, що «Закони Хаммурапі» регламентували не всі сфери тогочасного життя:

- не йдеться про особливості взаємодії між царською адміністрацією й общинами;
- про злочини проти держави;
- про економічний стан храмових господарств.

Роль судейника у житті стародавніх вавилонян дослідники оцінюють неоднозначно (деякі вважають текст дійсно чинним законодавством, інші – швидше збіркою добрих побажань, що не набула чинності; ще інші зазначають, що це приклад казуїстики, що регламентує лише спірні випадки, що потребували верховного абітражу).

Вважається, що вавилоняни у повсякденному житті керувалися далеко не одними «Законами Хаммурапі», діяла ціла низка інших норм звичаєвого права. Також деякі дослідники ставлять під сумнів унікальність тексту, наголошуючи, що це систематизовані норми шумерських кодексів попередніх століть.

«Закони Хаммурапі» були упорядкованою збіркою норм звичаєвого права, якою керувались у повсякденному житті мешканці не лише Вавилонського царства, а й багатьох інших держав на території Месопотамії.

4. Стародавня Індія

Політична ідеологія у Стародавній Індії розкривається в літературних пам'ятках, релігійних книгах. З них найвідоміші: «Веди» (кінець II тис. до н. е.), поема «Махабхарата», трактат «Артхашастра» і особливо збірка «Закони Ману».

«Атхашастра» – «Наука про користь» (частіше перекладається як «Мистецтво (наука) політики»). Автором трактату вважається **Чанак'я Каутілья** – міністр і головний радник царя Чандрагупти, засновника північно-індійської династії Маур'я (вважається, що саме Каутілья привів його до влади та протягом усього правління допомагав своїми вдалими порадами).

«Артхашастра» – це величезний трактат, що складається з 15 частин. Він присвячений різноманітним проблемам державобудування, життя суспільства та

міждержавним відносинам. Трактат створений в останній чверті IV ст. до н.е., і, можливо, потім був доопрацьований.

У «Артхашастрі» відображені всі основні складові політичної науки індійців, а саме теорія саптанга – семи основних елементів країни та теорія мандали (кола, колеса). А сьома частина трактату має назву «Про шість методів зовнішньої політики».

Концепція саптанги (у перекладі – сім елементів).

Вона займає чільне місце у композиції індійської політичної теорії: сім основних складових визначають державу.

Першу позицію посідає господар, очільник держави – **свамін** (цар), **другу** – **аматьяс** (рада міністрів), **третю** – **раштра** – територія, власне країна. **Наступні: дургас** – столиця держави або форти, **бала** – військо, **коша** – казна та **мітра** – союзник. За цією теорією **державу може існувати й плідно функціонувати лише за умов, коли всі ланки політичної структури міцно пов'язані між собою та взаємодіють.**

Концепція мандали, на відміну від саптанги

Стосується більше зовнішньої політики і спілкування зі сусідами. Вона передбачає наявність могутнього правителя, що стоїть, так би мовити, у центрі кола, колеса (мандали). Недарма сильний монарх у староіндійській, зокрема, буддійській традиції, має назву чакравартін, дослівно: «той, хто обертає колесо (закону)».

Далі теорія мандали у спрощенні має такий вигляд:

- найближчі сусіди царя, які безпосередньо оточують його володіння – це потенційно ворожа сфера;
- ті ж, які межують із територією ворога – потенційні друзі (сусід мого ворога – мій друг).

Традиційно мандала нараховує 12 правителів, серед яких – не лише сусіди-вороги та їх сусіди-союзники, а також союзники ворогів і союзники союзників, союзники союзників ворогів і т. д.

Безумовно, така теорія є схематичною; на практиці одну мандалу не обов'язково складали саме 12 царів, так само різною могла бути кількість потенційних друзів або ворогів.

Єдине, що завжди залишалося обов'язковим, то це мета царя, який стояв у центрі мандали: він мав за допомогою своїх послів і таємних агентів спостерігати за можливостями усіх оточуючих його правителів, враховувати всі зміни в міждержавних стосунках і у розвитку країн-сусідів, аби за допомогою системи угод і домовленостей підтримувати власну силу та зберігати незалежність, а в кращому випадку – залишатися домініоном.

За кінцеву мету такий цар мав у разі необхідності та наявності потенціалу здійснити «дгармвіджайя» – справедливе завоювання, тобто вагомо поширити власні володіння за рахунок територій слабших сусідів.

Таким чином, територіальне розташування та урахування всіх навколишніх потенцій мало ледь не вирішальне значення для успішної зовнішньої політики. Важливим була і наявність союзника, який в стародавніх індійських текстах визначається санскритським словом мітра – «друг».

Каутілья нараховує шість методів зовнішньої політики: мир, війна, похід, очікувальне становище, пошуки допомоги, подвійна політика.

Проте інші автори, пізніших часів, зводять їх (цілком природно) до двох основних – миру та війни.

У «Законах Ману» відверто проповідується суспільна нерівність. Стверджується, що поділ суспільства на касты (варни) – результат творення божого. Вища каста брахманів створена богом з його вуст, друга каста кштарійів (воїнів) – з його рук, каста вайшіїв (землероби, торгові люди) – зі стегна і нижча каста шудр – з його ніг. Крім того, найнижчу, найприниженішу і безправнішу групу населення становили «недоторкані», які не входили в жодну варну. Брахман, стверджують «Закони Ману», – володар усіх каст. Закони стверджують також апологію влади царя.

Цар:

- втілення володаря світу;
- захисник кастового ладу;
- голова адміністративного апарату, від нього виходять усі призначення;
- керує армією, зовнішньою політикою, збирає податки
- є верховним суддею.

«Закони Ману» встановлювали, що цар уособлює 7 (священне для індійців число!) особистих якостей: він є батько, матір, вчитель, захисник, вогонь, скарб і потойбічна відплата. Царська влада була спадковою, царевичі отримували належне виховання і досить часто брали участь у державних справах, проте в «Артхашастрі» зазначено: нехай цар не зводить на престол навіть єдиного сина, якщо той безпутний.

«Закони» застерігають проти будь-якої спроби передати державну владу представникам нижчих каст. У цьому зв'язку проголошується жорстокий терор щодо нижчої касты шудр.

Велике значення у «Законах» надається покаранню. Зокрема, стверджується, що покарання має божественне походження, «...бо слугує заставою покори закону». Навіть боги виконують обов'язки тому, що побоюються покарання.

Якщо закон карми має стимулювати сумління віруючих, цар і його діяльність спрямовані на забезпечення порядку в існуючому житті. Того царя вважають справедливим, який говорить істину, робить правильні вчинки, знає закон і справедливо застосовує покарання. Інакше він буде сам знищений тим покаранням, яке несправедливо вчинив щодо своїх підданих.

У «Законах Ману» змальований ідеал справедливого правителя, який для виконання обов'язків потребує надійних помічників – мудрих радників. Ману вказує, що належні міністри мають обиратися з відповідного середовища, з родин, в яких вже були радники і державні діячі. Звичайно, на перший план висувуються тут брахмани, роль яких в індійському суспільстві завжди була дуже великою.

Відносини з підданими відбувалися шляхом прийому скарг і прохань від населення та винесення справедливих рішень, а в разі незадоволення могли відбуватися більш детальні переговори.

Політика завжди була спадковою справою представників певних каст, що належали в першу чергу до варни кшатрійів. Згідно з Ведами, саме вони мали займатися царськими справами, тому участь широкої громадськості в управлінні була обмеженою. Класичний індійський цар – кшатрій.

«Справжній» індійський цар мав багато працювати, а не вихвалитися своєю владою, і не лише накопичувати скарби, але й роздавати їх. Він мав захищати абсолютно все: територію – від ворогів, варновий поділ – від змішення, багатих – від грабіжників, бідних – від великих податків, сім'ї – від подружньої зради. А ще він повинен був опікуватися загальнодержавними заходами – іригаційними роботами, боротьбою з голодом і под. Від нього очікували сприяння мистецтвам, літературі та просвіті. Вихідні царю мати не належало, спати не більш як шість годин на добу і не витратити багато часу на такі буденні речі, як умивання та їжа.

4. Стародавній Китай

Рабовласницьке суспільство і держава у Стародавньому Китаї сформувалися до середини II тис. до н. е. Переважною формою експлуатації в Китаї було рабовласництво. Крім того, великі землевласники і знать експлуатували працю вільних землеробів.

Політичний лад Китаю мав форму військово-бюрократичної монархії. У VII–V ст. до н. е. було повалено єдину Чжоуську монархію. Цей період в історії Китаю відомий під назвою Лего (велика кількість царств), за ним йде період Чжань-го-царств, що борються (V–III ст. до н. е.).

Останній період характеризується різким загостренням класових суперечностей. Боротьба розгортається між рабами і рабовласниками, між

великими землевласниками і селянами, а також між окремими князівствами. Усе це й зумовило боротьбу різних напрямів політичної думки.

Конфуцій (близько 551–479 рр. до н. е.)

Основна праця: «Бесіди і судження» («Лунь Юй», упорядковувалася після смерті Конфуція близько 230 років, 479-249 рр. до н.е.), складена його учнями. Основний зміст праці присвячений широкому комплексу етико-правових норм і принципів, які виступали основними формами соціально-політичного регулювання того часу:

- **Лі** – система правил спілкування, поведінкова норма та установка, соціальний регламент, ритуал – прямий шлях до людяності. Сфера її дії дуже широка: вона охоплює все громадське життя – від родини до держави.
- **І** – обов’язок, від якого ніхто не може ухилитися.
- **Жень** (людинолюбство, людяність, гуманність, добродієність) – моральний принцип, який визначає вчинки та поведінку людини, виступає основою відносин між людьми, кінцевою метою морального самовдосконалення.
- **Сяо** – повага до батьків; ядро етичної та політичної теорії Конфуція.
- **Шу** – повага до давнини, яка мала реалізовуватись шляхом вивчення «Книги історії» («Шу цзин») і «Книги віршів» («Ши цзин»), в яких зафіксовані реальні та легендарні події стародавньої історії Китаю.
- **Чжун** – відданість правителю.

Структура теорії Конфуція:

1. Концепція ідеальної людини – цзюньцзи («шляхетна людина») посідає одне з центральних місць у вченні Конфуція.

Цій концепції відведена роль ідеального взірця, прикладу для наслідування. Цзюньцзи має бути людиною справедливою, скромною, правдивою, привітною, шанобливою, відвертою, обережною, такою, що вміє стримувати свої бажання, має відразу до донощиків, бездумних людей. Шляхетна людини ніколи не зупиняється на досягнутому, вона постійно прагне морального самовдосконалення, сподіваючись досягнути шлях дао. Саме в процесі навчання, вважав Конфуцій, людина стає кращою та прагне до виправлення недоліків і неправильних вчинків. Тому, доклавши зусиль, цзюньцзи може стати будь-яка людина.

Конфуцій поділив людей на вищих (благородних мужів) і нижчих (простолюдинів) за рівнем наближення до ідеалу цзюньцзи. Мислитель стверджував, що благородний муж – це зразок моральної досконалості, людина, яка всією своєю поведінкою утверджує норми моралі. Тобто, він виділяв

благородних не за походженням, а за моральними якостями та знанням. Саме за такими критеріями Конфуцій пропонував висувати на державну службу.

Головне завдання благородних мужів Конфуцій вбачав у вихованні людяності. Шляхетна людина повинна бути людинолюбною, зобов'язана трудитися, поважати старших: правителя та батька. Взаємини повинні базуватися на шанобливому ставленні сина до батька. Син повинен: а) поважати свого батька; б) годувати свого батька; в) влаштувати батькові пишні похорони, а після смерті батька протягом трьох років не переставляти в будинку речі.

Конфуцій вперше в історії Китаю за допомогою образу цзюньцзи підняв значення бюрократії, яка зобов'язана була не тільки стежити за дотриманням *лі*, але й втілювати їх у життя на власному прикладі.

На перший погляд, поняття «цзюньцзи» є своєрідним етичним ідеалом, однак воно посідає чільне місце у конфуціанській теорії управління, оскільки відповідність образу «шляхетної людини» повинна виступити головним критерієм відбору державних службовців. Ті ж, хто не відповідає високому моральному критерію, повинні коритися вищим, «благородним» людям. Такий порядок, вважав Конфуцій, одвіку встановлений Небом, а отже, є природним. Тільки високоморальна шляхетна людина, перебуваючи на посаді правителя, може забезпечити ефективно та гармонійне управління.

Порядок у сім'ї є основою порядку в державі. Мислитель був переконаний у тому, що для того, щоб добре було кожному, повинно процвітати ціле – імперія. Тільки правляча еліта, яка сповідує моральні принципи, здатна врахувати інтереси народу, не допустити відчуження народу від влади і тим самим забезпечити ефективно, гуманно управління усім суспільством.

2. **Концепція походження держави.** Конфуцій розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави. Держава виникає з об'єднання сімей і уподібнюється сім'ї, де імператор («син Неба») – батько, що турбується про своїх підданих – дітей. Кінцева мета державної влади – досягнення спільного блага. Політичний ідеал давньокитайського мислителя – влада, здійснювана аристократами, добродійність, неухильне дотримання кожною людиною своїх обов'язків і наслідування ритуалів, що склалися.
3. **Проблема ідеального правителя.** Конфуція відрізняла недовіра до законів, він вважав, що суспільний порядок повинен підтримуватися ритуалами та мораллю. Мета та зміст державної політики полягає у впровадженні етичних принципів вчителя в життя. Мудрий адміністратор, вважав Конфуцій, повинен завойовувати довіру людей невпинною турботою про них, слідуванням нормам ритуалу, постійним самовдосконаленням, оскільки той, хто не спроможний вдосконалити себе, ніколи не зможе змінити чи виправити поведінку інших.

Звідси і поділ мислителем населення на чотири нерівнозначні верстви: 1) тих, хто має знання від народження; 2) тих, хто здобуває знання шляхом навчання; 3) тих, хто зазнав труднощів, і не вчиться; 4) тих, хто вчиться, незважаючи на труднощі.

На думку Конфуція, ідеальний правитель повинен: а) любити людей; б) виконувати свій обов'язок – працювати (політична праця); в) піклуватися про батьків і народ.

4. Теорія управління з допомогою доброчесності. Як прихильник ненасильницьких методів правління, Конфуцій закликав правителів, чиновників і підданих будувати свої взаємовідносини з підданими на засадах доброчесності, яка виступає запорукою могутності та стабільності держави.

Доброчесність – це великий комплекс етико-правових норм і принципів, куди входять:

- правила ритуалу;
- людинолюбство;
- турбота про людей;
- шанобливе ставлення до батьків;
- відданість правителю;
- борг.

Відносини між правителем та народом повинні бути засновані на довірі й любові. Основна чеснота підданих полягає у: відданості правителю; слухняності; вшануванні. Конфуцій не схвалює насильство, виступає проти бунтів і боротьби за владу. Правителі повинні наставляти народ особистим прикладом, керувати на основі чеснот, а не законів і покарань.

Навчитися бути доброчинним і навчитися любові до людини можна у предків, тому треба виконувати все, що вони говорять. Треба знати мудрість своїх предків і виконувати ритуали (*лі*). Отже, як і усякий закон, моральний закон діє тоді, коли йому слідує правлячі. Правити повинні мудрі, знаючі, здібні і доброчесні. Людність, гуманність, а не насильство є основними принципами управління державою.

Основна політична чеснота підданих полягає за Конфуцієм у відданості уряду, шанобливому ставленні до «старших». **Тільки той, хто досяг внутрішньої досконалості, буде поводитися належно:**

- піклуватися про старших, дотримуючись принципу синівської поваги (сяо);
- виконувати ритуал, користуючись правилами (*лі*);

- прагнути до знань (чжи), передусім до історії, оскільки вона звертається до часів досконало мудрих правителів, що організовували досконалі суспільства.

5. **Теорія «виправлення імен»** – ще один важливий компонент теорії Конфуція. Виникнення економічних, соціальних і політичних проблем розцінювалося конфуціанцями як наслідок певної плутанини та порушення встановленого Небом порядку: люди знаходяться не на своїх місцях, займаються не своїми справами й обіймають посади, для яких у них немає здібностей, потрібних компетенцій.

Вихід із такої ситуації простий: «потрібно все і всіх повернути на місця», тобто «виправити імена», забезпечити для кожного заняття, що відповідає його здібностям і можливостям. Тобто, сутність теорії «виправлення імен» полягає у встановленні відповідності між іменем та дійсністю, позначенні місця кожного в соціальній системі – «син повинен бути сином, батько – батьком, підлеглий – підлеглим і правитель – правителем, простолюдин – простолюдином, підданий – підданим». Отже, основне завдання тих, хто управляє, – ставити людину на те місце, що їй належить за ієрархією.

У негативному сенсі застосування доктрини «виправлення імен» означає, що людина не повинна виконувати не свої обов'язки (або претендувати на чужі права. Однак до виправлення імен слід вдаватися тільки в занепалому суспільстві. В ідеальній державі імена вже правильні й їх подальше виправлення є зайвим.

Послідовник Конфуція **Мен-цзи** висунув політичну програму управління державою та народом – програму гуманного управління. На його думку, стан держави визначається моральними якостями правителя.

Правитель «повинен»:

- 1) виконувати щодо підданих роль батька сімейства, вдаючись до примусу лише в крайньому випадку;
- 2) наділити селян рівною за розміром землею шляхом відновлення системи цзин тянь³;
- 3) відмовитися від військових авантур;
- 4) послабити покарання;
- 5) знизити податки;
- 6) відмовитися від урядових монополій на використання боліт та озер;

³ «Колодезні поля», або «колодезні землі» (цзин ді). Одна з основних утопічних концепцій соціально-економічного устрою, ідеал землеволодіння та землекористування. На початку епохи Чжоу (11-3 ст. до н.е.) існувала система землекористування цзин ді, заснована на поділі квадратної земельної ділянки на дев'ять рівних полів у вигляді ієрогліфа "цзін" ("колодязь"); вісім оздоблювальних центрів полів знаходилися в особистому користуванні, середнє поле було общинним і служило для збору натуральної ренти. Кожні вісім селянських господарств нібито об'єднувалися в селище цзин, або сян - автономну громаду на засадах взаємодопомоги та взаємної відповідальності.

- 7) турбуватися про вдів, сиріт і бездітних;
- 8) забезпечити чиновників спадковим окладом;
- 9) передати управління державою мудрим сановникам.

Мо-цзи (479–400 рр. до н. е.)

У боротьбі проти конфуціанства в Китаї (V-IV ст. до н. е.) сформувалося політичне Учення, в якому відбивалися інтереси трудового народу. Особливо це виявилось у поглядах давньокитайського філософа Мо-цзи.

На противагу Конфуцію Мо-цзи виходив у своєму вченні з принципу рівності прав усіх людей від природи. На цій основі він проповідує взаємну любов людей, і особливо це повинно виявлятися у ставленні пануючих і правителів до «нижчих», сильних до слабких. Оцінка людської діяльності має ґрунтуватися на здібностях людини до державної діяльності, її бажанні служити народові незалежно від її походження.

Відповідно до Учення Мо-цзи:

- у політичному житті всі люди повинні мати рівні права і брати участь в управлінні справами;
- державна влада належить народові;
- влада самодержця обмежена;
- Цар обирається не за принципом походження або багатства, а за принципом ділових якостей;
- злагода між народом і царем має бути основним принципом правління.

Мо-цзи засуджував розкіш вельмож, намагався усунути (загладити) суперечності між багатими і бідними. Він наголошував, що від нестачі взаємної любові скоюються усі види злочинів, пригнічення слабких, безчинства і рухи. Усі люди однаковою мірою є «слугами неба» і вони не мають природжених відмінностей. З огляду на це Мо-цзи висуває ідею договірною походження держави.

Щоб покласти край взаємним чварам (незгодам), які відбувались у природному стані, люди вибрали наймудрішого й оголосили його царем. Претенденти на цю посаду «повинні отримати оцінку суспільства, яке скаже, якою мірою їхні таланти відповідають посаді, яку вони мають намір обійняти», тоді й буде усунуто насильство і свавілля (згодом цю ідею розвивав Сунь Ятсен).

Причини соціально-економічних та політичних негараздів:

- **по-перше**, в нападі одних держав на інші;
- **по-друге**, у насильстві й образі, яке творять люди знатні і всесильні над людьми незнатними й темними;
- **по-третє**, в пограбуванні небагатьма сильними багатьох слабких, обдурюванні простих людей спритними шахраями;

- **по-четверте**, у жорстокості й несправедливості правителів.

Таким чином, очевидно, що Мо-цзи засуджував загарбницькі війни, експлуатацію і рабство.

Єдине, на його думку, що може усунути всі ці біди – загальна любов людей один до одного. Ідея загальної любові протистоїть конфуціанській ідеї «гуманізму» з її розмежуванням на ранги.

На противагу Конфуцію Мо-цзи закликає правителів «любити народ своєю відданістю», приносити користь народу своєю чесністю». Так само на противагу конфуціанській пасивності, покорі Мо-цзи проповідує активну боротьбу народу за щастя і добробут.

З огляду на наведене доходимо висновку, що політичні ідеї Мо-цзи мали прогресивне значення, що саме в них пригнічені класи знаходили підтримку і сили в боротьбі за власні права.

Лао-цзи (VI–V ст. до н. е.).

Лао-цзи – засновник даосизму, в якому виражався пасивний протест пригнічених мас. Його Учення викладено у книзі «Дао-Де-цзин» (IV ст. до н. е.). Даосизм був виявом матеріалістичної тенденції в китайській філософії. У ньому виявляється намагання пояснити світ як результат дії законів природи, а не як творіння божественної волі (волі бога).

Лао-цзи вперше з філософських позицій протиставляв природний шлях речей (дао) «небесній волі», що було тоді панівною ідеологією правлячих класів.

Відповідно до Учення дао все у світі рухається і змінюється, усі речі неминуче переходять у протилежність. Лао-цзи вважав, що в процесі цих нескінченних змін те нове, що народжується, врешті-решт перемагає відмираюче старе.

Виходячи з того, що від природи всі люди рівні у правах, Лао-цзи таврує гніт і побори експлуататорів, засуджує свавілля і жорстокість. Розкіш багатих він називає результатом розбою.

Однак Лао-цзи вважав, що людина має неухильно дотримуватись природного шляху речей, що вона безсила перед об'єктивними законами дао і її доля полягає в тому, щоб пасивно очікувати кінцевий результат. На цьому й ґрунтувалася даосистська теорія бездіяльності, відповідно до якої все зло і нещастя в житті народу походять від того, що правителі, порушуючи природні закони життя, займаються мудруванням і виявляють надмірну активність, у результаті чого самі вони «гинуть раніше часу можливого».

Виходячи з цієї теорії, Лао-цзи закликав відмовитись від «мудрування» і, наслідуючи природу речей, повернутися до первісно-общинного життя.

Таким чином, Лао-цзи прагнув позбавити народ насильства і гніту, але сподівався (покладав надію) на силу дії природних законів. Він закликав до пасивності, але вірив в остаточну перемогу пригнічених.

Принципи політичного правління. На думку Лао-цзи, необхідно лише правильно організувати управління. Даосизм критикував керівників держави за те, що вони занадто діяльні, встановлюють податки, приймають заборонні закони, ведуть війни. Імператор повинен так вибудувати адміністрацію, щоб не потрібно було навіть вказівок, кожен знав би свою справу і виконував її бездоганно.

Відповідно до дао формулюються принципи політичного мистецтва. Правління в державі має бути простим. Принцип утримання від активних дій – правитель не повинен втручатися в природний хід речей.

Кращий правитель той, про якого народ знає лише те, що він існує. Мудрий керівник не робить нічого такого, що гальмує принцип саморозвитку і тоді суспільство процвітає, перебуваючи в гармонії та спокої. Різкій критиці вчений піддав насильство, війни, армію.

Лао-цзи виступив проти прогресу, вважав, що селитися треба ближче до землі, оскільки в давнину жити у маленьких відокремлених селах означало відмовитись від засобів виробництва, відлучити народ від знань. Важко управляти народом, якщо в нього багато знань. Управління країною за допомогою знань приносить їй нещастя, а без їх застосування – щастя.

Усе неприродне (штучно встановлене людиною у сфері управління, законодавства тощо) – це відхилення від дао та хибний шлях. Вплив природного взагалі на суспільні та політико-правові аспекти життя здійснюється шляхом такого слідування дао, яке швидше означає відмову від культури і просте повернення до природності, ніж подальше вдосконалення суспільства, держави та законів на основі і з урахуванням якихось позитивних вимог дао.

Легісти

Основні ідеї давньокитайського легізма викладені в трактаті IV ст. до н. е. «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан»). Ряд глав трактату написаний самим Гунсунь Яном (390-338 до н. Е.), відомим під ім'ям **Шан Ян**. Цей видатний теоретик легізму і один із засновників школи «законників» (фацзя) був правителем області Шан за часів циньського правителя Сяо-гуна (361-338 до н. е.).

Шан Ян виступив з обґрунтуванням управління, яке спирається на закони (фа) і суворі покарання. Критикуючи поширені в його час і впливові конфуціанські уявлення, і ідеали в сфері управління (прихильність старим звичаям і ритуалам, сталим законам і традиційної етиці і т. д.), Шан Ян помічає, що люди, які дотримуються подібних поглядів, можуть «лише обіймати посади і

дотримуватися законів, проте вони не здатні обговорювати (питання), що виходять за рамки старих законів».

Уявлення легістів про жорстокі закони як основний (якщо не єдиний) засіб управління тісно пов'язані з їх розумінням взаємин між населенням і державною владою. Ці взаємини носять антагоністичний характер за принципом «хто - кого». В цілому вся концепція управління, пропонована Шан Яном, пронизана ворожістю до людей, вкрай низькою оцінкою їх якостей і упевненістю, що за допомогою насильницьких заходів (або жорстоких законів) їх можна підпорядкувати бажаному порядку. Причому під ним мається на увазі цілковите безвольність підданих, що дозволяє деспотичній центральній владі мобільно і без перешкод маніпулювати ними як завгодно в справах внутрішньої і зовнішньої політики.

Цьому ідеалу «законницької» держави абсолютно чужі уявлення про які-небудь права підданих за законом, про обов'язковість закону для всіх (включаючи і тих, хто їх видає), про відповідність міри покарання тяжкості скоєного, про відповідальність лише за провину і т. д. Закон виступає лише як гола наказова форма, яку можна заповнити будь-яким довільним змістом (велінням) і забезпечити будь-якою санкцією. Причому законодавець, згідно Шан Яну, не тільки не пов'язаний законами (старими або новими, своїми), але навіть вихваляється за це.

Істотне значення в справі організації управління Шан Ян і його послідовники разом з превентивними покараннями надавали впровадження в життя принципу колективної відповідальності. Причому цей принцип, згідно легістам, виходив за коло людей, які охоплюються сімейно-родовими зв'язками, і поширювався на об'єднання декількох общин (дворів) - на так звані п'ятідворкі і десятидворкі, охоплені круговою порукою. Впроваджена таким шляхом система тотальної взаємослежки підданих один за одним зіграла значну роль у зміцненні централізованої влади і стала істотним складеним моментом подальшої практики державного управління і законодавства в Китаї.

Легістські погляди, крім Шан Яна, поділяли і розвивали багато видних представників впливової школи фацзя (Цзин Чань, Шень Бухай, Хань Фей і ін.). Погляди цієї школи крім «Шан цзюнь шу» викладені також в цілому ряді інших давньокитайських джерел, зокрема в розділі «Ясні закони» зведеного пам'ятника «Гуань-цзи» (IV-III ст. до н. е.), в книзі «Хань Фей-цзи» - роботі крупного теоретика легізму *Хань Фея* (III в. до н. е.), в розділі «Розглядати все за нинішнім часу» компендіуму старокитайської думки «Люйші чунь цю» (III ст. до н. е.) і ін.

У всіх цих творах відстоюється необхідність жорстоких законів як засоби управління. У «Хань Фей-цзи» робиться спроба легістської переінтерпретації лави основоположних понять даосизму і конфуціанства.

Так, принцип бездіяльності правителя в тлумаченні Хань Фей постає як таємничість, якою слід приховати від підданих механізм владарювання. Взагалі ідеал правління - це коли піддані не можуть збагнути таємниці управління. Відстоюючи панування законів, Хань Фей критикував самовладних чиновників і називав їх узурпаторами. Подібним узурпаторам, які зловживають владою, він протиставляв «розумних і досвідчених в законах людей», тобто легістів.

В рамках легістської доктрини Хань Фей виступав за доповнення законів мистецтвом управління. Це, по суті, означало визнання недостатності одних лише тяжких покарань як засіб управління. Звідси і його часткова критика на адресу легістів Шан Яна і Шень Бухая. Подібна критика крайніх легістських уявлень про насильство як єдиний спосіб і засіб управління поєднується в навчанні Хань Фей зі спробою поряд з наказательним законом врахувати роль і інших регулятивних засад і принципів. Тому він, звертаючись до поглядів даосистів і конфуціанців, прагнув до певного поєднання деяких їх ідей з легістськими уявленнями.

Ряд суджень про необхідність змін законів відповідно до зміненими вимогами часу є в легістській роботі «Розглядати все за нинішнім часу». Будь-який закон необхідний для свого часу. Час і закон розвиваються не однаково, і, нехай старі закони дійшли до нас, все ж копіювати їх не можна. Тому слід вибирати з готових законів колишніх правителів (що потрібно) і брати за зразок те, чим вони керувалися при виробленні законів».

Спроби історичного підходу до закону надавали легістській концепції в цілому велику гнучкість і сприяли її пристосуванню до потреб політичної практики і законодавчого процесу. Одночасно робилися спроби легістської переінтерпретації лави ідей даосизму і конфуціанства з метою використовувати все ідеологічно впливові і регулятивно значимі концепції управління в інтересах бюрократично-централізованої влади.

В результаті всіх цих зусиль вже до II ст. до н. е. офіційна державна ідеологія в Стародавньому Китаї поєднувала в собі положення як легізму, так і конфуціанства, причому останньому нерідко, по суті, відводилася роль привабливого фасаду і прикриття. Цей ідейно-теоретичний симбіоз концепцій зіграв значну роль у всій подальшій політичній історії Китаю.

Питання семінарського заняття № 2.

1. Особливості формування політичних та правових учень.
2. Політичні Учення стародавнього Єгипту.
3. Політичні Учення стародавнього Вавілону.
4. Політичні Учення стародавнього Індії.
5. Політичні Учення стародавнього Китаю.

ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

1. Стародавня Греція (Солон, Геракліт, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Епікур).
2. Стародавній Рим (Стоїки, Цицерон).

1. СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Загальна характеристика

В історії виникнення й розвитку давньогрецької політичної думки дослідники виділяють три періоди.

1. **Ранній період (IX–VI ст. до н. е.) пов'язаний із виникненням давньогрецької державності.** У ті часи спостерігалася помітна раціоналізація політичних учень. Саме тоді зроблено спробу сформулювати раціоналістичні (не міфологічні) уявлення про етичні, політичні та правові порядки.
2. **Другий період (V – перша пол. IV ст. до н. е.) – час розквіту давньогрецької філософсько-політичної думки.** Вона знайшла свій вираз у теоріях Демокріта, софістів, Сократа, Платона та Аристотеля.
3. **Третій період (друга пол. IV–II ст. до н. е.) – період еллінізму, час початкового занепаду давньогрецької державності, потрапляння грецьких полісів під владу інших держав.** Політичні погляди того часу представлено у поглядах Епікура, грецьких стоїків, Полібія та ін. Кожен із названих періодів є настільки значимим для по-дальшої еволюції політичної думки, що ми виділили їх у окремі теми підручника.

У цілому цінність старогрецької політичної думки полягає в тому, що вона оформилася і розвивалася як ідеологія вільних людей. Свобода – фундаментальна цінність, головна мета зусиль і стрижнева ідея всієї давньогрецької політичної теорії й практики.

В цей період у Греції панували два головних напрями: політична ідеологія рабовласницької аристократії та торгових промисловців й ідеологія бідноти.

Перед цими ідеологіями поставали такі проблеми:

- рабство;
- характер власності;
- ставлення до закону;
- міждержавні відносини.

Грецькі поліси (держави-міста) виникли внаслідок запеклої боротьби, яку маси міської та сільської бідноти вели разом з міськими прошарками рабовласницького класу проти старої родової знаті – евпатридів. Боротьба аристократії і демократії набула в Греції повсюдного, всеохоплювального

характеру. Цьому сприяла ворожнеча між державами рабовласницької демократії на чолі з Афінами та аристократичними рабовласницькими державами на чолі зі Спартою. Ця боротьба й відобразилась у ранніх творах давньогрецької літератури. Давньогрецькі вчені першими привернули увагу людини до проблеми демократії.

Солон (бл. 638–559 рр. до н. е.)

Солон належить до так званих «Семи мудреців»⁴ і, знаменитий афінський державний діяч і законодавець. Саме від його правління та тих реформ, що він провів, «почалася демократія» – писав Арістотель.

Основні праці Солона: «Седміци людського життя» (бл. 597 до н. е.), «Благозаконня» (бл. 594 до н. е.), «Проти єдиновладдя» (бл. 592 до н. е.). Солон писав переважно елегії, темами яких були моральні, соціальні та політичні питання.

Подібно до інших «мудреців» свого часу, Солон цікавився переважно питаннями практичної моралі. Він був ворогом несправедливості й усіляких крайнощів, йому приписують авторство висловлювання «усе в міру». Солон набув популярність як прихильник необхідних реформ, що співчував пригнобленому демосу. Свої політичні й етичні погляди Солон формулював у віршах і прославився також як перший афінський поет.

Солон був керівником держави, афінським реформатором, законодавцем, видав нові закони в 594 р. до н. е. для Афінського поліса. Він перший, хто зрозумів, що **демократія – це відповідальність усіх громадян за стан справ у державі**. Держава, на думку Солона, потребує, найперше, законного порядку. Мислитель уважав, що держава потребує передусім законного порядку, а порядок і закон – найбільше благо для поліса в умовах гострої політичної боротьби між афінським демосом і знаттю, багатими й бідними, боржниками та кредиторами.

У 594 р. до н. е. Солон видав нові закони й здійснив суттєві реформи соціально-політичного ладу афінського поліса: відмінив приватні та державні борги, скасував кабалу за минулі борги, заборонив на майбутнє забезпечення позики особистою кабалою. Заснувавши раду (до складу якої входило по 100 членів від кожної з 411 афінських філ⁵), він значно підірвав панівну роль ареопагу, колишнього оплоту аристократії. Запроваджена Солоном цензова демократія, була пронизана ідеєю компромісу знаті й демосу, багатих і бідних.

⁴ «Сім мудреців» — мудреці Давньої Греції, що жили у 7-6 ст. до н.е. та викладали свої думки у стислих образних висловах, або гномах. Склад «Семи мудреців» у різних джерелах змінюється, додатково ж він налічує 17 імен у різних комбінаціях. Проте перший список мудреців навів Платон у своєму діалозі «Протагор» (4 ст. до н. е.): Піттак з Мітіліні, острів Лесбос; Солон Афінський; Клеовул з Лінда, острів Родос; Біас Приенський; Місон Хенейський; Фалес Мілетський; Хілон зі Спарти.

⁵ Основна адміністративно-територіальна одиниця давніх Афін, які були поділені на 10 філ. Такий поділ був введений Клісфеном наприкінці VI ст. до Р.Х.

Солон відкрито виявляв небажання потурати надмірним претензіям однієї зі сторін на шкоду іншій.

Солон уважав цілком природним прагнення людей до багатства, хоча й не бачив смислу в надмірній гонитві за золотом і сріблом, земельними угіддями. Як головний гріх у Солона вважається користоловство багатіїв, яке підриває зі середини соціальний організм, тому що веде до поневолення одних громадян іншими й до міжусобних війн, що спустошують державу. Солон переконаний, що над його рідними Афінами розпростерта благодійна данина богів, що охороняє місто від загибелі; проте громадяни своїм нерозумінням і користоловством штовхають державу в прірву всупереч волі богів, тому на перший план висувається особиста відповідальність людини, здатної своїми діями заподіяти вітчизні непоправний збиток.

Геракліт (бл. 535 до н. е. – бл. 475 до н. е.).

Геракліт Ефеський – аристократ за народженням, який походив зі знатного роду Кодріди – засновників Ефесу (мав спадковий титул царя-жерця, від якого відрікся на користь брата). Його прозвали «темним» (за глибокодумність) і «сумним» (за трагічну серйозність) мислителем.

Згідно з Гераклітом в основу всього суцього покладено вогонь: «Світ, єдиний з усього, ніким із богів не створений і ніким із людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно загоряється і закономірно згасає». Геракліт вчив, що у світі все минає, все поступово змінюється: «Не можна двічі увійти в одну й ту саму річку»; «Не можна двічі торкнутись одного й того самого тіла». У поглядах Геракліта відбився стихійний потяг давніх греків до матеріалізму. Водночас мислитель розробив Учення про діалектичну єдність протилежностей. Боротьба – зіткнення протилежностей – є рухомий початок із множини, гармонія – із зіткнення протилежних зачатків та їх боротьби.

Гераклітові належить філософський прозовий твір «Про природу», який поділено на три частини: «Про космос (все-світ)», «Про державу», «Про бога».

Політичні погляди мислителя можна зрозуміти тільки в контексті його світогляду загалом. Усе в світі, згідно з Гераклітом, знаходиться у вічному русі, зміні, боротьбі й оновленні. У цьому вічному потоці змін єдине складається з протилежностей, а протилежності переходять одна в одну і складають єдність. Основою впорядкованих зв'язків протилежностей і впорядкованості світу, як космосу (а «космос» для Геракліта і є «впорядкований світ», «світовий порядок»), є вогонь – загальний еквівалент взаємоперехідних протилежних явищ і міра світового порядку загалом. «На вогонь обмінюється все, і вогонь – на все, як на золото товари і на товари – золото».

Вогонь – одночасно принцип (першооснова), міра космосу й усіх процесів і явищ, які відбуваються у ньому. Обумовленість долі космосу змінною мірою вогню – це і є, за Гераклітом, загальна закономірність, той вічний логос, який лежить в основі всіх подій у світі. Усе в світі відбувається відповідно до цього логосу: через боротьбу і в силу необхідності. Справедливість і правда полягає в тому, щоб слідувати загальному божественному логосу.

За Ученням Геракліта, життя держави, її закони повинні слідувати логосу. Адже всі людські закони живляться єдиним божеством. Божественний закон як джерело людського закону – це те саме, що позначається в інших випадках як логос, розум, природа. Маючи на увазі саме цю розумну природу закону держави, Геракліт підкреслював, що народ повинен боротися за закони, як за свої стіни.

За Гераклітом, люди не рівноцінні один одному, не рівні між собою. Мислення – велике благо, воно спільне для всіх людей. Проте більшість людей нерозумна, бо не розуміє сенсу того, із чим стикається. Саме тому він відкидає демократію як правління нерозумних і гірших. Відкидаючи демократію й вважаючи розумним правління кращих, мислитель виступив прихильником аристократії. Проте його аристократичні погляди суттєво відрізнялися від ідеології знаті (аристократів крові). Тобто, по суті, позицію Геракліта можна характеризувати як елітаристську концепцію.

Приділяючи у своїй творчості значну увагу проблемам полісу та його законів, він виступає за писане право, тобто за закон, і підкреслює, що «народ повинен боротися за закони, як за свої стіни».

Поліс і його закон, за Гераклітом, – це щось спільне, однаково божественне і розумне як за виникненням, так і за змістом. «Усі людські закони виходять від єдиного божественного, який простягає свою владу на все, над усім панує і над усім отримує верх». Божественна справедливість і правда інтерпретуються Гераклітом як те розумне начало (загальний логос), з якого випливає та яке виражає (повинно виражати) людський закон. Без божественного, космічно-вогняного масштабу в людей не було б і самого уявлення про справедливість.

Геракліт зневажав людські вади, відстоював добро й чесноти, уважав, що рабство має земне, а не божественне походження. Підкреслював, що доброчесність робить людину вільною.

Демокрит Абдерський (460–370 р. до н. е.)

Демокрит – політичний мислитель другої половини V ст. до н. е. – народився у місті Абдерах, у Фракії. Датою народження прийнято вважати 460 р. до н. Сім'я хлопчика славилася багатством та праведним життям. Крім Демокріта батьки дали життя ще двом синам – Геродоту та Дамасу.

Багато магдрував. За 8 років мандрів побував у Персії, Індії, Єгипті та Вавилоні. Півтора роки прожив в Афінах, де слухав лекції Сократа та спілкувався з Анаксагором. Почерпнув знання у перських халдеїв та магів. Повернутися до рідного міста чоловіка змусила потреба. Розтративши на подорожі батьківську спадщину, змушений жити за рахунок рідного брата Дамаса. В Абдераху його засудили під арешт за розтрату майна. На суді молодий філософ захищав права самотійно і прозвітував перед співгромадянами за дії. Пояснив присутнім, що витратив гроші не на порожні поневіряння, а на пізнання мудрості інших народів, вивчення чужоземних вдач, звичаїв, науки.

Наприкінці виправдувальної промови Демокрит зачитав уривки з власного твору «Великий миробуд», який пояснював походження Всесвіту та будову речей. Городяни виправдали мудреця та нагородили грошима. Цей момент біографії філософа підтверджується дослідженнями праць Цицерона, Діогена Лаерція та Афінагора. Його твори не збереглися, тому майже всі знання про нього відомі з інших джерел.

Демокриту приписують авторство таких робіт, як: «Про душевний настрій мудреця», «Про чесноти», «Про розум», «Про логіку або канони», «Великий рік», «Про ритми і гармонію», «Про красу віршів», «Лікарська наука», «Про живопис», «Землеробство», «Про військовий лад» та ін.

Як матеріаліст Демокрит відкинув релігійні уявлення про походження держави. На його думку, спочатку люди вели стадний спосіб життя, потім з'явилися вогонь, землеробство, ремесло і державний порядок.

Демокрит на відміну від Геракліта захищав рабовласницьку демократію, був ідеологом торгових і промислових кіл рабовласницького класу. Він робив важливу спробу розширити пізнання явищ суспільного життя, але врешті-решт його Учення виливається у захист рабства. Він вважав рабство необхідним і поділяв погляди на раба як просту річ його володаря.

Захищаючи приватну власність, Демокрит проповідує «середній» статок. Щоб загладити гостроту суперечностей рабовласницького суспільства, Демокрит вчить, що щастя залежить від гарного настрою. Тому й бідний може бути щасливий.

Демокрит заперечував безмірне збільшення багатства і пропонував багатим підтримувати бідних, наївно сподіваючись на це.

Велике значення надавав законам, бо вони призначені для того, щоб приборкати заздрість і взаємну ворожнечу людей. Закони, на думку Демокрита, покликані забезпечувати належне життя людей у полісі, але для досягнення цього необхідні зусилля з боку самих громадян, їх законотворчість. Закон, підкреслює Демокрит, прагне допомогти життю людей. Але він може цього

досягти тільки тоді, коли самі громадяни прагнуть жити щасливо. Для тих, хто виконує вимоги закону, закон є тільки свідченням їх чесноти. Він є примусовим засобом, спрямованим проти тих, хто не підкоряється.

Важливими в концепції Демокрита є його погляди на державу. Однорідність і морально-соціальна солідарність вільних членів поліса є найважливішою і необхідною ознакою упорядкованої держави. Поліс – «спільна справа» всіх його вільних членів. Країна уособлює собою «спільну справу» своїх громадян і служить йому опорою. Інтереси цієї «спільної справи» і турбота про неї визначають сутність і межі прав та обов'язків громадян. Державні справи необхідно вважати важливішими, ніж всі інші; кожен повинен прагнути, щоб держава була належним чином впорядкована, не здобула більшої поваги, ніж їй належить, і не захоплювала більше влади, ніж це корисно для загальної справи.

Виступав проти революційних рухів. На його думку, громадянська війна однаковою мірою біда для обох сторін. Держава – це гарант проти міжусобиць у суспільстві. Поки вона ціла – усе ціле, коли вона гине – гине все.

Демокрит розглядав політику як найважливіше мистецтво, завдання якого – забезпечити інтереси вільних громадян поліса. Ідеалом вважав синтез демократії з таким ладом, де обрані народом правителі були б людьми високого інтелекту та моралі. Для того, щоб держава була упорядкована, необхідні однорідність та морально-соціальна солідарність усіх.

Основним принципом існування людини він вважав знаходження в стані милостивого, безтурботного настрою, позбавленому пристрастей і крайнощів. Це не просте лише чуттєве задоволення, а стан спокою, безтурботності та гармонії. Демокрит вважав, що все зло і нещастя відбуваються з людиною через відсутність необхідного знання. Звідси він робив висновок, що усунення проблем лежить у набутті знань.

Вчив, що щастя залежить від гарного настрою, тому і раб може бути щасливим.

Сократ (469 – 399 рр. до н. е.)

Сократ народився в Афінах у незаможній родині. Як і софісти, він критично ставився до традиційних уявлень. Він не залишив письмених джерел, тому про Сократа відомо з творів його учнів – Ксенофонта і Платона.

Сократ був принциповим противником підходу до законів життя і природи як таких, які вони є. Потрібно не досліджувати природу, а виявляти волю бога. Він запевняв, що у всьому вбачається створена богом розумна мета (кішка ловить мишей, тому вона бачить у темряві).

Відправний момент його філософії – скептичне положення: «Я знаю, що я нічого не знаю». Це скептичне самоприниження спрямовувалося насамперед

проти прогресивної матеріалістичної філософії. Він заявляв, що вивчення законів природних має йти за вивченням законів суспільних. Істинні знання можливі лише через загальні поняття.

«Пізнай себе» – рекомендує Сократ, і тоді дізнаєшся, що корисно і що погано, що справедливо і що несправедливо, що відповідає силам людини і що їх перевищує. Справжня сутність людини – розумні задатки. А звідси – мораль й істина – збігаються. Що більше буде морально вихованих людей, то більше гарантій для панування істини. Моральним є той вчинок, який корисний тому, хто його здійснює.

Вимогам моралі відповідає певна меншість людей, тобто аристократи. Як ворог демократії, Сократ висміював усі інститути афінського державного ладу, особливо обрання архонта за жеребком. Найвдалішою вважав аристократичну республіку схожу на Спарту.

Верховний орган афінської держави – народні збори, на думку Сократа, склалися з ремісників і купців, які «тільки й думають про те, що їм купити дешевше, або що продати дорожче», з людей, «які ніколи не думали про державні справи». Ці антидемократичні погляди згодом стали причиною арешту Сократа і його страти.

Як поборник законності Сократ вважав, що сила й могутність держави залежить від підпорядкування громадян її законам. Усе, що людина має, – тримається на законах. Держава – це те середовище, в якому тільки й може жити людина. Тому державні інтереси найвищі.

Уявлення Сократа про державу має в основі договірну теорію (ніяких проектів немає). Існують неписані «божественні» закони, які встановлюються богами, мають безмежну силу і не залежать від волі людей. За ними має будуватися і законодавство, бо перші становлять моральні (духовні) засади чинного у державі права.

Природні, неписані закони вимагають підпорядкування писаним законам, позаяк норми права освячені богом.

Сократ не розрізняв норми права й моралі, а отже, вважав, що справедливе і законне – це одне й те саме. Будь-які закони мають виконуватися. Це краще, ніж беззаконня й самочинство. У віці 70 років Сократ створив собі пам'ятник як захиснику законності.

Платон (427–347 рр. до н. е.)

Видатним захисником реакційної програми був Платон, який належав до класу вельмож. По батькові – нащадок царя Кодра, по матері пов'язаний походженням з родом Солонів. Освіту здобув згідно з походженням. Його виховували найкращі наставники того часу. Він домогся великих успіхів у

гімнастиці, навчався музиці, живопису, складав вірші. Платон рано ознайомився з тогочасною філософією. У 20 років він став улюбленим учнем Сократа.

Після смерті Сократа, відчуваючи несправедливість вироку щодо нього і сповнений ненависті до порядків демократичних Афін, Платон залишає рідне місто й вирушає в подорож. Він відвідав Африку (Кирена, Єгипет), Італію (Велику Грецію) і Сицилію. Зблизившись із сиракузьким тираном Діонісієм Старшим, Платон брав активну участь у політичному житті Сіракуз, спробував умовити тирана здійснити намічений ним план соціально-політичних перетворень. Проте запідозрений у придворних інтригах, Платон був жорстоко покараний і проданий у рабство (близько 389 р.). Викуплений з рабства друзями, він повернувся до Афін і зайнявся педагогічною діяльністю. Поблизу Афін він заснував Академію, яка проіснувала після нього понад 900 років і була осередком та школою ідеалізму в стародавньому світі.

Основні роботи: «Апологія Сократа» (397 або 396 р. до н.е.), «Бенкет» (385-380 р. до н.е.), «Критон» (399-385 рр. до н.е.), «Держава» (380 р. до н.е.), «Закони» (354 р. до н.е.).

Свої філософські та суспільно-політичні погляди Платон виклав у творах, що мають форму діалогів, де одним зі співбесідників є Сократ.

Поряд зі світом речей існує світ ідей. Обидва ці світи однаковою мірою реальні. Один із них пізнається почуттями і підвладний кожному, інший – розумом і доступний лише окремим. Так філософ створює теоретичний фундамент для поділу людей на «вищих» і «нижчих». Людина – це засуджений, прикутий до земного життя і здатний бачити лише слабкий відбиток дійсності. Тому тільки філософія може дати людині можливість досягнути світ ідей.

Платон закликає до відкритої диктатури «кращих» людей над масою рабів і вільної бідноти, до організації панівного класу на зачатках військово-табірного життя заради солідарності вільних перед рабами. Рабство є необхідною передумовою будь-якої ідеальної держави.

У своєму творі «Держава» Платон наводить проект ідеального державного ладу.

Вільне населення в ідеальній державі поділяється на три стани:

- філософи, які правлять державою;
- стражі (воїни), які охороняють державу;
- ремісники та землероби, які забезпечують громадян усім необхідним для життя.

Аргументи для виправдання цього розподілу:

- 1) **Природжена нерівність людей за їхньою здатністю.** Стан душі в земному житті залежить від того, як успішно вона пізнає істину, перебуваючи у світі ідей.

- 2) **Розподіл праці** – найкраще, коли один робить одну справу, не хапаючись за багато. Справедливість полягає в тому, що кожен має робити своє.
- 3) **Соціальна нерівність, яку слід зміцнювати поширенням міфу** нібито при народженні «бог – творець» до тих людей, хто здатен управляти, домішав золота.., до інших, їх помічників – срібла, а до землеробів і ремісників – заліза і міді.

Управління державою доручається людям зі спеціальними знаннями, які опанували істинну філософію – філософам. На відміну від Сократа Платон не стверджує принцип законності. Філософи повинні керуватися власним розсудом, а не вказівкою закону. Філософи і воїни – це аристократична верхівка ідеальної держави. Воїни мають цілком віддатись військовій справі й бути повністю вільними від інших занять. Це фізично здорові, витривалі люди, звичні до дисципліни. «Воїни повинні бути ласкавими до своїх і лютими до чужих, як хороші сторожові собаки».

Колективна приватна власність для філософів і воїнів – найкращий засіб для солідарності в державі і найкращий засіб забезпечення єдності в боротьбі із зовнішніми та внутрішніми ворогами».

Стражі повинні:

- Мати тільки вкрай необхідне. Мати золото, срібло або навіть торкатись їх стражам заборонено.
- Вони повинні жити всі разом, цілими таборами, мати спільні трапези і спільних жінок.

Найкраще влаштована держава, де всі кажуть про одне й те саме «це моє». Приватна власність і сім'я в ідеальній державі заборонені.

Немає в ній і шлюбів. Потреба в поповненні населення досягається періодичними, пристосованими до великих свят, зближеннями чоловіків і жінок під наглядом начальства, яке добирає пари для забезпечення здорових нащадків. Статеві зносини без регламентації начальства суворо каралися.

Державне виховання громадян. Виховання суворо суспільне за встановленим планом: тіло виховується гімнастикою, душа – творами муз. При цьому не може йтися про свободу літературної і художньої творчості.

Особливості виховання.

- Після 20 років занять гімнастикою і музиками – заняття філософією.
- Хто до 30 років відмінник – додається ще 5 років філософії, на інших очікують військові справи.
- До 50 років, коли про особу складалося відповідне враження, її зараховували до класу філософів-правителів.

Жінки, як і чоловіки, мали бути рівними в суспільній діяльності й виховуватись за однією програмою.

Згідно з Платоном державні перевороти, наслідком яких є зміна форм правління, відбуваються через псування характеру пануючих і підвладних, через те, що правителі зі «стражів» стають «вовками» або ж через те, що в суспільстві з'являються і розмножуються «трутні», через жадобу, скнарність, властолюбство тощо.

З огляду на переваги того чи того елемента в характері людей, на думку Платона, й виникають різні форми правління. **Ідеальна держава Платона – це справедливе правління кращих – аристократія.** Він поділяє думку Сократа, що законне і справедливе – це одне й те саме, оскільки в основу цих понять покладено божественне, а на додаток ще й ідеальне начало. Ідеальна держава – правління філософів і дія справедливих законів. Якщо з правителів виокремиться хтось один – це монархія, якщо правителів кілька – аристократія.

Ідеальному (аристократичному) державному устрою Платон **протиставляє чотири інших – тімократія, олігархія, демократія, тиранія,** розміщуючи їх у порядку прогресуючого псування держави. Розглядаючи весь цей цикл деградацій, він створює сумну динамічну картину політичного життя, зміни його форм і причини занепаду.

На думку філософа, кожна форма держави гине через внутрішні суперечності, притаманні її власному принципу, і зловживання цим принципом. Основною причиною змін Платон вважає державне становище правлячих осіб.

Так, **аристократія – правління «кращих» і мудрих, що найбільше поцінують честь і славу, досягнуті мужністю.** Вона вироджується з появою **приватної власності** на землю і житло, розподілом людей на вільних і рабів. **Замість розумних засад у державі починає панувати принцип люті.**

Це вже **тімократія – правління сильніших і хоробріших.** При цьому Платон має на увазі крітсько-спартанський тип державного устрою. Така держава вічно воюватиме, а це – основне джерело особистих і суспільних бід.

Нищення поглинутої війнами і чварами тімократичної держави врешті-решт призводить до накопичення значних багатств у приватних осіб, а отже, до олігархії. Цей лад ґрунтується на принципі майнового цензу. Тут панує не мужність, а жадоба наживи. Що вище ціниться багатство, то нижче добродесність. Така держава насправді складається з двох ворожих один до одного класів: багатих – правителів і бідних – підлеглих.

Ненависть до ненаситних і нікчемних багатіїв призводить до перевороту в державі і встановлення демократії. З глибокою зневагою характеризує Платон цю форму правління. Влада в демократії зосереджується в руках більшості, хоча остання не здатна виконувати цю високу місію, а тому серед них багато представників неправдивої мудрості, ораторів і демагогів. Тут, як і в олігархії,

вистачає багатих. Недолік рівності при демократії полягає в тому, що вона урівнює рівних і нерівних.

Демократія, одурманена невинуватою свободою, перероджується у своє продовження і протилежність – тиранію. Тирано-свобода перетворюється на найжорстокіше рабство. Опорою тиранії є суспільні низи – раби і «гірші» люди. Ненависть Платона до тиранії пояснюється тим, що в давньогрецьких полісах тиранія часто спрямовувалася проти привілеїв родової знаті як знаряддя торгово-промислових прошарків панівного класу, які часто демагогічно йшли назустріч вимогам бідноти.

Критика тиранії

Тиран, щоб переконати у своїй необхідності, розпочинає війни, якими підтримує страх громадян. Війни потребують коштів, а тому доводиться через нестатки казни оббирати громадян. Побори спричинюють незадоволення громадян, і «кращі» люди, що були прибічниками тирана, починають вголос виказувати невдоволення. Тирану залишається одне: на противагу лікарю, що очищує організм від гірших елементів, очищувати силою власну державу від найкращих елементів. Такі заходи віддаляють від нього всіх порядних людей; він змушений оточити себе трутнями, готовими будь-кому слугувати за гроші. Тиран має всі підстави нікому не довіряти і, побоюючись за власне життя, збільшує кількість донощиків і охоронців. Становище тирана найжалюгідніше: він усіх боїться, не виключаючи і власну охорону; «він один з усіх не може вільно подорожувати, піти подивитися, що можуть бачити всі вільні люди, він живе вдома, заховавшись у кутку, заздрить, як жінка, усім».

У діалозі «Політик» Платон, розвиваючи ідею класифікації форм правління, стверджує, що політика – це царське мистецтво, що потребує знань і вміння управляти людьми. **Сутність політики – це вміння розумно організувати і здійснювати загально-державне життя.** При цьому для мудрих (істинних) правителів не так важливо, правлять вони за законами чи без них, важливіше, щоб сплетена ними політична тканина була міцною і «обвивала всіх інших людей у державі». Єдиною правильною Платон визнає державу, на чолі якої стоїть істинно обізнаний володар. В усіх інших державах, що не мають істинних правителів, правління має здійснюватись за законами, «начертаними в міру сил обізнаними людьми».

Класифікація всіх «неправильних» держав:

Кількість правителів	Ставлення до законності	
	<i>Законні</i>	<i>Незаконні</i>
монархія	царська влада	тиранія
влада небагатьох	аристократія	олігархія
влада більшості	демократія з законами	демократія без законів

Серед законних форм держави демократія найгірша, а серед незаконних – найкраща.

Розчарувавшись у можливості реалізації першого проекту ідеальної держави, викладеного також в діалозі «Держава», і намагаючись наблизити свої ідеали до дійсності, наприкінці життя Платон створив другий проект із символічною назвою «Закони».

Згідно з цим проектом:

- Усі громадяни мають право жити сім'ями і приватно володіти будинком і ділянкою землі, які вони отримують за жеребом і користуються на правах володіння.
- Земля – власність держави, земельні наділи можуть передаються у спадок, але тільки одному з дітей, щоб уникнути дроблення.
- Регламентація шлюбних стосунків. Шлюб є прямим обов'язком кожного чоловіка у віці 25–30 років і кожної жінки у віці 16–20 років.
- Майнова нерівність громадян обмежувалась. Ніхто не мав права мати майна більше від чотирикратної ціни земельного наділу. Відповідно до закону ніхто з приватних осіб не мав права володіти золотом і сріблом. Лихварство заборонялося, як і будь-які розкоші.

До громадян не зараховувалися раби та іноземці. Однак, пропонуючи споживчу рівність, Платон зауважував, що «частина, визначена для панів, не повинна перевищувати дві інші частини, визначені для рабів та іноземців. Треба провести розподіл так, щоб усі частини були рівні й відносно якісні».

Очолують державу 37 правителів – «стражів закону», що обираються шляхом багатоступеневих виборів. У виборах беруть участь лише ті, хто має зброю або бере участь у війні. При владі правителі могли бути не більш як 20 років (від 50 до 70).

Передбачалася також виборна рада 360; згадується у проекті і про народні збори. Усі посадові особи обираються, пройшовши перед цим докімасію – своєрідну перевірку правомірності їх претензій. Крім наведених вищих органів держави Платон запропонував створити ще один, по суті, наддержавний орган – особливу «Нічну раду» у складі 10 наймудріших «стражів» (із 37), яким доручається доля держави на випадок надзвичайних ситуацій.

У «Законах» зберігається жорстка регламентація приватного життя, виховуються почуття єдності й колективізму.

Платон передбачає суворі каральні заходи – смерть і вигнання не тільки за злочини, порушення закону, а й за вільнодумство, відходження від релігії – державної ідеології. Він пропонує «очистити» державу від небажаних осіб і залишити лише «хороших людей».

Ідеалізація кастовості й аристократичного правління, виправдання нерівності, нехтування правами особи, жорстка регламентація всіх аспектів особистого життя – усе це дає підстави **зараховувати його до попередників тоталітаризму і ворогів «відкритого суспільства».**

Аристотель (384–322 рр. до н. е.)

Аристотель вплинув на розвиток різних галузей знання і виправдано названий послідовниками «найвизначнішим мислителем давності».

*Аристотель народився у Стагірі в сім'ї лікаря Нікомаха. З юнацьких літ цікавився природничими науками. Рано залишившись сиротою, Аристотель у 17 років потрапляє до Афін і стає сумлінним учнем Платона. Початкові наукові симпатії, що склалися ще в батьківському домі, а також природний геній не дали Аристотелю стати «сліпим» послідовником афінського філософа. Залишаючись в Афінах до смерті Платона, Аристотель, незважаючи на великі симпатії до геніального вчителя, сформував власну філософську лінію. Багатьом поколінням відомий його вислів: **«Платон, ти друг мені, але істина дорожча».***

В Афінах створює власну школу – Лікей. Упродовж 12 років (до смерті) він викладав у цій школі предмети з усіх галузей знань: логіку, психологію, ботаніку, зоологію, астрономію, метеорологію, земледення, етику, економіку, державознавство.

Найвідоміші твори Аристотеля: **«Політика»** (не закінчена), **«Етика Нікомаха»**, **«Етика Евдема»**, **«Велика Етика»**, **«Афінська держава»** та безпосередньо філософські твори **«Етика»** і **«Риторика»**.

Аристотель захищав і виправдовував рабство. На його думку, рабство необхідне тому, що існують люди, які за природою призначені бути рабами (варвар і раб – поняття тотожні). Варвари відрізняються від людей, як душа від тіла, а людина від тварини. Він стверджує, що греки ніде і ніколи не можуть бути в становищі рабів.

Рабовласники – це істоти, які перевершують рабів природними якостями, тільки вони можуть бути справжніми організаторами господарства, тому їх панівне становище корисне й рабам.

Рабство необхідне для суспільства, тому що громадяни (рабовласники) повинні мати вільний час. Раб – це власність пана, живий предмет. Стосовно раба не може бути несправедливості і з ним не може бути дружніх стосунків. Поводитись з рабами треба жорстоко, а щоб запобігти з їх боку повстання, треба стежити, щоб серед них не розвивалися почуття колективізму.

Цікавий підхід у Аристотеля до питання про власність. Він обстоює приватну власність, але обмежену поняттям «середнього статку». Саме

Аристотель слушно наголошував, що «правильна організація власності – найважливіша справа у державі, тому що всі безчинства відбуваються в ній через власність». Історія розвитку людського суспільства це підтверджує.

Земля поділяється на дві частини: одна перебуває в загальному користуванні всієї держави (її плоди йдуть на організацію сиситій (роздач), релігійні потреби тощо), інша – у приватному володінні громадян (продукти цієї частини на дружніх засадах надаються в загальне користування іншим громадянам). Відповідно до цього розподілу власності на землю розрізняються державні та приватні раби. Рабство – спадкове і пожиттєве.

Намагаючись пом'якшити суперечності між рабовласниками і вільною біднотою, Аристотель закликає рабовласників до помірності й засуджує прагнення до надмірної наживи. Прагнення до наживи за допомогою торгівлі та лихварства не має меж, що зумовлює різку диференціацію між бідними і багатими і як наслідок – неминучі соціальні конфлікти.

З метою зміцнення приватної власності, а також в інтересах надання рабовласницькому ладу стабільності Аристотель рекомендує рабовласникам підтримувати вільну бідноту, постачаючи їй всім необхідним для зайняття ремеслом і землеробством. Він пропонує застосовувати так звану систему роздач, щоб залишки державної власності роздавалися бідним. Цим він прагнув досягти солідарності всіх вільних громадян перед великою масою рабів. «Дружба, – стверджує філософ, – головна політична цінність».

Держава, за Аристотелем, – це союз рівних між собою вільних громадян, створений з метою якнайкращого співіснування (раби не належать до громадян).

Людина – істота політична і держава ґрунтується на природному потягу людей до співжиття. Цей потяг зумовлює спочатку створення сім'ї, потім поселення, а згодом і держави.

Держава виникає з природних потреб людини й існує задля того, щоб досягти найвищої мети – блаженства у житті.

До складових держави зараховує такі:

- збройні сили для відбиття посягань ззовні та для підтримки авторитету влади проти непокірних всередині держави;
- певний запас грошей;
- певну кількість жерців (ідеологів), які відають релігійним культом;
- певну кількість законодавців і суддів, які вирішують питання про те, що корисно і справедливо у взаєминах громадян.

Форма держави – це організація вищої влади. Водночас це й життєвий принцип держави. Він один в аристократії (добродія), другий – в олігархії (багатство) і третій – у демократії (свобода).

Вже в сім'ї як у державі в мініатюрі Аристотель вбачає зачатки всіх форм правління:

- ставлення глави дому до дітей і рабів – елемент монархічний;
- ставлення чоловіка до жінки – елемент аристократичний;
- взаємини дітей – елемент демократичний.

Від форми держави залежать закони, визначення поняття громадянина, а також характер органів державної влади і завдання посадових осіб. Форми держави Аристотель розрізняє за кількістю тих, що здійснюють владу, і їхньої мети. За цими ознаками Аристотель розрізняє правильні й неправильні (спотворені) форми держави. Правильною формою є та, коли правлячі кола мають на меті й докладають всіх зусиль для забезпечення загального блага. Неправильна, спотворена форма там, де правлячі кола мають на меті лише власну користь.

Форми влади

Кількість правителів	Мета тих, хто керує	
	Загальне благо	Особисте благо
	«Правильні»	«Неправильні»
Влада одного	Монархія	Тиранія
Влада небагатьох	Аристократія	Олігархія
Влада більшості	«Політія»	Демократія

Аристотель наводить причини державних переворотів:

- **головна** – намагання усунути існуючу в суспільстві (державі) нерівність (неімущі);
- **протилежна їй** – намагання ускладнити нерівність (багаті);
- причини психологічного порядку (не такі істотні): нахабність, користолюбство і страх правителів.

Завдання політичного діяча – запобігання державного перевороту. Єдиний і основний засіб запобігання переворотам – необхідність дотримувати помірності, середини. Поняття «простого народу» асоціюються у нього з поняттям громадянина держави – такого собі середньо забезпеченого рабовласника.

Ідеалом держави Аристотель називає політію – «середню» державу, яка утворюється поєднанням кількох форм. «Політія» є владою добродесних громадян, які обираються на основі середнього майнового цензу та керуються благом усіх. У цьому її головна відмінність від демократії як влади народу, що хвилюється про свої інтереси. Це держава, де переважають «середні» і де серед вільного населення немає різкого розмежування на багатих і бідних, а також де забезпечена солідарність вільних перед рабами.

«Політія» найбільш стабільна серед усіх правильних форм, вона поєднує кращі риси різних (правильних) форм і відповідає сформульованому в етиці принципу середини між двома крайнощами, оскільки ґрунтується на владі громадян середнього статку.

Приклад ідеальної держави – установлена Солоном демократія, де поєднувались усі принципи: олігархічний, аристократичний і демократичний. Поряд із цим Аристотель негативно ставився до афінської демократії в період її розквіту, вважаючи її крайньою. Він заперечував широку участь народних зборів у державному управлінні й активну роль бідноти в політичному житті Афін.

Протистояв домаганням реакційних кіл, спрямованих на повну ліквідацію демократичних установ і створення в Афінах режиму військової диктатури на зразок Спарти. Монархію він вважав виправданою лише тоді, коли в державі вивищується людина, яка незмірно перевершує всіх, ніби «божество серед людей» (харизма).

За чисельністю населення і площею держава має бути «легко-оглядна» (середня). Вона не повинна бути меншою від того розміру, за якого забезпечуються її потреби, і не повинна перевищувати розмір, за межами якого втрачається можливість урядового нагляду.

Для ідеальної держави, стверджував Аристотель, необхідний помірний клімат, подібний до того, що в Греції.

Аристотель, як і Платон, вважав, що в інтересах забезпечення суспільства здоровими нащадками шлюбні стосунки повинні регламентуватись державою. Треба спеціальним законом заборонити годувати дітей-калік або з фізичними вадами. Як і Платон, надає велике значення вихованню.

Право – це політична справедливість, порядок, встановлений у політичній організації (державі). Завдання права полягає в тому, щоб послуговуватися користі, забезпечити «автархію» (незалежність, зверхність) громадян у державі й далі відверто додає, що право може служити одній лише користі «кращих» і сильніших. У разі невідповідності суб'єктів право неможливе. Так, права немає у взаєминах пана і раба, батька і дітей, або де панує деспот з необмеженою владою. Аристотель вирізняє право неписане (звичаєве) і писане (законне), – відповідно: природне і позитивне. Природне право становить ніби основу дієвого законного права (до природного права він зараховує рабство, війну з варварами заради поповнення рабів, власність). Справедливість тісно пов'язує з правом – це те, що відповідає законам. Що законне, те й справедливе. А справедливість полягає в рівномірності, а оскільки рівномірність – це середина, то й справедливість є середина.

Аристотель розрізняє два види справедливості:

- **зрівнювальна** – зрівнювання того, що становлять предмети обміну;

- **розподільна** – розподіл благ кожному за гідністю відповідно до особливостей індивіда.

Перша стосується більшою мірою сфери цивільно-правових угод, друга – сфери політики, де йдеться про розподіл політичних прав, почестей за гідністю.

Епікур (341–270 рр. до н. е.)

Епікур народився на острові Самос. У 307 р. до н. е. він поселився в Афінах і заснував школу «Сад Епікура», де й викладав власне Учення. Написав багато творів. Його основна праця «Про природу» складалася з 37 книг. Проте збереглася тільки їх невелика частина. Про Учення Епікура відомо, головним чином, із творів його послідовника – римського письменника Лукреція Кара (I ст.), який написав поему «Про природу речей».

Він був послідовником матеріалістичної філософії Демокріта. Матерія, на його думку, єдина справжня реальність. Світ складається з атомів, які рухаються в просторі й створюють різні сполуки. Матерія вічна, як і рух атомів. Природа розвивається за своїми власними законами, без втручання богів. У галузі етики Епікур виходив з того, що вищим благом є щастя або різні насолоди людини. При цьому щастя досягається вмілим вибором насолод.

Ігноруючи проблеми суспільного життя, Епікур вчить, що щастя полягає у повній незалежності та спокої людини, у непорушності її духу (атараксія). Він закликає звільнитись або уникати потреб, які спричинюють страждання, і надавати перевагу стійким насолодам, нехтуючи дрібними випадковими задоволеннями.

Намагаючись задовольнити власні потреби і досягти вигоди, вчить Епікур, люди укладають між собою угоди і встановлюють закони. Вони погоджуються не заподіювати один одному шкоди, щоб не відчувати страху один перед одним. Таким чином право створюється не природою, а встановлюється людьми.

Природне право – це згода про користь, згода про те, щоб не заподіювати і не відчувати взаємної шкоди. Право – це продукт згоди, наслідок договору.

Епікур і його послідовники – прибічники суворого дотримання законності. Нерозумний, зауважували вони, намагається порушити закон, щоб добути щонебудь на свою користь. Мудрий виконує його, бо знає, що порушення закону обов'язково спричинює покарання. Як і його попередники, Епікур – прибічник середнього статку.

Для Епікура характерне також трактування законів як засобу охорони і захисту «мудрих» (людей етично досконалих) від «натовпу», як публічної гарантії етичної свободи і автономії індивіда. Епікурейці рекомендували за можливості утримуватись від втручань у політику, тому що заняття політикою порушує спокій духу. Сам Епікур уникав дієвої участі в політичному житті.

2. СТАРОДАВНІЙ РИМ

Загальна характеристика

Стародавній Рим – найзначніша держава античності, що дала світові класичні зразки державності та права. Політико-правова ідеологія у Стародавньому Римі розвивалася впродовж багатьох століть в умовах гострої боротьби між різними прошарками населення – патриціями і плебеями, багатими і бідними, вільними і рабами.

У вченнях про державу і право у Стародавньому Римі виявляється багато подібного до відповідних учень у Давній Греції.

Єдність учень виявляється:

- у їх класовій сутності;
- аналогічному відвертому розкритті сутності держави і права, їх формах та призначенні;
- вченні про природне право;
- співвідношення права та моралі.

Водночас наявні й відмінності.

1. Якщо у грецьких концепціях держави тільки окреслювався перехід від уявлень про державу-поліс до ідеї світової держави, то в **римських ідеях** цей процес було завершено.
2. Ідея світової держави у Греції мала ще віддалений релігійно-філософський характер. Римські юристи наводять щодо неї вже юридичне обґрунтування і створюють концепцію цезаризму як світового панування римської держави, яку очолює імператор (цезар) з необмеженою і обожнюваною владою.
3. Значно більшою мірою в римському правознавстві розвивалися загальна теорія права, державне право і особливо право цивільне, стосовно якого римські юристи прославились витонченою розробкою питань, що мали величезне життєве значення для відносин товаровиробників (поняття власності, зобов'язань, правоздатності).
4. Значного розвитку отримують поняття влади, посадових осіб та їх повноважень, поняття громадянства.

Стоїки

Стоїки – одна з філософських шкіл античності, заснована бл. 300 р. до н.е. Зеноном Китійським. Назва школи походить від характерної для античної архітектури галереї-портика – «стоя» або «стоа» (грец. στωά). Саме у таких галереях із колонами в Афінах проводив свої перші виклади Зенон

Зенон Китійський (336–264 рр. до н.е.). Народився він на Кіпрі, але з молодих років жив в Афінах. Тут Зенон долучився до філософії так званих

кінників, які оголосили себе послідовниками Сократа і вчили, що найвище благо полягає у цілковитій байдужості до зовнішніх благ (апатія), у змозі побороти пристрасті, в обмеженні власних потреб і навіть відмові від їх задоволення. Ідеї Зенона розвивав його послідовник *Хризипп* (280–205 рр. до н. е.).

Стоїцизм виник на хвилі пошуку відповідей на питання: як повинна жити особа; коли поліс занепадає, точаться постійні війни, а монархи втрачають владу? Загальною була ностальгія за правилами життя, які унезалежнювали людей від зовнішніх впливів.

Школа Зенона проіснувала шість століть – спершу у Греції, згодом – у Римі. **Історія стоїцизму ділиться на три періоди:**

- **давній** (Зенон, Клеанф, Хрисіпп та їхні учні, III-II ст. до н.е.);
- **середній** (Панетій, Посідоній, Гекатон та ін., II-I ст. до н.е.);
- **новий, римський** (Сенека, Мусоній Руф, Гієрокл, Епіктет, Марк Аврелій, I-II ст. н.е.). Цілісні твори збереглися лише від останнього періоду.

Учення стоїків охоплює логіку, фізику й етику; у всіх трьох частинах мислителі цієї школи торкалися питань держави, права, політики.

Стоїки вчили:

- 1) у світі панує незмінний порядок, панує закон, котрому підкорені всі живі істоти;
- 2) немає нічого випадкового, все, що відбувається, становить нерозривний ланцюг причин і наслідків;
- 3) людина підкорена року, нічого не може змінити у світі, а тому повинна покійно приймати та мужньо переносити всі несподіванки долі.

Результатом фаталістичного світобачення є цілковита свобода від усякої суєти, марного клопоту і хвилювань. Отже, стоїчне щастя полягає в цілковитій байдужості до всіх мінливостей долі, якими б жахливими вони не були. Незважаючи на виразний песимізм, етика стоїків орієнтована на альтруїстичний принцип обов'язку та безстрашність перед ударами долі.

В основі державного співжиття людей, на переконання стоїків, є природна тяга людей один до одного, їх природний зв'язок між собою. Відповідно, держава виступає у стоїків як природне утворення, а не як штучне, договірне. Держава та право, вчили стоїки, існують природно, а не як прояв волі людей.

Найбільше про державно-правові погляди ранніх стоїків можна дізнатися з твору Зенона «Держава». Твір не зберігся до нашого часу і відомості про нього існують у вигляді багатьох цитат, посилань і переказів. Праця Зенона вражає своїм радикалізмом: автор виступив проти інституту держави (а також критикував гроші, суди, шлюб і сім'ю), який, на його думку, тільки ускладнює життя та відволікає людей від первісної простоти.

Необхідним моментом добродесного життя стоїки вважають досягнення апатії. Апатія, на думку стоїків, спрямована лише проти нерозумної активності, тобто дій, не продуманих з точки зору їх відповідності природному закону, велінням природи. Але в той же час стоїкам притаманна ідея політичної активності, яка відрізняла їх від анархізуючих циніків та епікурейців. Отже, входячи у протиріччя зі своїм ідеалом, стоїки підкреслювали значення спілкування з іншими людьми та закликали до активної участі в політичному житті.

Стоїки обґрунтовували космополітичні уявлення про те, що усі люди – громадяни єдиної світової держави (космополіса), людина – громадянин Всесвіту, єдиної світової держави. Всі люди за народженням, вчили стоїки, належать до єдиної світової держави. Зенон висував при цьому ідеал держави, в якій не буде рабів, судів, храмів, грошей.

Випереджаючи християнські ідеї, стоїки вказують на принципову рівність усіх людей без винятку, не зважаючи на їх походження, соціальний і майновий стан. Звідси – критичне ставлення до рабства, яке визнавалося стоїками як непотрібний соціально-політичний інститут. Свобода та рабство протиставлялися щодо духовних і моральних цінностей людей. Рабство, на їх переконання, не має виправдання, оскільки воно суперечить світовому співтовариству людей. Відстоюючи ідею рівності усіх людей, грецькі стоїки порушують питання про їх моральну нерівність. Основний критерій моральної оцінки людини – уміння жити в злагоді з природою, що означає жити згідно з розумом, природнім (загальним) законом світобудови.

Щодо форми устрою, то стоїки ні не прагнули відновлення полісної системи, ні не жалкували за нею. Діоген Лаертський стверджує, що старше покоління стоїків було прихильним до змішаної форми (монархія, аристократія, демократія), але мирились і з абсолютизмом еллінської монархії. Стоїки не ставили правителів вище за їх підданих: *logos* правителя не був іншим, ніж *logos* звичайних людей.

Ідеї Зенона і Хризіпа продовжували розвивати римські стоїки: Сенека Луцій Анней, Епіктет та імператор Марк Аврелій Антонін. Вони так само пропагували відмову від активного політичного життя, висували замість цього завдання морального самовдосконалення і морального протесту проти деспотизму.

Луцій Анней Сенека (близько 4 р. до н.е. – 65 р. н.е.).

Сенека народився в багатій родині вершників (еквітів). У молодому віці прибув до Риму, де отримав знання з риторики та філософії. При імператорі Калігулі (12–41 рр. н. е.), прославився як блискучий оратор і стиліст.

Погляди Сенеки формувалися як під впливом Учення стоїків, так і власного життєвого досвіду. **Основні праці: «Про гнів», «Про стійкість мудрого», «Про виучення філософії», «Про душевний спокій», «Про стислості життя», «Про щасливе життя», «Про провидіння» тощо.**

Сенеку цікавила насамперед етика. Він описує ідеал стоїчного мудреця, застерігає від потурання пристрастям, особливо гніву, пояснює в чому полягає справжнє щастя, розкриває своє ставлення до багатства, до страждання тощо.

Сенека звертає увагу на шкоду афектів, необхідність жити в злагоді з природою і постійно працювати над собою, на потребу внутрішньої гармонії та подоланні страху смерті.

Щастя – у чесноті. Сенека радить обрати собі зразком для наслідування досконалу людину і за допомогою прикладів із міфології показує необхідність оволодіння пристрастями, намагаючись пробудити прагнення до досягнення внутрішньої досконалості й чесноти, які дозволять панувати над долею.

Сенеки висловив дуже важливу ідею про принципову рівність усіх людей – рабів, вільних, селян, ремісників, знаті. Проте до вимог соціальної рівності Сенека не піднімається, і думка деяких дослідників про те, що до рабства Сенека ставився негативно, залишається не доведеною.

Істинною державою для мудреця є держава, керована Логосом, що містить у собі всі «малі держави». Сенека висуває власну політичну версію про те, що політичним ідеалом другої, малої держави є імперія обмежена Сенатом.

Сенека не приділяв значної уваги відмінностям між формами правління, адже в умовах корумпованості суспільства та нездатності змінити ситуацію на будь-якій державній посаді порядна людина відчуває безсилля. Попри безумовну цінність законів, жодний лад не здатний зробити щось серйозне, отже, не гірший і не кращий за інший, а обґрунтування громадянської позиції набуває морально-етичного характеру.

Сенека вважає «золотий вік» часом, позбавленим приватної власності, а, отже, пороків сучасності, зумовлених жадобою наживи. Доброчинність людей у природному стані пов'язана швидше з незіпсованістю та незнанням, ніж зі свідомим благочестям.

Відповідно до цього, підготовлена Сенекою зміна античного уявлення про вищу цінність громадянства та державу як єдиний засіб розвитку людських здібностей і необхідну умову цивілізованого суспільного життя, створили передумови для трансформації античної політичної парадигми в розуміння держави як владної інституції, яка за допомогою апарату примусу намагається (інколи не зовсім успішно) приборкати природні пристрасті гріховних людей і впорядкувати їхнє життя.

Таким чином, тлумачення Сенекою політичного, суспільного та церковного життя в душі стоїцизму з яскраво вираженим релігійним елементом засвідчує велику подібність його світогляду та підходів в оцінці суспільно-політичних явищ до мислення християнських авторитетів.

Епіктет (50–138 рр.)

Справжнє ім'я ще однієї видатної фігури римського стоїцизму Епіктета нам не відоме. Все своє життя він використовував тільки розмовне прізвище. У перекладі з давньогрецької Епіктет означає «придбаний», що вказує на його соціальне становище. Походив з рабів.

Навчав він усно і ніколи не записував своїх промов. Його Учення збереглися завдяки учням та послідовникам. Найвідомішим учнем Епіктета був грецький історик Флавій Арріан (бл. 96–180 рр. н. е.), стараннями якого деякі промови філософа збереглися для нащадків.

Основні праці Епіктета (у викладі Флавія Арріана): «Бесіди Епіктета» (12 книг) (бл. 116 р.), «Життєпис Епіктета» (збереглося тільки кілька уривків) (бл. 116 р.), «Вказівки Епіктета» (бл. 117 р.), «Роздуми Епіктета» (бл. 117 р.).

На думку Епіктета, основним завданням філософії є звільнення людини від будь-яких форм рабства та допомога у пошуках щастя. Щоб бути щасливим, необхідно розуміти, що перебуває під владою людини, а що від неї не залежить. Щастя людини, за Епікетом, в тому, щоб не мріяти про те як змінити перебіг подій під свої бажання, а самим пристосовуватися до подій.

У Епіктета заклики до належного виконання тієї ролі, яка кожному дається долею, доповнюється різкою критикою багатства та засудженням рабства. В основі його світорозуміння лежала філософія свободи. Свободу Епіктет вважав найвищим благом. Навчав людей цінувати власну свободу – свободу вибору, свободу висловлювань і вчинків.

Він навчав, що свобода людини залежить не від зовнішніх обставин, а, перш за все, від внутрішнього стану душі. Якщо людина перед кимсь принижується – то вона звичайний раб. Вільна людина розпоряджається лише тим, чим може розпоряджатися – тільки собою. Більше того, ніколи не прагне обмежувати свободу інших. Якщо людина бажає управляти іншими – вона раб свого інстинкту влади над людьми.

Існують раби, які мріють стати вільними. Проте часто, отримавши омріяну волю, вони можуть вчинити злочин заради їжі, таким чином перетворюючись на рабів власного шлунку. Навіть сенатори по-своєму раби, якщо вони принижуються перед імператором. Це раби, які за будь-яку ціну прагнуть бути в

Сенаті. По-справжньому вільна лише та людина, вчинки якої визначаються її совістю.

Іншим представником стоїчної філософії в Римі був римський імператор **Марк Аврелій Антонін (121–180 рр.)** останній представник Стої, що царював із 161 до 180 р. До нашого часу збереглося дванадцять книг нотатків Марка Аврелія, що мають назву **«Наодинці з собою» або «Роздуми» (бл. 176 р.)**.

Політичний устрій римської держави, за словами Марка Аврелія, повинен бути досконалим, подібним до порядку, що існує у великому граді, а для цього правитель має бути морально досконалою людиною. У державі, як і у світі, може бути порядок, а може бути хаос. Із моральної точки зору імператор дивиться і на питання суспільної ієрархії, яку повинен очолювати досконалий правитель; правити в державі має «аристократія духу». Середній клас – це ті, хто знаходиться на шляху морального вдосконалення, а найнижчу сходинку в ієрархії займає натовп (народ).

Ідеал державного правління для Марка Аврелія – це сильна монархія, влада в якій належить правителю з високими моральними якостями, і так звана «аристократія духу». Держава повинна наслідувати Всесвітній град, в якому панує порядок, усім управляє розум, шануються природні закони. У державі, крім того, має діяти рівний для всіх закон, її найвищим благом є свобода підданих, а правити нею необхідно відповідно до рівності й рівноправності всіх.

Правителю, на думку Марка Аврелія, варто вирізнятися серед інших громадян не зовнішнім виглядом, а моральними якостями; він повинен діяти на користь своїх підлеглих і своєї держави, бути тим взірцем, з якого могли б брати приклад інші громадяни.

Цицерон (106-43 рр. до н. е.)

Марк Тулій Цицерон – відомий римський оратор, державний діяч і мислитель. Його державно-правові погляди викладені в спеціальних працях «Про державу», «Про закони» та «Про обов'язки», а також у численних політичних і судових промовах.

У вченні про державу і право Цицерон виходить із загальних теоретичних положень, викладених у творах Платона, Аристотеля, Полібія та стоїків. Однак загалом творче використання ідей попередників у політико-правовому вченні Цицерона поєднується з власним доробком. Саме він увів низку оригінальних і нових понять у галузі теорії держави та права, що були невідомі грецьким філософам (поняття громадянина як суб'єкта права і держави) і зумовлені певними умовами тодішньої римської держави.

Державу (respublica) Цицерон визначає як справу, надбання народу.

При цьому він зауважує, що «народ не всяке поєднання людей, зібраних разом яким би то не було способом, а поєднання багатьох людей, взаємопов'язаних згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Цим самим держава у трактуванні Цицерона постає не лише як вираз загального інтересу всіх його вільних членів, що було характерно і для давньогрецьких концепцій, а й водночас і як узгоджене правове спілкування цих членів, певне правове утворення, «загальний правопорядок». Таким чином, можна стверджувати, що Цицерон стояв у джерел ідеї «правової держави».

На думку Цицерона, держава заснована на ідеї справедливості. Він стверджує, що там, де влада заснована на свавіллі та насильстві, там не може бути держави. Заперечує ідею договірної походження держави. Він вважав, що причиною походження держави є притаманна людям потреба спілкування. Цицерон підтримував ідею Аристотеля, що в основі держави є сім'я, але наголошував, крім того, на первинному зв'язку держави і власності, так як метою і завданням будь-якої держави є охорона майнових інтересів громадян, зокрема охорона приватної власності.

Багато уваги приділяв Цицерон аналізу різних форм державного устрою, виникненню одних форм з інших, «кругообіг» цих форм, пошукам «найкращої» форми. Критерії розмежування форм державного устрою Цицерон вбачав у «характері й волі» тих, хто править державою.

Залежно від кількості правлячих осіб він розрізняв три простих форми правління:

- царську владу;
- владу оптиматів (аристократію);
- народну владу (демократію).

Кожна з цих форм має певні переваги і недоліки, але якби довелося вибирати серед них, перевага надавалася б царській владі, а останнє місце посідала б демократія.

У демократії, коли все звершується за волею народу, то якою би справедливою і помірною вона не була, все ж таки власне рівність – це несправедливо, якщо при ній немає ступенів у суспільному становищі.

Переваги всіх трьох форм правління, стверджує Цицерон, можуть і повинні перебувати в сукупності, взаємозв'язку і єдності, створити мішану (а тому найкращу) форму держави.

Недоліки цих простих форм призводять до боротьби між різними прошарками населення за владу, зміни форм влади, їх виродження у «неправильні» форми.

- Царської влади – в тиранію.

- Влади оптиматів (аристократів) – панування кліки багатих і знатних.

Відповідно й повновладдя народу, за оцінкою Цицерона, призведе до жахливих наслідків, «до безглуздя і свавілля натовпу», її тиранічної влади.

Тому ідеалом може бути «мішана» держава, в якій «бажано, щоб було щось видатне і царствене, щоб одна частина влади була виокремлена і надана авторитету чисельних людей, а деякі справи були надані судженню і волі народу».

Він стверджував, що особа, яка відає справами держави, має бути мудрою, справедливою, стриманою і красномовною. Крім того, вона повинна «знати засади права, без знання яких ніхто не може бути справедливим». Цицерон розвивав ідею про те, що істинні (важливі) інтереси «верхів» і «низів» цілком можуть бути поєднані та враховані в межах «загальної згоди».

Учення Цицерона про право ґрунтується на теорії природного права давніх греків та його ідеї про те, що в основу права покладено притаманну природі справедливість. Під справедливістю розуміється нині вічна, незмінна і невід’ємна якість природи загалом і людської природи зокрема. Усій цій «природі» (силою її божественного начала) притаманні розум і законовідповідність, визначений порядок.

Сутність права Цицерон вбачав в істинному розумі, який є вираженням справедливості та який приписує людям вічні й незмінні закони. Справедливість – основний принцип природного права, її сутність полягає в тому, що вона «віддає кожному своє» і зберігає рівність між нерівними.

Питання семінарського заняття № 3.

1. Політична думка Стародавньої Греції та Риму: спільне та особливе.
2. Солон та його реформи.
3. Політична думка Геракліта.
4. Політична думка Демокріта.
5. Політична думка Сократа.
6. Платон і його теорія держави.
7. Політична теорія Аристотеля.
8. Епікур і його «Сад насолод».
9. Політична філософія стоїцизму (Зенон, Хризипп, Сенека, Марк Аврелій Антоній, Епиктет).
10. Політична думка Цицерона.

Тема для написання есе: «Порівняльна характеристика політичної думки Давнього сходу та Античного світу».

ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧНА

1. Політичні теорії середньовіччя
2. Політична теорія св. Августина
3. Фома Аквінський та його політичне вчення
4. Учення про закони і державу Марсилія Падуанського

Падіння Західної Римської імперії (476 р.) завершило період історії Стародавнього світу і поклало початок історії Середніх віків. У країнах Західної Європи періоду раннього Середньовіччя поступово складався станово-феодальний лад.

Особливості:

1. **Роздрібнення** Західної Європи (до IX-X ст.) на безліч дрібних феодальних держав, майже не залежних від центральної влади королів та імператорів.
2. **Складання ієрархічної структури землеволодіння**, з відносинами сюзеренітету і васалітету.
3. **Складання станового ладу**. Кожен стан займав в цій ієрархії строго певне місце, права (привілеї) і обов'язки зумовлювалися місцем в цій ієрархії: від вищого привілейованого дворянства, до обтяженого повинностями селянства.
4. **Особливе місце католицької церкви**, якій належало близько третини земель, населення яких перебувало від неї у феодальній залежності. Сама церква також була суворо ієрархізована. Вона мала свої суди, збройні сили; ряд норм, встановлених церквою, мав юридичне значення (канонічне право).

Церква відігравала панівну роль в ідеології середньовічного суспільства. Заняття філософією допускалися тільки в школах, створених церквою, і під її керівництвом і контролем, тому шкільне (схоластичне) знання і освіта були виключно богословськими. Вищим джерелом істини визнавалося Священне писання, тексти якого, а також догмати офіційного віроучення католицької церкви були вихідним пунктом і найважливішим аргументом схоластичних міркувань.

Ідеологічне панування релігії та церкви зумовило релігійний характер основних напрямів політико-правової ідеології феодального суспільства Західної Європи. Ідеологи панівних станів прагнули обґрунтувати станову нерівність, привілеї феодалів, залежне становище селян. Цій меті служили тексти Священного писання. Селянство і городяни свій протест проти феодального ладу висловлювали в єретичних рухах.

1. Політичні теорії середньовіччя

Теократичні теорії держави

Католицька церква прагнула до активної участі у політичній владі. Помітних успіхів у цьому вона домагалася в періоди, коли влада королів та імператорів слабшала через феодалних чвар, а на папському престолі опинялися сильні політики.

Римським Папою, який досяг помітних успіхів в утвердженні верховенства церкви, був *Григорій VII (бл. 1021-1085, папа з 1073 р.)*. У творі «Диктат папи»⁶, складеному оточенням Григорія VII, стверджувалося, що римський папа має владу над усіма государями, наділений правом судити і зміщувати їх, йому повністю належить інвеститура.

Відлучення від церкви - позбавлення людини всіх її прав як члена християнської церкви. Вона не міг брати участі в обрядах і таїнствах, а всім християнам слід уникати з ним усілякого спілкування, людина позбавлявся всіх громадських посад, його звідусіль виганяли, могли і вбити.

Найбільш спірним питанням між духовною та світською владою було питання про інвеституру (право на значення єпископів і абатів). Часом гострими виявлялися питання посвяти (помазання на царство) того чи іншого короля або імператора. Могутнім засобом впливу церкви на непокірних їй феодалів були інтердикт (заборона здійснювати богослужіння та релігійні обряди, що накладається на окремих осіб, країну, місто), відлучення від церкви, звільнення підданих від присяги.

Найвищої могутності католицька церква досягла при Інокентії III (1160-1216, папа з 1198 р.), при якому була утворена незалежна церковна держава (Папська область), королі розглядалися як васали папи, а єпископи були включені в загальну ленну систему.

Притязання церкви і духовенства на світську владу обґрунтовувалися теократичними теоріями. Суть цих теорій зводилася до того, що держава займає підпорядковане по відношенню до церкви положення, з чого випливає, що світські правителі повинні бути підпорядковані церкви не тільки як прості віруючі, але і в ряді відносин щодо здійснення політичної влади.

Широко поширені були «теорія двох мечів», заснована на довільному сполученні і тлумаченні цитат з Євангелій (імператор одержує свій меч від церкви і тому повинен служити їй своїм мечем), і «теорія сонця і місяця» (як місяць отримує свій блиск від сонця, так королівська влада запозичує свій блиск і авторитет від папи).

⁶ Dictatus papae – «продиктоване папою» (лат.).

Церквою використовувалися різні фальшивки, наприклад:

1. «Дарування Костянтина» – підроблена грамота від імені імператора Костянтина I, який нібито ще в IV ст. передав римським папам владу над Західною Римською імперією.
2. «Лжеісідорови декреталії», де йдеться про те, що королі та імператори ще з перших століть християнства підпорядковувалися папам як наступникам Христа і апостола Петра.

Догмат про божественне походження влади:

- Беручи до свого відання морально-релігійну сторону людини з метою вести його до життя небесного, церква наказувала йому в цивільній галузі підпорядкування земним князям для збереження миру і порядку.
- Царська влада має свою межу в морально-релігійному житті.
- Верховенство влади духовної.
- Священик - посередник між Богом і людиною.

Ідея верховенства папської влади яскраво виражалася в актах тата Григорія VII, в яких проголошувалося, що тільки римський єпископ є вселенським і може скидати і відновлювати всіх єпископів, видавати статuti, засновувати єпархії.

Теорія двох мечів:

- Меч символізував владу.
- Для захисту християнства Богом були створені два меча - церковний і світський.
- В церковній інтерпретації обидва меча передаються церкви, яка зберігши для себе духовний меч, світський віддає монарху, оскільки використовувати меч церкви не пристало. Тому монарх повинен служити і підкорятися церкви.

Однак прихильники незалежної монархічної влади, навпаки, стверджували, що імператори отримали свій меч безпосереднього про Бога.

Теорія сонця і місяця, або теорія двох світил

- Римські імператори ототожнювали себе з Сонцем. Деякі середньовічні монархи намагалися відродити цей порівняння. З часів Григорія VII ці спроби рішуче припинялися.
- Для визначення співвідношення між духовною та світською владою теологи використовували образ двох світил, запозичений з Книги Буття.

Теорія про ключі

У вченні про ключі, отримані апостолом Петром, якими він закриває і відкриває небеса, виражається домагання пап на право скидати імператорів, оскільки тата вважали себе спочатку наступниками апостола Петра.

Імператори і королі прагнули обґрунтувати свою незалежність від церкви в світських справах. Захищаючись від домагань церкви, імператори і королі посилалися на тексти того ж писання про боговстановленості всякої, у тому числі і їх, влади («існуючі ж влади Богом встановлені»). Вони по-своєму тлумачили «теорію двох мечів» - меч світської влади не залежить від церкви, оскільки Христос говорив: «Царство моє не від світу цього».

Середньовічні єресі

У середньовічній Європі єрессю називалося релігійне вчення, що визнає основні ідеї (догмати) християнства, але розуміє і тлумачить їх інакше, ніж панівна церква. Всі єретики вважали себе справжніми християнами і виступали насамперед проти духовенства та церкви, яка спотворила на їхню думку, справжнє вчення Христа.

Церква, в свою чергу, звинувачувала єретиків в неправильному тлумаченні текстів Священного писання, в запозиченні ідей сторонніх релігій або в повторенні єретичних ідей, вже засуджених церковними соборами.

Багато єресі були чисто богословськими і не стосувалися суспільно-політичних проблем. Однак і такі єресі, отримавши широке поширення, ставали небезпечними для авторитету панівної церкви. Ще небезпечніше для церкви були єресі, які, волаючи до текстів Нового завіту, звинувачували духовенство в відступі від апостольських правил, в користолюбстві, дармоїдстві, в непомірною гордині і зарозумілості, в нехтуванні заповідями Христа. Нарешті, ряд єретичних учень і рухів мав антифеодальний характер, засуджував не тільки церква, а й кріпацтво, дворянські привілеї, державу і право.

Першими єретиками Європи, що поклали початок широкому суспільно-політичному руху, були *болгарські богоміли*.

Різкий і насильницький перехід болгарського суспільства від общинно-патріархального ладу до станово-феодального, захоплення селянських земель царем, боярами, царськими слугами, церквою, обтяження селян безліччю повинностей на користь багатих породжували масовий сумнів в тому, що все це відбувається з волі Бога, який добрий і справедливий. Підтвердження цим сумнівам виявилось в Новому завіті, на самому початку якого сказано, що всі царства світу цього належать не доброму Богу, а злому дияволу.

Болгарські єретики знайшли в Новому завіті багато текстів, в яких протиставлялися Бог і світ, дух і плоть, світло і темрява, добро і зло. Особливу увагу вони звернули на тексти Євангелій, що дають підстави ототожнити диявола з багатством.

У служінні дияволу богомили звинувачували церкву і духовенство, які швидко багатіли. У боротьбі з феодальною церквою і всім феодальним ладом богомили створили власну організацію за ранньохристиянським зразком. Їх проповідники («апостоли») невпинно проголошували бунтівні ідеї.

Богомільських ученнях незабаром після виникнення поширилося в інших країнах. У X-XI ст. під його впливом виникли єретичні рухи у Візантії, Сербії, Боснії, Київської Русі.

Особливо сильний вплив це вчення справило на ідеологію країн Західної Європи, в першу чергу Південної Франції і Північної Італії, де процвітали міста, були розвинені культура, ремесло, торгівля. Проповідь «добрих людей», катарів, патаренів, альбігойців (так єретиків називали на Заході), мала успіх у городян, окремих груп дворянства і селян; до кінця XII в. католицька церква втратила вплив на півдні Франції і півночі Італії.

Для викорінення ересі римські папи організували ряд хрестових походів (альбігойські війни), заснували інквізицію і жебручі ордена (домініканці і францисканці). Одночасно з установою інквізиції римський папа Інокентій III наказав знищити всі книги Святого Письма, перекладені на народну мову. Потім (1229 г.) мирянам взагалі було заборонено читати Біблію.

Нові хвилі єретичних рухів почалися в другій половині XIV ст. і ґрунтувалися на тих же ідейних посилках, що їм передували. Одним з перших представників ересі цього періоду був професор Оксфордського університету **Джон Вікліф**, який виступив в кінці XIV ст. проти залежності англійської церкви від папської курії і втручання церкви в справи держави. Вікліф засуджував церковну ієрархію і церковне багатство, стверджуючи, що вони суперечать писанню.

Одночасно з Ученням Вікліфа *в Англії виник рух лоллардів*, які вимагали передачі земель селянським громадам і ліквідації кріпацтва. Їх Учення відіграло видну роль при підготовці найбільшого селянського повстання Уота Тайлера (1381 р.), одним з вождів якого був проповідник **Джон Болл**. Посилаючись на писання, лолларди засуджували станову нерівність.

Незабаром після придушення руху лоллардов почалася *Реформація в Чехії*. Початок Реформації було покладено виступом **Яна Гуса** проти привілеїв духовенства, десятини і церковних багатств. Після віроломної страти Гуса (1415 р.) розгорнулася національно-визвольна чеська війна проти німецького дворянства і верховної влади німецького імператора. У гуситском русі незабаром визначилися дві течії - чашники і таборіти.

Програма чашників зводилася до ліквідації привілеїв духовенства, позбавлення церкви світської влади, секуляризації (передачі світської влади) церковних багатств і визнанню самостійності чеської церкви.

Радикальніше були вимоги таборитів, які виступали не тільки проти католицької церкви і церковної ієрархії, а й за знищення привілеїв як німецького, так і чеського дворянства, за ліквідацію кріпосного права і феодалних повинностей тощо. Таборити стверджували, що скоро настане «тисячолітнє царство, в якому всі будуть рівні і спільно вирішуватимуть загальні справи, не буде багатих і бідних, власності та держави.

Гасла таборитів і чашників незабаром були використані під час Реформації в Німеччині.

2. Політична теорія св. Августина (354–430 рр.)

Августин жив напередодні загибелі Римської держави. У віці 33 років прийняв християнство і став прихильником релігії. Діяльність його єпископом розгорнулася в Африці в Гіппоні, коли загострилася боротьба між селянами і великими землевласниками. Він виступив проти ідеологів селян на захист офіційного християнства.

Основні праці: «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю».

Його Учення склалося у боротьбі проти єретичних течій – маніхеїв, пелагіан та донатистів. Засновником Учення маніхеїв був Мані, розіп'ятий у 277 році. Маніхеї вважали головною метою людини визволення від царства темряви аскетичним шляхом. Вони були противниками приватної власності, держави і державної релігії, розглядали все це як породження злого початку.

Августин обґрунтовує ідею єдності світу наріжним каменем всієї своєї філософії. Він відкидає уявлення Аристотеля про вічність матерії і оголошує, що світ створено богом із нічого.

Найбільшу увагу в своїх працях видатний представник патристики звертає на проблему співвідношення добра та зла. Намагаючись з'ясувати витoki останнього, св. Августин припускає, що головною його причиною та джерелом є людська свобода волі як передумова морального вибору людини.

Намагаючись обґрунтувати необхідність підкорення людей церкві, Августин стверджував, що всі люди від першої людини Адама – одержали по спадщині гріховну природу. Тому він приходив до висновку, що людина вільна тільки до схильності до зла, але не до добра. Спасіння можна знайти тільки вірою та особливою милістю бога, котра дається обраним.

Силою, яка значною мірою визначає спасіння людини та її прагнення до Бога, є Божественна благодать, що змінює людську природу, однак прийняття благодаті залежить від людської волі – так Августин утверджує важливість

людського вибору при прийнятті будь-яких рішень, у т. ч. і політичних, і на довгі століття визначає характер не лише католицької теології (приблизно до XIII ст.), але й західноєвропейської філософської думки загалом.

Св. Августин, творчість якого називають вершиною латинської патристики, виводить град небесний від Авеля, тоді як град земний – від Каїна. Він ставить проблему їхньої взаємодії, стверджує можливість оновлення другого в контексті християнських чеснот, адже всі форми правління повинні підкорятися Богу та шанувати людину. Прагнення до панування призводить до виродження влади, яка перестає бути гідною того, щоб їй підпорядковуватися, народжує тиранів і кліки замість монархів і аристократії. Несправедлива держава, яка не поважає релігію, гине.

Августин обґрунтовував і виправдовував майнову нерівність людей, яку вважав неминучою в соціальному житті, а тому безглуздо прагнути до зрівняння багатств у цьому світі, однак перед Богом усі є рівними, тому він закликав жити в мирі та виконувати міжнародні договори.

Держава є покаранням за первородний гріх – як система панування одних людей над іншими вона забезпечує правопорядок, захищає громадян від зовнішніх ворогів і допомагає церкві боротися з ерессю. Таким чином, вона призначена для виживання в цьому світі, а не для досягнення щастя і блага, що можливо тільки у справедливій державі, яка є християнською. Божа держава, відображенням якої є християнська церква, та світська держава, прообразом якої є Рим (царство зла та гріха), існують паралельно, як і егоїстичні та моральні мотиви. Цей символічний вираз боротьби двох видів любові – «любові до себе, доведеної до зневаги до Бога» та «любові до Бога, доведеної до нехтування собою» визначив інтерпретацію основ взаємодії держави та церкви в багатьох подальших християнських дослідженнях.

Метою божої держави є вічне життя і поєднання з богом. Церква є наділеною великою силою організованою інституцією, яка істотно впливає на суспільне життя за допомогою власних імперативів, вона тлумачить Святе Письмо і Божу волю в конкретних справах, тому християнська мораль і церковні настанови мають важливе значення для належного функціонування держави.

3. Фома Аквінський та його політичні погляди (1224–1274)

Фома Аквінський – католицький монах, походить із знатного графського роду – **типовий представник середньовічної схоластики, що панувала у філософії.** Її головною метою було довести формально логічним судженням про істинність догматів християнства. **Основним принципом схоластики була теза: «Філософія – служниця богослов'я».**

Основні праці: «Сума проти язичників» (повна назва – «Книга про істину католицької віри проти язичників», яку іменують також «Сумою філософії» (1259-1264), «Сума теології» (1265-1273), «Про правління державців» (повна назва трактату – «Про правління державців, присвячене королю Кіпру» (1265-1266).

Уявлення Аквіната про державу – перша спроба розвинути християнську доктрину держави на базі аристотелівської «Політики». На відміну від Августина Блаженного, який вважав, що держава – це покарання за первородний гріх, Аквінат твердить, слідом за Арістотелем, що людина за своєю природою є «твариною суспільною (політичною)» (zoon politikon). Людям органічно притаманне прагнення об'єднуватися та жити в державі.

Проте він вносить у цю формулу новий зміст: держава, як і природа, і все суще, бере свій початок від Бога. Але створена Богом природа володіє деякою автономією і творчими властивостями, і такими ж властивостями володіє створена природою держава.

Діяльність монарха схожа з активністю Бога. Перш ніж приступити до управління світом Бог вносить до нього стрункість і організованість. Так і монарх насамперед засновує і влаштовує державу, а потім починає керувати нею.

Мета державності – «загальне благо», забезпечення умов для гідного, розумного життя. На думку Аквіната, реалізація цієї мети передбачає збереження феодално-станової ієрархії, виключення зі сфери політики землеробів, дрібних ремісників і торговців, дотримання усіма встановленого Богом обов'язку коритися правителям, що уособлюють собою державу.

У питанні про форми держави Тома майже у всьому поділяє погляди Арістотеля. Він говорить про три чисті, правильні форми (монархія, аристократія, політія) і три хибні (тиранія, олігархія, демократія). Принцип поділу на правильні і неправильні форми – ставлення до загального блага і законності (панування справедливості). Правильні держави є політичною владою, а неправильні – деспотичною. Перша ґрунтується на праві і звичаї, друга – на свавіллі, вона не обмежена правом. Основною ознакою державної влади є право видання законів.

Форма правління для Аквіната в принципі не важлива, аби вона вела до досягнення спільного блага, тобто до забезпечення корисного й мирного співіснування всіх людей. Монархію він вважає найкращою, найприроднішою формою через її подібність до світобудови, а також людського організму, частини якого об'єднані та скеровуються одним розумом.

Історичний досвід показував стійкість тих держав, де панував один, а не багато: Будучи у своїй державі тим, чим душа в тілі, чим Бог у світі, монарх зобов'язаний керуватися виключно благом народу. Нагородою за справедливе

управління має служити не земна слава, а милість Бога, який возвеличить монарха у загробному житті.

Фома Аквінський виділяв два різновиди монархічного устрою – абсолютну монархію і монархію політичну. Порівняно з першою друга, на думку Аквіната, має низку безперечних переваг. У ній вагому роль відіграють великі феодала (світські і духовні, «князі Церкви»). Влада государів тут залежить від закону і не виходить за його межі.

Монархію, що відхилилася від мети, тобто тиранію, вважав найгіршою формою. На практиці слід віддати перевагу змішаній формі правління з перевагою монархічного елемента.

Республіку (демократію) вважав державою, що прокладає шлях до тиранії, роздирається боротьбою партій та угруповань. Аквінат дійшов висновку, що якість влади зворотно пропорційна кількості панівних осіб, а тому «... аристократія гірша за монархію, але краща за політію, а народоправство завжди не-безпечніше самодержавства з причини своєї природної схильності до переродження в одноосібну диктатуру».

Слідом за Арістотелем Тома стверджує, що держава не повинна бути ані занадто великою, ані занадто малою. Її розмір має бути таким, щоб країна живила народ і щоб її можна було захистити від зовнішніх ворогів.

Склад населення не повинен бути однорідним: якби всі зайнялися одним і тим самим, це вже не була б держава. Тома Аквінський відстоює три класи у суспільстві: вищий – правителі, нижчий – хлібороби, робітники, дрібні торговці, музиканти, і середній, найчисленніший, – воїни, судді, адміністратори, багаті. Дворянство, яке, очевидно, входить до середнього класу, розуміється Аквінатом як родова схильність до чесноти, що передається від батька до сина. Хоча дворяни багаті, але не у дворянстві сутність багатства.

Питання про взаємовідносини духовної і світської влад він вирішує на користь першої. Фома вважає, що папа цілком має повноваження у відлученні від церкви імператорів і королів, вимагає безпощадно викорінювати державою ересі, обґрунтовує необхідність інквізиції, індульгенції та ін.

Фома Аквінський відходить від концепції безпосередньої теократії, підпорядковуючи світську владу церковній, але розрізняючи сфери їхнього впливу і надаючи світській владі істотну автономію: вона повинна керувати лише зовнішніми діями людей, а церковна – їхніми душами.

Прагнучи підвести базу під втручання кліру в справи держави і довести перевагу духовної влади над світською, **Фома Аквінський ввів і обґрунтував три елементи державної влади:**

- 1) сутність;
- 2) форма (походження);

3) використання.

Така відмінність потрібна Аквінату для того, щоб довести, що держава і державна влада – установа людська.

Сутність влади – це порядок відносин панування та підпорядкування, при якому воля осіб, що знаходяться вгорі людської ієрархії, рухає нижчими верствами населення. Даний порядок заведений Богом. Таким чином, за своєю споконвічною сутністю влада – встановлення божественне. Тому вона завжди є чимось гарним, благим. Конкретні ж способи її походження (точніше, заволодіння нею), ті чи інші форми її влаштування можуть іноді бути дурними, несправедливими.

Мислитель приділяє увагу й мистецтву правління. Він виділяє два завдання управління: захист території від ворожого вторгнення і допомога слабким, полегшення страждань нещасним.

Правителю необхідні глибокі знання, істинна віра і володіння політичною наукою (Фома називає її «діяльною наукою»). Тільки у цьому випадку буде досягнута згода станів і здійсниться «загальне благо», яке і є метою держави.

4. Учення Марсилія Падуанського (бл. 1280-1343)

Найбільш яскраве і своєрідне теоретичне вираження протесту проти домагань католицької церкви на світську владу виклав Марсилій Падуанський – середньовічний італійський мислитель, автор політико-правових трактатів. Був виразником ідей класу підприємців (що почав розвиватися), а також купців, банкірів і заможних бюргерів Західної Європи, які прагнули подолання феодальної роздробленості, сильної централізованої влади, демократичних свобод.

Італійський філософ, вчений і медик Марсилій Падуанський, один час був ректором Паризького університету, написав книгу **«Захисник світу» (1324).**

Державу він розглядає відповідно до античних поглядів як форму досконалого устрою суспільства. Держава для нього – це світський інститут, який розвивається за власними законами і має «власну субстанцію»; «це постійна спілка, завдяки якій людина досягає самодостатнього життя» Простежуючи походження держави, він вважає, що вона виростає з сім'ї, як первинного, найпростішого елемента людської асоціації. Саме з появленням держави він пов'язує і появу політичної влади. За Падуанським, держава – це результат природного прагнення кожної людини до досконалого життя. **Падуанський був одним із перших, хто розглянув ідею виникнення держави внаслідок суспільного договору.**

Мислитель розглядає проблему виникнення держави та стверджує, що держава виникає природним шляхом поступового ускладнення форм людського

співжиття. Її метою є створення умов гідного існування для людини, досягнення «громадянського щастя» (право на підприємництво, захист-майна та ін.) на основі політичного миру. Мир у державі досягається узгодженим функціонуванням усіх органів управління та створенням належного правового порядку.

Мислитель відстоює принцип верховенства закону в державі, якому повинні підкорятися всі громадяни, а також законодавці й правителі. Саме Падуанському належить перше «політичне» трактування миру як засобу для досягнення «громадянського щастя», а не як універсального порядку, що підтримується божественним правом. Досягається він у тому випадку, коли кожна людина в державі отримує можливість безперешкодно займатися своєю діяльністю, завдяки узгодженому функціонуванню всіх органів держави, досягненню певного правового порядку.

Падуанський першим із мислителів виступив за повну секуляризацію державної влади. Він обґрунтував не стільки розмежування повноважень церкви та держави, скільки майже повне підпорядкування церкви державі.

Для всякої держави, вважає Падуанський, найбільш бажаним є спокій, найбільш шкідливим – розбрат. Основна причина останнього – невірні уявлення про співвідношення церкви та держави, божественного і людського законів. Спроби церкви втрутитися в справи світської влади сіють розбрат і позбавляють миру європейські держави, особливо Італію. Вони переборні, якщо церковники будуть займатися виключно сферою духовного життя людей. Церква повинна бути відділена від держави та підлегла світській політичній владі, бо в них різні цілі і сфери діяльності. Тобто, станова концепція італійського мислителя була направлена проти вимог духовенства на втручання у мирські справи, які не належать до їхньої компетенції.

Основою політичного Учення Падуанського є його трактування народного суверенітету, за яким сувереном в державі є народ-законодавець. За цією концепцією народ створює закони держави, тобто є «людським законодавцем» (лат. *legislator humana*). Він призначає уряд (правителя) і контролює його діяльність, а в разі необхідності змінює їх. Важливою функцією народу-законодавця є контроль за тим, щоб закони переслідували «загальну користь», справедливість.

Твердження Падуанського, що сувереном у державі є народ-законодавець, є підвалиною ідеї народного суверенітету. Мислитель підкреслював, що народ є єдиним джерелом як світської, так і духовної влади (тут поняття «народ» рівнозначне поняттю «суспільство»). Народ – це всі громадяни, які беруть участь у громадянському управлінні (крім дітей, рабів, іноземців і жінок).

Людський закон повинен прийматися народом. *Під народом розуміється «сукупність громадян або найважливіша їх частина»*. Такий порядок прийняття і зміни людських законів зумовлюється їхньою метою:

- прийняті народом закони виражають загальне благо;
- народ краще кориться тими законами, які сам для себе створив;
- ці закони всім відомі;
- більшості суспільства належить найбільша сила для примусу непокірних до дотримання законів;
- кожен може помітити упущення і запропонувати способи їх усунення.

Місце уряду, який приводить закони у виконання:

- **висувається і обґрунтовується принцип підзаконними всіх дій уряду, яке для того і створений, щоб здійснювати правосуддя і виконувати закони, що визначають цілі та порядок гуртожитку;**
- **виконавець законів повинен обиратися тим же, ким закон встановлений,** тобто народом, який має право покарати і навіть скинути його.

Аналізуючи традиційні для розвинутого феодалізму форми правління – монархію, олігархію, демократію, – Падуанський найбільш вдалою, здатною захистити інтереси народу, вважав монархію – одноосібне правління, яке може здійснюватися двояко: зі згоди народу (виборна), або поза його волею (спадкова). Він схилився до виборної монархії, віддаючи належне народу, який, на його думку, здатний вибрати гідного.

У «Захиснику миру» при розгляді взаємин церкви та держави Падуанський, спираючись на непорушну для нього тезу про народ як першоджерело державної влади, доходить висновку, що всі посади установлені виборним шляхом, отримують свою владну силу саме від маси громадян. По суті автор трактату відкидає необхідність релігійного оформлення державної влади.

Для Падуанського – церква як суб'єкт взаємин із державою – це «маса віруючих в Христа, яка взиває до його імені». Він не приймає традиції католицьких священиків, що склалася, зокрема, коли єпископи уявляють себе церквою або навіть говорять від її імені. У розумінні автора «Захисника миру» священнослужителі – лише частина співтовариства віруючих, які у буденному житті є громадянами держави. З такої точки зору церковні служителі не тільки не мають права вершити примусовий суд над порушниками законів як божих, так і людських, але і самі є об'єктом державного правосуддя. Більше того, священнослужителі покликані поширювати християнське віроучення, виховувати віруючих, і вони, вважає мислитель, повинні нести строгіші покарання за свої мирські злочини порівняно з пересічними громадянами.

Церква має бути відокремленою від держави.

Марсилій Падуанський розрізняє два види законів по їх цілі, змісту і способів забезпечення. Божественний закон вказує шляхи досягнення вічного блаженства, визначає різницю між гріхами та заслугами перед Богом, а також покарання і нагороди в потойбічному світі, де суддею є Христос.

Мета людського закону - справедливість і загальне благо, міцність і твердість влади; розрізняючи правомірне і неправомірне, закон встановлює справедливість; дотримання людського закону забезпечується примусом.

Право - це встановлене державою наказ, дозвіл або заборона, що володіє примусовою силою. Право регулює відносини між людьми і утримує людську владу від сваволі. Оскільки люди по-різному визначають в законах критерії справедливого і несправедливого, в різних країнах і у різних народів право - різне.

З розрізнення двох видів законів виникають розмежування цілей, сфер і методів діяльності церкви і держави. До відання церкви відносяться тільки божественні, але не людські закони; служачи вищої мети, церква не повинна втручатися в «мирські справи». Христос не наділяв апостолів світською владою, а папу - їх наступником.

Учення Марсилия Падуанського заперечувало правомірність церковного суду, інквізиційний трибуналів, якого б то не було примусу в справах релігії. Навіть єретик, за Ученням Марсилій Падуанського, може бути покараний тільки Богом на тому світі. У земному житті єретика можна вигнати з держави, якщо його вчення шкідливо для гуртожитку; але і це (вигнання) може здійснити лише князь, але ніяк не священник («медик душ»), якому належить єдине право - вчити і перестерігати. Звідси ж випливало вкрай радикальне для того часу вимога свободи совісті.

Падуанський одним із перших в історії політичної думки висунув та обґрунтував ідею розмежування законодавчої і виконавчої влади держави. Законодавча влада визначає компетенцію та організацію виконавчої влади. У здійсненні влади важливе місце відводиться виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб держави всіх рівнів (у т. ч. духовенства і папи). Саме тому найкращою формою державного правління він вважав ви-борну монархію.

Питання семінарського заняття № 4.

1. Теократичні теорії середньовіччя.
2. Політична теорія Аврелія Августина.
3. Фома Аквінський та його політична теорія.
4. Середньовічні юристи.
5. Учення про закони і державу Марсилия Падуанського.

ТЕМА 5. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

1. Загальна характеристика
2. Реформація (М. Лютер, Т. Мюнцер, Ж. Кальвін)
3. Відродження (Н. Макіавеллі, Ф. Бекон, Ж.Боден)
4. Ранній утопічний соціалізм (Т. Мор, Т. Кампанелла)

1. Загальна характеристика

XV–XVI ст. у Західній Європі – це епоха **Відродження або Ренесанс**. За соціально-економічною сутністю це період переходу від феодалізму до капіталізму.

Аксіологічними домінантами стають гідність, незалежність та унікальність кожної особистості, наслідком чого є вимога створення відповідних соціально-політичних і правових умов для розвитку та вдосконалення людини.

Змінюються погляди на культуру. На перший план висуваються земні інтереси людини. Аскетизм поступається місцем відвертому культу людської природи. «Божественне» змінюється на «природне» і все людське набуває самостійного інтересу.

У філософській думці Відродження (складовою якої була і політична думка) виділяють **три періоди**:

- **гуманістичний** (антропоцентричний) (середина XIV – середина XV ст.); основна увага зосереджується на проблемах співвідношення людини та світу, людини та загалу;
- **неоплатонівський** (середина XV – перша третина XIV ст.) – вирішення різноманітних онтологічних проблем;
- **натурфілософський** (друга половина XVI – початок XVII ст.) – закони природи намагаються застосувати до пізнання соціальної дійсності.

В економіці відбувається розпад феодального цехового ремесла і виникають перші капіталістичні підприємства – мануфактури. Періоду формування капіталістичних відносин передують низка географічних відкриттів і технічних винаходів, які істотно прискорили економічний розвиток країн Західної Європи.

Розвиток виробничих сил і капіталістичного укладу супроводжувався насильницьким обезземеленням селян, жорстокою експлуатацією і відповідними революційними виступами.

Разом зі змінами в економіці та суспільному житті відбувається рішучий поворот і в ідеології. З'являється буржуазна ідеологія. Разом з буржуазією зароджується пролетаріат з власною ідеологією.

Оскільки буржуазія тільки створювалась як клас, вона ще не зовсім розірвала з феодалізмом і її ідеологія мала компромісний характер, вона ще прямо не виступала проти феодалізму і часто мала релігійну основу. Ця обставина породила широкий реформаторський рух у країнах Західної Європи. Виникли нові релігійні напрями, найбільш значущі серед яких:

- **Лютеранство** – вимагало вільного тлумачення священного писання, віру в розум і свободу мислення;
- **Кальвінізм** – вимагав демократизацію церкви.

Обидві ці течії були мовби продовженням ідей середньовічних ересей і вимагали «дешевої» церкви, без будь-якої ієрархічної надбудови.

Не позбавлені були релігійної форми і виникаючі пролетарські ідеї, наприклад, революційний рух на чолі з Томасом Мюнцером (Селянська війна у Німеччині 1524-1526 рр.).

Врешті-решт висувається і обстоюється вимога суто світської, незалежної від церкви держави, єдиної і централізованої влади.

2. РЕФОРМАЦІЯ

Мартін Лютер (1483–1546)

Мартін Лютер – німецький мислитель і теолог, ідеолог Реформації, засновник протестантизму (лютеранства), доктор теології Віттенберзького університету. Він переклав Біблію на німецьку мову, де йому вдалося затвердити норми загальнонімецької національної мови. У 2003 р. за результатами опитувань громадської думки Лютер став другим (після новітнього політика К. Аденауера) великим німцем в історії Німеччини.

Соціальним походженням М. Лютер був пов'язаний із селянством і бюргерством, що зароджувалось. Вчився у Ерфуртському університеті – одним з найбільших європейських наукових центрів. На формування його політичного світогляду істотно вплинули ідеї англійського філософа-схоластика Уїльяма Оккама⁷ (1285–1349).

Основні праці Лютера: «Лекції про Послання до Римлян» (1515-1516), «95 тез» (1517), «Розмова про відпущення і милості» (1518), «До християнського дворянства німецької нації» (1520), «Про вавилонське полонення Церкви» (1520), «Про свободу християнина» (1520), «Про чернечу обітницю» (1521), «Вірне застереження всім християнам берегтися заколоту і обурення» (1522), «Про світську владу, якою мірою ми зобов'язані їй

⁷ У. Оккам чітко розмежував віру і знання, розум і релігійне одкровення. Його державно-правові погляди ґрунтувалися на концепції поділу церкви і держави та прийнятті світської влади. Вважав, що жодний священник не повинен займати державну посаду, і Папа Римський має підпорядковуватися главі держави. Стверджував: церква не може бути державою у державі, а духовна влада має обмежуватися питаннями «блага душі». Моральний і духовний диктат римської церкви, за Оккамою, суперечить змісту Біблії.

коритися» (1523), «Проти небесних пророків» (1524), «Про рабство волі» (1525) та ін.

У час піднесення громадянського руху в Німеччині, спрямованого насамперед проти католицької церкви, Лютер виступив з «95 тезами» проти індульгенцій (грамот про відпущення гріхів) (вивісив тези 31.10.1517 р. на дверях церкви м. Віттенберга і розіслав їх до багатьох міст Німеччини).

Головним пафосом «95 тез» була відмова від:

- 1) організації архітекτονіки католицизму;
- 2) принципу непорушного авторитету вищих церковних ієрархів, що лежить в її основі;
- 3) від її догматики і теології.

У подальшому цей рух ширився і торкнувся вже основних питань суспільного життя.

Саме Мартін Лютер почав прокладати шлях до великої духовної і політичної боротьби, яка стала історичним виразом соціально-економічних процесів епохи розпаду феодалізму, зародження капіталістичних відносин і перших буржуазних революцій.

Розвиваючи ідеї У. Оккама, Мартін Лютер, висунув цілісну систему морально-політичних ідей, засновану на запозиченій із Біблії тезі: «Сама віра робить людину справедливою».

Основні етапи:

1. Приблизно з 1516 р. з'являються критичні положення, проти римо-католицької церкви (це початок формування реформаторської ідеології). Він вимагав скоротити церковні свята, здійснити реформу церковного права, спростити релігійні обряди, обстоював аскетизм відправлення релігійного культу, заперечував дотримання посту. Головне, вважав він, богобоязно діяти, а саме – трудитися.
2. У травні 1518 р. Лютер розпочав нову атаку на Рим. Вимоги: реформа церкви, створення простої церкви без розкоші та блиску, незалежної від Папи Римського.
3. У серпні 1520 р. Лютер розповсюдив свою працю «До християнського дворянства німецької нації», в якій у загальних рисах змалював власний ідеал – державу, що звільнилася від опіки Риму. Закликав німецьку націю звільнитися від гніту церкви. Очолити антиримський рух повинен німецький імператор. Все політичне життя намагався поставити на світську основу. Він першим вимагав секуляризації церковного багатства, усунення релігійних органів і ліквідації панування духовенства.

4. У грудні 1520 р. Лютер остаточно пориває з папською церквою. Він демонстративно спалив буллу папи Льва X, яка загрожувала йому церковним покаранням. Лютер відкрито закликає «скоріше напасти на цих шкідливих вчителів пагуби, на пап, кардиналів, єпископів і всю зграю римського содому, напасти на них зі все-можливою зброєю в руках і омита наші руки в їхній крові». Лютер був проголошений еретиком.
5. Після розколу у русі Реформації через класові суперечності, Лютер повністю перейшов на бік бюргерів, дворянства і князів.

Право на здійснення реформ він визнавав тільки за дворянством і міськими властями, а не за народом. Повстання народу Лютер заперечував повністю, тому що воно спрямоване проти призначених Богом властей і, отже, проти Бога.

- Світська влада для селян «священна» і тому незважаючи на її жорстокість вони повинні їй підкорятись.
- Замовають заклики до війни проти Риму. Наполягав, щоб селяни домагалися своїх вимог мирним шляхом і відмовились від повстання, оскільки воно – діяння диявола.

Результати протестантського руху:

- зміцнення світської влади;
- створення і зміцнення в Європі сильних централізованих держав;
- створення сприятливих умов для розвитку капіталістичних відносин.

Започаткований Лютером суспільний рух вийшов далеко за межі цілей, які він сам ставив. Він залишився неперевершеним авторитетом порівняно з усіма протестантськими догматиками.

Томас Мюнцер (бл. 1493–1525)

Томас Мюнцер – ідеолог народної течії у Реформації, проповідник анабаптизму⁸, священник, один із лідерів повсталого народу в Селянській війні в Німеччині. **Основна праця: «Празький маніфест» (1521).**

Спочатку Мюнцер позиціонував себе як прихильник Лютера, але 1524 р. він відкрито порвав із ним. Під час Селянської війни Мюнцер і його учні (особливо з анабаптистів) були натхненниками найрішучіших виступів. У близьких до Мюнцера колах була складена найбільш радикальна програма революційних дій – «Статейний лист». Повстання в Тюрингії (квітень – травень 1525 р.) проходило

⁸ **Анабаптисти** (грец. αναβαπτισμο – перехрещенці) – учасники протестантського руху епохи Реформації, прихильники повної свободи особистості, ідеалів майнової та соціальної рівності. Дітей вони не хрестили та практикували повторне хрещення дорослих, і твердили, що лише дорослі здатні свідомо й вільно вибрати віросповідання. Анабаптисти, а серед них і Т. Мюнцер, були представниками радикального крила реформаційного руху.

під безпосереднім керівництвом Мюнцера. Після поразки повстання Мюнцер був полонений і страчений.

Програма Мюнцера й анабаптистів – християнський соціалізм, відмова від формальної держави. Вони закликали до повного соціального перевороту суспільства і встановлення народної влади. Їхні вимоги:

- виборність духовенства;
- скасування кріпацтва;
- зменшення розмірів податків;
- упорядкування управління судами;
- справедливий суспільний лад та ін.

Теологічні погляди Мюнцера були спрямовані проти всіх основних догматів не тільки католицизму, але й сучасного християнства взагалі. Він виступав проти уявлення про «милосердного» Бога, який стоїть над світом, вимагаючи від людей смирення і підпорядкування насильству.

Мюнцер і анабаптисти проповідували негайне встановлення «царства Божого» на землі шляхом повернення Церкви до її первісного стану. «Царство Боже» мислилося як стан загальної рівності, як єдина і неподільна народна громада, заснована на спільності майна та роботи, де немає ні бідних, ні багатих, ні підданих, ні панів. Необхідно зробити так, щоб все майно належало всім, потрібно знищити всяке гноблення. **Знищення католицького духовенства було, на їхню думку, лише першим необхідним кроком на шляху до встановлення справедливого суспільного ладу.**

Т. Мюнцер першим висловив думку, що встановлення справедливого суспільного ладу є справою самих пригноблених. Спираючись на міську та селянську бідноту, **анабаптисти почали створювати «християнське суспільство».**

1. На їхню думку, до цього братства слід залучити всіх людей: спочатку воно мало охопити Німеччину.
2. Братство має взяти в свої руки всю владу. Осіб, які не бажають приєднатися до суспільства, необхідно оголосити його ворогами та засудити на знищення.
3. «Християнське братство» мало відбирати майно у феодалів, церкви, багатіїв і розподілити серед членів суспільства так, щоб ніхто з них не відчував матеріальних нестач.

Свої різкі виступи проти приватної власності Мюнцер і його послідовники, спрямовували проти власності багатіїв, що були джерелом гноблення народу. Дрібноселянську ж власність мислитель включав у поняття «спільність майна» і вважав боротьбу за неї необхідною та справедливою. Особливо енергійно Мюнцер відстоював від посягань феодалів общинну селянську власність.

Для того, щоб здійснити все це не тільки в Німеччині, але і в усьому християнському світі, Мюнцер і анабаптисти пропагували революційне повстання проти панівних класів, для здійснення якого вбачали потребу залучення найширших верств населення. Всяка влада у разі непокори народній революції має бути скинута. Вони мріяли про суспільство, в якому не буде ніякої експлуатації та класового панування.

Прагнення Мюнцера надати антифеодальній боротьбі народу політичної спрямованості було водночас прагненням до революційного встановлення державної єдності Німеччини. Німеччина, на думку мислителя, повинна перестати бути княжою та дворянською, бо покрита князівськими гніздами, є «розбійницьким вогнищем». У поглядах Мюнцера простежуються начала республіканських ідей, визначення напрямів державної політики і контролю за її здійсненням з боку народу.

Жан Кальвін (1509–1564)

Народився у Франції, жив і працював у Швейцарії. Здійснив повний переклад Біблії французькою мовою. Опублікував трактат «Настанови у християнській вірі», 1536 р.

Одним із головних догматів Ж. Кальвіна було Учення про божественне передвизначення. Він вважав, що доля кожної людини заздалегідь визначена Богом і тільки Бог вирішує, потрапить вона до пекла чи раю. Призначення Бога невідомі людям, і вони безсилі змінити їх своїми вчинками. Люди можуть лише здогадуватися про визначену їм долю поза тим, як складається їхнє життя на землі.

За свого земного життя людина повинна сумлінно працювати, не прагнути комфорту й насолоди, бути сумлінною й накопичувати гроші. Якщо перед людиною з'являється можливість отримати прибуток і вона не використає його, це буде великим гріхом. Тобто, багатство Кальвін визнавав ознакою Божого благословення. Він виправдовував лихварство, вважав за можливе існування рабовласництва, яке набирало сили в колоніях. Цією ідеєю Кальвін проповідував буржуазну соціально-економічну політику, а саме – культ заповзятливості, працьовитості, ділової чесності, вірності даному слову, укладеній угоді, особистому аскетизму, відділення домашнього господарства від промислу та вкладення всього прибутку в справу.

Кальвін був першим реформатором релігії, який не користувався харизмою як інструментом влади, незважаючи на те, що був яскравою особистістю та найвпливовішою людиною в Женеві. Харизма як чинник інституціалізації Церкви й елемент особливих повноважень кліру поступається місцем покликанню. Покликання забезпечує емансипацію інституту особистості від

соціальних інститутів, від світської влади та Церкви. На основі автономного інституту особистості, на тлі покликання та релігійної свободи у регіонах поширення кальвінізму формувалася новий капіталістичний лад.

Кальвін дуже виважено й обережно підходив до трактування проблем держави і соціально-політичного устрою суспільства. Питання про найкращий державний устрій він уважав теоретично нерозв'язним, бо, на його думку, всяка форма правління має свої плюси і мінуси.

Держава повинна охороняти власність від обману та грабунку, забезпечувати людям доступність матеріальних благ. Він знаходить багато слів для характеристики податкового свавілля, називаючи його розбоєм, здирством і насильством. Кальвін засуджував князів, монархів і феодалів за їх насилля та сваволю, водночас оголошує божественними всякий державний устрій і владу, зокрема й феодалну абсолютну монархію. А це означає, що держава, з точки зору мислителя, зобов'язана забезпечити дотримання волі Божої, торжество істинної релігії. Таким чином, світська влада, за Кальвіном, підпорядкована владі духовній.

Кальвін уважав, що будь-яка форма правління є однаково законною і здатною виконувати зобов'язання перед Богом. Демократію він називав «найгіршою формою правління». Усі свої симпатії Кальвіна були на стороні аристократичної форми правління. Як компромісне рішення, Кальвін допускав її поєднання з «помірною демократією».

За людьми потрібне постійне тотальне стеження!

Найменші порушення запропонованих норм громадського життя передбачають тяжкі покарання, а за єретичні погляди проти кальвінізму – страта. Право опору тиранії він визнавав лише за підлеглими органами влади, церквою та представницькими установами, наприклад Генеральними штатами.

При цьому спочатку слід вичерпати всі легальні форми боротьби та пасивний опір; лише у винятковому випадку допустимими є відкрита непокоря та повалення тиранії. Безбожних тиранів карає промисел Божий: Кальвін проповідував набожність, добродієність, працьовитість і покірність владі, закликав дотримуватися морального закону.

Кальвін не розумів, що таке розподіл влади, але мав ідею про її легітимність. Погана влада – покарання Бога за гріхи людей. У гарних людей і керівники хороші. Тирані з'являються там, де народ погано поводиться і дає згоду на тирана, на рабство.

Кальвін не приймав Учення анабаптистів. Вимога крайніх анабаптистів щодо встановлення спільності майна та заперечення ними влади він оцінював як «привласнення чужого» і «обурливу дикість». Водночас мислитель

виправдовував стягнення відсотків за лихварство, вважав закономірним існування рабства, яке дедалі ширше практикувалося у колоніях.

Монархомахісти (тираноборці)

В цей період активно розвивається важлива течія – монархомахів від грец. – «борці проти монархії»). У вузькому науковому та історичному сенсі термін застосовується до публіцистів та політичних теоретиків другої половини XVI-початку XVII століття, які виступали в епоху релігійних воєн у Франції, Нідерландах, Німеччини, Шотландії проти домагань абсолютної монархії. У широкому ж значенні назву застосовують в історії політичних теорій до прихильників революційних навчань, що виправдовують повстання та тираноббивство в ім'я природного права або в інтересах церкви. До числа відомих представників якої належать французький письменник, юрист Франциск Готман, а також Теодор База, Юній Брут, Йоганн Альтузій.

Франциск Готман (1524-1590)

У творі «Франко-Галлія» доводить, що королівська влада була у Франції обмежена давно, народ завжди вибирав і скидав своїх королів. Звідси він робить висновок: верховенство належить у Франції народу, для необмеженості королівської влади немає історичних підстав.

Висловлюється на користь збереження Генеральних штатів, котрі з кінця XV ст. в умовах абсолютизму, скликалися рідко. Говорячи про народ, Готман має на увазі не справжній народ, а лише ті обмежені кола суспільства, які були представлені в Генеральних штатах. Відстоює стану монархію як втілення «змішаної» форми правління, в якій поєднуються: монархія, аристократія і демократія. Вороже ставиться до королівського абсолютизму.

Теодор Баз (1519-1605)

Написав трактат – «Про право магістратів щодо підлеглих», де приєднується до положень Готмана, що всі влади обираються Генеральними штатами і можуть бути ними зняті, і, ототожнюючи вузькі кола суспільства, представлені в Генеральних штатах, з народом, робить висновок про верховенство народу і про право його на збройний опір. Штати чи інші органи, покликані загнуждати суверенів, можуть і повинні чинити опір правителям усіма доступними їм засобами, коли правителі стають тиранами, тобто порушують божественне і природне право.

Юній Брут. Створив твір «Захист проти тиранів 1573 року» під псевдонімом. Автор виходить із протиставлення монарха тирану, з'ясовує, які характерні риси тирана і якого ставлення до себе він заслуговує.

Висуває ідею народного суверенітету і Учення про договірне походження влади королів. При цьому Брут має на увазі не захист інтересів народних мас, а

лише обґрунтування прав станового представництва. До народних мас Брут виражає недовіру і навіть ненависть, вважає, що право на повстання належить не самому народу, а його організованому представництву, покликаному надзирати за королем.

Висував положення про виборність і зміну королівської влади, заявляючи, що вона встановлена в інтересах самого народу, що влада королів є їх обов'язком і покликанням. Вони повинні охороняти і захищати життя, свободу і майно громадян.

Йоган Альтузій (1557–1638)

Посідає особливе місце серед «тираноборців». У його праці «Політика» представлено цілий курс державної науки. Він висунув майже за сто років до Локка і понад 150 років до Руссо буржуазні принципи науки про державу – принципи народного суверенітету, суспільного договору.

3. ВІДРОДЖЕННЯ

Нікколо Макіавеллі (1469-1527)

Народився у Флоренції. Походив зі збіднілого знатного роду. Батько був юристом, мати – поетесою. Після падіння Медичі й створення там республіки був обраний секретарем Ради Десяти – вищого державного органу. Упродовж 14 років – (1498-1512) відзначився як дипломат республіки. Коли в результаті змови республіка впала, Макіавеллі був кинутий до в'язниці, за деякий час засланий у сільську місцевість, де створив свої головні праці.

Політична доктрина Макіавеллі викладена у двох його працях: «Роздуми про перші 10 книг Тіта Лівія» і «Князь» (Государ).

Філософські та методологічні засади його Учення ґрунтуються на розриві з релігійним світосприйняттям.

Основні позиції вчення:

- 1. Середньовічну концепцію про визначність усього волею Бога, Макіавеллі змінив на ідею об'єктивної історичної необхідності й закономірності, яку він називає фортуною (долею).** Однак доля – це не всевизначальний чинник, навпаки, важливе місце в історичному процесі належить незалежній волі індивіда. Націлює людей на активну творчу участь у політичній діяльності. Макіавеллі обстоює людину-борця, людину-творця, яка не завжди сліпо підкоряється долі. Поряд з фортуною другою рушійною силою (і головною) в історії людського суспільства є особиста енергія, яка виражається в силі, доблесті та організаційних здібностях індивіда.
- 2. Релігію розглядає, головним чином, з позицій її служіння державним, політичним інтересам, а також інтересам згуртування народу і вихованню активних учасників політичного життя.** Поряд із цим Макіавеллі засуджує

християнську релігію і сучасну йому католицьку церкву, яка послаблює волюву і розумову активність у людині та народу, знесилила світ і віддала його в жертву «мерзотникам», бо закликає до пасивності й покори.

Макіавеллі не заперечує релігії взагалі. Релігійність у народі потрібно підтримувати, оскільки народом релігійним легше управляти. Це відверта позиція реального політика.

3. Критерієм істини Макіавеллі проголошував не догмати релігії (як у Аквінського), а досвід. Політика – це наука досвіду. На основі історичної практики він доходить висновку, що політичні відносини будуються на основі вигоди і сили, а не християнській моралі.

4. Макіавеллі очистив політику від моралі і теології, державознавство – від релігії і відкинув теологічну методологію Учення про державу. Починаючи з Макіавеллі, сила зображувалась як основа права; завдяки цьому теоретичний розгляд політики вивільнився від моралі і був виведений постулат самостійного підходу до політики.

Обґрунтування політики як науки досвіду стало великим ударом по теології і схоластиці. В цьому й полягає прогресивний зміст учення Макіавеллі.

5. Поняття держави. Наслідуючи певною мірою Аристотеля, Макіавеллі зауважує, що політично організоване суспільство є результатом співвідношення сил, які ведуть між собою боротьбу (дворян і народу), що виливається у певну форму. Люди, що жили розрізнено, почали об'єднуватись, для захисту обрали найхоробрішого і найсильнішого, зробили його головою і почали йому підкорятись. Щоб не було взаємних образ, люди встановили закони і покарання для їх порушників. Так виникла юстиція. В подальшому при виборі володаря – князя – люди почали віддавати перевагу вже не сильному і хороброму, а мудрому й справедливому.

Макіавеллі – прибічник централізованої національної держави, в умовах роздробленої тоді (на шість частин) Італії. Метою держави, зауважував Макавеллі, має бути забезпечення «благ свободи», які полягають у тому, що кожен може вільно користуватися власним майном, не боятися за особисту безпеку».

Щоб забезпечити таке становище у державі при «незмінності людських пристрастей», мудрий політик, на думку Макіавеллі, має ігнорувати принципи моралі. Він засуджував усе, що послаблює державу й руйнує її цілісність. І навпаки, схвалював усе, що допомагає зміцненню її сили, укріпленню єдності, розширенню її кордонів. Макіавеллі нещадно критикував дворян і духовних феодалів, які, на його думку, перешкоджають могутності держави.

Існуванню здоровій і вальній італійській державі заважає Папська область, яка у власних інтересах йде наперекір національним інтересам держави.

Щодо причини встановлення, існування та зміни форм держави висловлює думку, що джерелом цього процесу була боротьба народу і аристократії.

6. Форма держави. Кращою формою держави, на думку Макіавеллі, треба вважати той державний лад, який ґрунтується на всіх суспільних елементах і виявляє умови, які стримують невгамовні пристрасті індивідів. Він виокремлює дві основні форми держави – монархію (князівство) і республіку. Вища мета – це республіка, в основі якої лежить «добродійний предмет», але шлях до неї для Італії, за його словами, де в народ проникла «порча», можливий тільки через владу авторитарну («Князь»).

У «Роздумах про перші 10 книг Тіта Лівія» Макіавеллі віддає рішучу перевагу республіці, в якій до здійснення влади одночасно покликані представники народу, представники знаті і виборний глава держави (князь). Така республіка, на його думку, найкраще поєднує принципи: демократичний, аристократичний і монархічний. Республіка, за Макіавеллі, найміцніша форма державного ладу, що найбільшою мірою сприяє зростанню народного добробуту. У республіці швидкість і рішучість дій забезпечуються виборним князем; у ній найповніше можуть забезпечуватися політична свобода і рівність. Тільки свобода і рівність, заявляв Макіавеллі, здатні розвинути здібності людини, прищепити їй любов до загального (спільного) блага. Однак Макіавеллі ратує за рівність для буржуазії, а не для всього народу.

Для створення єдиної централізованої держави найбільше підходить монархія – абсолютна влада, яка б пододала роздробленість, обмежила права феодалів, розширивши відповідно права буржуазії і тримала в цілковитій покорі народні маси (тобто в надзвичайних ситуаціях). Створення нової централізованої держави Макіавеллі визнає легшим для монарха, ніж для республіканського уряду.

Задля досягнення цієї мети він вважає за можливе використовувати різні, у тому числі безчесні (ганебні) прийоми (засоби), які суперечать правилам моралі. «Мета виправдовує засоби».

7. Князь, на думку Макіавеллі, має бути безжалісний і віроломний, суворий і жорстокий, діяти на підданих страхом і не зважати на свої обіцянки. Лукавством він повинен обплутувати тих, хто покладається на його порядність.

Макіавеллі рекомендує князю дотримувати недоторканності приватної власності. Майно і честь – дві речі, позбавлення яких торкають людей більше, ніж будь-яка образа.

Князь має дбати про військову могутність та діяти відважно і рішуче, нещадно розправляючись з ворогами державного ладу.

Поряд із цим князю належить бути в дружбі з народом, інакше у важкий час народ може його не підтримати. Однак, шукаючи підтримки в народі, князь повинен «не просити, а наказувати» і особистим прикладом мужності й мудрості вселяти дух віри в своє оточення.

8. Абсолютна влада дуже швидко розбещує суспільство. Тому республіканська форма краще монархічної в усіх випадках, крім тих, коли потрібно ввести нові порядки, закони та інститути, а саме: переінакшити суспільство.

Макіавеллі ставив перед собою прогресивні цілі. Однак засоби досягнення окреслених цілей (заклик ігнорувати принципи моралі, цинізм і насильство) становили засади політики безчестя – макіавеллізму.

Френсіс Бекон (1561 - 1626)

Знаменитий англійський юрист, державний діяч і філософ епохи англійського Відродження.

Батько Бекона, представник «нової знаті» і прихильник абсолютизму Тюдорів, був при Єлизаветі лордом-хранителем великої королівської печатки. Здобув юридичну освіту і своєю успішною адвокатською, а потім і парламентською діяльністю набув широкої популярності. У період правління Якова I Стюарта був посвячений у лицарі, займав високі посади адвоката корони, міністра юстиції, члена Таємної ради, зберігача великої королівської печатки, лорда - верховного канцлера і пера Англії. Блискуча політична кар'єра Бекона сумно завершилася 1621 р. засудженням за корупцію. І хоча король звільнив його від покарання, Бекон повністю відійшов від політичних справ і зосередився на продовженні своїх занять в області юриспруденції, філософії та літератури.

В основному творі Бекона «Велике відновлення наук» (1620) зроблена спроба з позицій раціоналізму і емпіризму, поєднання теорії та практики обґрунтувати теоретичні і методологічні начала дослідної науки Нового часу, що охоплює всі сфери і напрямки людського пізнання.

Бекон вважав, що науки які склалися, вже не приносять користі. Нова наука повинна спиратися не на сліпий досвід, а на продуманий науковий експеримент. Така наука стане засобом для звільнення від ідолів, що відводять уми людей на хибний шлях пізнання і хибні уявлення про явища природи, суспільства і держави.

Бекон виділяє чотири види ідолів:

- 1) «Ідоли роду» – тобто властиві самому роду людей помилки, що виникають з того, що людські почуття і розум базується на аналогії людей, а не світу.

- 2) «**Ідоли печери**» – тобто омани окремої людини, що виникають з її особливостей.
- 3) «**Ідоли площі**» – помилки, які йдуть із загальної для людей мови, «мови натовпу», суперечать розуму і ведуть до порожніх і незліченним спорів і розбратів.
- 4) «**Ідоли театру**» – різні комедії людського розуму, «вигадані і штучні світи», помилкові філософські вчення, аксіоми наук і ін., які отримали силу, визнання і поширення.

«Знання – сила», - стверджував Бекон в «Моральних і політичних нарисах» (1597). І нова наука, озброївши людей раціональним знанням, допоможе їм задовольнити їхні життєві потреби, подолати соціальні та політичні суперечності і конфлікти, забезпечити процвітання країни і зростання могутності держави.

У розробленій Беконом класифікації наук спеціальну увагу приділено місцю та ролі вчень про державу, право і політику. Люди, зауважує він, чекають для себе від громадянського суспільства трьох основних благ: позбавлення від самотності, допомогу у кримінальних справах та захисту від несправедливості. Вивчення цих проблем - завдання громадянської науки, яка ділиться ним на три розділи (три окремі «громадянської науки»):

- учення про взаємне поводження досліджує «мудрість спілкування»;
- учення про ділові відносини вивчає «мудрість в справах»;
- учення про правління, або про державу розглядає «мудрість правління».

Особливість держав, за Беконом, полягає в тому, що вони, «подібно громіздким машинам», приходять в рух повільно і після великих зусиль, але зате і не так швидко занепадають. Для успішної діяльності держави істотне значення має хороша організація правління.

Мистецтво влади складається з трьох політичних завдань:

- зберегти державу,
- зробити її щасливою і процвітаючою,
- розширити її територію і якнайдалі розшити її межі.

За своїми політичними поглядами Бекон був прихильником тодішньої англійської абсолютної монархії. Така форма правління з сильною централізованою владою необхідна для примирення різних соціальних груп, станів і партій в ім'я загального блага населення країни, господарського та культурного розвитку суспільства, перетворення Англії в потужну і багату державу.

Побоюючись тиранії, він пропонує ряд заходів, покликаних запобігти свавілля королівської влади і виродження монархії в деспотизм. Важливе значення він надавав регулярному скликанню і нормальної діяльності

парламенту, позиція якого, особливо в питаннях оподаткування, повинна враховуватися королівською владою.

Своєю політикою королівська влада, згідно з рекомендаціями Бекона, повинна обмежувати вплив родової знаті і на протигагу їй піднімати нову знать (нове дворянство). Разом з тим він підкреслює, що монархія без знаті, - це деспотизм і тиранія.

Стале правління тримається, по Бекону, на чотирьох стовпах - релігії, правосудді, раді і скарбниці.

Ослаблення будь-якого з цих стовпів може привести до смуту і заколотів.

У числі засобів проти смут Бекон вважає головним необхідність усунення матеріальних причин для заколоту - голоду і убогості в країні.

Шляхи досягнення:

- розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі;
- заохочення мануфактур;
- викорінення неробства, приборкання розкоші і марнотратства за допомогою спеціальних законів;
- удосконалення землеробства;
- регулюванням цін на всі предмети торгівлі;
- зменшення податків і зборів;
- суворе обмеження лихварства, монополії і обгородження;
- наявність колоній.

У боротьбі проти небезпечних претензій партій і знаті государям найнадійніше заручитися прихильністю простого народу, без підтримки якого вельможі безсилі. При цьому, попереджає Бекон, не слід приписувати народу надмірну розсудливість. Бекон радить государям дарувати народу деякі вільності і можливість подавати скарги. Одне з кращих протиотрут проти невдоволення - тішити народ надіями, вести людей від однієї надії до іншої. Уряд повинен вміти «заколисувати людей надіями», коли не може задовольнити їх потреби.

Проповідував принцип «розділяй і володарюй», радячи государям розколювати єдність своїх супротивників.

Вважав, що у вченні про державу відсутні дві науки, які ще належить створити, а саме:

- I) учення про розширення меж держави;
- II) учення про загальної справедливості, або про джерела права.

Викладаючи основи свого вчення про розширення меж держави, Бекон розглядає шляхи і засоби досягнення справжньої величі королівств і республік.

- Найголовніше - це войовничий за своєю природою і характером народ. Але таким не може бути народ, задавлений податками, особливо якщо

вони вводяться в сваволі правителя. Тому слід послабити тягар податків і встановлювати їх лише за загальною згодою.

- Перешкоджати надмірному росту чисельності знаті, бо це призводить до злиднів і приниження народу.
- Всіляко підтримувати любов і пристрасть народу до військової справи, його постійну готовність «негаймо виступити зі зброєю в руках за будь-якого справедливого приводу. Виходячи з подібних уявлень, він характеризує в як цілющий засіб, необхідне для збереження здоров'я політичного організму будь-якої держави. З цих войовничих позицій Бекон виправдовує завойовницькі політику британського королівства і його претензії на панівне становище в світі.

Свої правові погляди Бекон викладає в процесі висвітлення основ запропонованої їм нової науки - «Учення про загальну справедливість, або про джерела права». Мета нового підходу до питань права полягає в тому, щоб в кожній окремій галузі права «виявити якийсь символ і ідею справедливого», на підставі чого можна було б «оцінювати гідність законів і спробувати їх виправити».

Основні принципи:

- Критично оцінюючи вчення юристів і філософів про право, вважав, що справжнє вивчення питань права є доступним лише політичним діячам, які, на його думку, «прекрасно знають природу людського суспільства, знають звичаї, розуміються на формах держави і тому можуть виносити судження про закони на основі принципів як справедливості, так і політики».
- Позитивне право (закон держави) важливіший за усе, але має поєднати природну справедливість і реальну політику держави (моральна якість закону).
- Протиставляє закон насильству і зазначає необхідні властивості справедливого закону (позитивного права).
- Закони - це «якорі держави», «головна сила і знаряддя» для досягнення «щастя громадян», процвітання суспільства та міцності підвалин влади. Але більшість законів виявляються нездатними до виконання цих цілей. Тому, необхідно створити свого роду «закони законів» і визначати, що в кожному окремому законі добре і що погано».
- Виступає за вельми обережне поводження до судових прецедентів як джерел права. Перетворення судді в законодавця характеризується їм як свавілля. Найголовніша прерогатива суддів - мудре застосування законів.

Жан Боден (1530–1596)

Ідеолог буржуазії у Франції, виступав з обґрунтуванням абсолютизму в період релігійних війн (між католиками і гугенотами).

Народився він у місті Анжері в заможній сім'ї. Закінчив юридичний факультет Тулузького університету і у 29 років мав авторитет як відомий професор. Згодом працював прокурором, суддею, адвокатом. Був обраний депутатом провінційних, а потім Генеральних штатів від третього стану.

В умовах жорстокої боротьби католиків і гугенотів Боден змушений був часто змінювати позиції, маневрувати між ворогуючими сторонами.

Боден заперечував феодальну децентралізацію і релігійний фанатизм.

Одним із кращих творів Бодена є його праця **«Про державу» («Шість книг про державу»)**, написана в 1576 р. і протягом трьох років сім разів перевидана.

Боден стверджував, що політика, під якою слід розуміти всі Учення про державний лад і державне правління, є *«царицею всіх наук»*. Своє завдання вбачав у тому, щоб з практичного боку зміцнити авторитет верховної влади, розхитаний релігійними війнами, а з теоретичного – знайти для неї тверде обґрунтування, визначити функції і мету. При цьому він рішуче відкидав релігійне трактування питання про походження держави.

Держава – це об'єднання багатьох сімей, пов'язаних спільністю під однією вищою і справедливою владою. Крім того, «наявність права відрізняє державу від зграї розбійників і піратів».

Держава – це сукупність саме сімей, а не окремих осіб, якщо вони не об'єднуються в сім'ї, то вимруть, а народ, з якого складається держава, не вимирає. Завдання держави – підтримка і забезпечення внутрішнього миру, справедливості та соціальної гармонії, захист від зовнішніх ворогів. Найважливіша ознака держави (як і інших союзів), на думку Бодена, є влада. Відношення влади (її сутність) – це панування і покора, управління і виконання.

Соціальне спілкування на різних його рівнях становить розподіл людей на дві категорії: тих, хто правлять, і тих, якими управляють, панівних і підвладних, владних і покірних. Без цього спілкування перетворюється на анархію, що призводить до розпаду і загибелі держави чи інших союзів.

Громадянство у державі визначається не правами, а обов'язками. Тому громадянином може бути кожна вільна людина, яка підпорядкована вищій державній владі й не обов'язково повинна мати політичні права.

Сім'я – основа держави, де влада чоловіка беззаперечна. Основа сім'ї – приватна власність, яка економічно цементує сім'ю, а отже, і державу. Колективна (загальна) власність неможлива й несумісна з правами сім'ї. Він один з перших критиків «Утопії» Т. Мора. Спільна власність суперечить, на його думку, божественному і природному закону.

Відхиляє також ідею рівності громадян – за природою люди не схожі один на одного і спроба їх зрівняти обов'язково призведе до розладу і руйнування будь-якої держави.

Важлива характеристика держави – суверенітет тобто абсолютна і постійна влада держави, вища і вільна від підпорядкування законові влада над громадянами і підданими. Як захисник абсолютизму, він наголошує на необмеженому, надзаконному характері державної влади.

Учення про суверенітет державної влади і є великою заслугою Бодена, оскільки до нього на це питання не звертали уваги ні юристи, ні філософи.

Характерні риси суверенітету

1. Суверенітет єдиний, неподільний і необмежений – це його основні якості. Він не може бути поділений між королем і народом, між кількома різними органами держави. Він не може бути «мішаним».
2. Суверенітет полягає в постійному характері влади (його не можна передати на певний час або за якихось умов, він невідчужуваний).
3. Суверен не пов'язаний законами, які видає. Але він не звільнений від підпорядкування законам Бога і природи. Крім того, межею верховній владі виступає також приватна власність громадян, на яку суверен не має права посягати.

Як виразник інтересів буржуазії Боден вважав, що монарх не має права збирати податки і використовувати майно громадян на власний розсуд. Усі податки повинні встановлюватися тільки за згодою всіх громадян, тому що за законом природи ніхто не має права брати чуже майно без дозволу власника. Тільки в крайніх випадках, за Боденом, монарх може особисто накласти податки на користь державі, проте й у цьому разі ідеолог визнає за громадянами право пасивного опору у вигляді відмови сплачувати ці по-датки.

Залежно від того, в чийх руках зосереджується суверенітет, Боден визначає три форми держави: монархію, аристократію і демократію. Так звані неправильні або спотворені форми, які вирізняв Аристотель, Боден вважає якістю однієї і тієї самої форми. Головною причиною переворотів і революцій Боден вважає нерівномірний розподіл багатства, різку майнову поляризацію між багатіями та бідними. Тому правителі повинні вживати заходів запобігання цим процесам за допомогою законів проти лихварства, законів про спадкоємство та інших законів, спрямованих на те, щоб зміцнити прошарок людей середнього статку і не припустити надмірної злиденності народу, з одного боку, і надмірного збагачування інших – олігархів.

Як захисник абсолютизму Боден, природно, виступає захисником монархічної форми правління, причому монархії спадкової. На його думку, монархія – єдина форма держави, при якій існує справді єдина і неподільна

державна влада. Монарх, вивищуючись над усіма елементами держави, примиряє всі протилежні прагнення і бажання (претензії) і створює гармонійну єдність у суспільстві. Пропагуючи беззаперечну покору монархові, Боден визнає можливим опір тиранові (який досяг влади насильством), його повалення і навіть убивство.

Демократія – найгірша форма держави. У демократичній державі, на його думку, дуже багато законів і властей, а загальна справа в занепаді; натовп, народ – це «звір багатоголовий і позбавлений глузду» – він не може ухвалити що-небудь добре, а переслідує багатих, викорінює і виганяє кращих і обирає гірших. Іншими словами демократичні засади підривають саму владу, а отже, і державу.

У політичному спілкуванні, стверджує Боден, і здійсненні політичної влади неможлива рівність, оскільки люди не рівні за політичними здібностями: одні – дурні, інші – розумні, одні створені для панування, інші – для покори.

Учення Бодена було прогресивним. Його вчення про суверенітет державної влади спрямовувалося також проти домагань пап на світську владу – незалежність держави від церкви і королівської влади від папського престолу.

4. РАННІЙ УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Томас Мор (1478–1535)

Томас Мор – видатний англійський письменник-гуманіст. Народився у Лондоні в сім'ї відомого юриста. Пройшовши шлях адвоката, члена парламенту, спікера палати громад, у 1529 р. він досяг найвищого поста – лорда-канцлера при королі Генріху VIII. Як істинний католик, Мор негативно ставився до Реформації. Розрив короля з папою, спричинений відмовою останнього дати згоду на розлучення з першою дружиною, а також бажанням досягти економічної та політичної незалежності від папи, викликали незгоду Мора і призвели до його відставки з поста канцлера. За відмову присягнути Генріху VIII як главі англійської церкви був звинувачений у державній зраді, засуджений до страти і страчений 7 липня 1535 р. У 1886 р. католицька церква канонізувала великомученика Томаса Мора.

Найоригінальнішим і найвпливовішим його твором була **«Золота книжечка, така ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія»**, або просто **«Утопія»** (у перекладі «*неіснуюче місце*») 1516 р.

Фактично це перший найпродуманіший проект досконалого, справедливого суспільного ладу. І хоча в праці не вживаються терміни «соціалізм», «комунізм» – саме вона започаткувала в соціально-політичній літературі напрям «утопічного соціалізму».

Праця складається з двох книг. У першій критично аналізується несправедливий соціально-економічного лад сучасної Мору Англії, а в другій змальовується ідеальне суспільство, засноване на засадах рівності та справедливості.

Перебуваючи у вирі суспільно-політичного життя Англії, Т. Мор (вустами Рафаїла Гітлодея) влучно критикував тодішній лад, викриваючи жадібність і ненаситну скупість небагатьох, що перетворює усе на пустелю.

Щодо оцінки «кривавого законодавства», то в умовах тогочасної (абсолютної) монархії Англії Т. Мор відверто вказує на непотрібність і несправедливість жорстоких покарань, висловлює далекоглядну думку про те, що суспільство саме винне у створенні умов, які спонукають до злочинів.

Т. Мор висловив сміливу для того часу думку, що причиною всіх нещасть народу є приватна власність, а єдиним засобом забезпечення загального добробуту – її повне знищення.

Критично оцінював агресивну політику правителів сучасних йому держав.

У другій частині змальовано ідеальне суспільство, що засноване на засадах добра і справедливості, яке, за словами Рафаїла Гітлодея, існує на острові Утопія.

На острові створено безкласове суспільство соціальної рівності, без експлуатації бо немає приватної власності, а в основу соціального устрою покладено суспільну власність: земля, будинки, засоби виробництва, уся продукція, яка виготовляється для споживання, є всенародним добром і розподіляється відповідно до потреб.

В Утопії діє загальнообов'язкова трудова повинність як для чоловіків, так і для жінок. Від фізичної праці звільняються лише посадові особи та вчені. Виробничою одиницею є сім'я. Міська сім'я за складом має 10-20 дорослих, сільська – 20-40. Таким чином, сім'я в Утопії велика, патріархальна. Главою сім'ї є її старійшина. У сім'ї жінки підпорядковуються чоловікам, діти – батькам і взагалі молодші – старшим.

Мор переконаний противник розлучень, тому наголошує, що шлюби в утопійців практично нерозривні. Розлучення допускаються лише у виняткових випадках, а винуватець розлучення позбавляється права повторно брати шлюб.

Практично всі утопійці крім ремесла займаються і землеробством. Щорічно з кожної міської сім'ї кілька її членів переселяються в село на два роки. При бажанні можуть залишитись там на-завжди або знову повернутися до свого ремесла. Ремесло – одне для всіх членів сім'ї – переходить від старших до молодших за спадком. Той, хто бажає змінити професію, може вільно перейти в іншу сім'ю. У період збирання врожаю в село з міста посилається необхідна кількість працівників на допомогу.

Побут утопійців вирізняється простотою, проте це не виключає у них любові до радісного і приємного життя, потягу до розумного користування благами життя. Мор заперечує аскетичні ідеали церкви і радить жити за законами природи, щоб «робити життя приємним і повним насолод».

Надлишки продуктів утопійці вивозять до інших країн і одну сьому частку завезеного віддають безоплатно туземним біднякам, а решту продають за помірними цінами. Отримане за це золото й срібло вони зберігають на випадок війни, «щоб за високу ціну наймати іноземних воїнів, яких вони виставляють для боротьби охочіше, ніж власних громадян». Утопійці цураються воєн.

У мирні часи із золота утопійці виготовляють нічні горщики та інший посуд для нечистот, а також ланцюжки, обручки та обручі на голову для осіб, які зганьбили себе перед суспільством яким-небудь злочином. Крім того, з дорогоцінних металів утопійці виробляють ланцюги і масивні кайдани, якими сковують рабів.

Мор припускав рабство, чим намагався розв'язати проблему важких і неприємних робіт, а відповідно й проблему перевиховання злочинців, яких обертали в рабство. Рабство у Мора не спадкове і фактично не позиттєве і має «характер виправних робіт».

Політичний устрій Утопії ґрунтується на демократичних засадах. Держава утопійців – це демократична республіка, що складається з 54 міст-держав.

- Усі посадові особи обираються на один рік, за винятком правителя (князя), який обирається довічно.
- Волю народу виражає загальноутопійський сенат, у компетенцію якого входять законодавчі функції, загальне управління виробництвом, судочинство, контроль за правильним розподілом матеріальних благ, а також міжнародні зв'язки.

Посадові особи не виявляють зверхності та чванства і не викликають страху. Їх заслужено величають батьком і виявляють добровільну шану.

Законів в утопійців мало. Вони рішуче відкидають допомогу адвокатів, оскільки, за твердженням Мора, в утопійців законознавцем є кожен і, «крім того, вони визнають будь-який закон більшою мірою справедливим, чим простіше його тлумачення». За словами утопійців усі закони видаються тільки заради того, щоб нагадати кожному про його обов'язки.

Злочини в Утопії практично не передбачені законом. Проблеми злочину і покарання розв'язує сенат. Т. Мор проти смертної кари за дрібні крадіжки, проте обстоює смертну кару для рецидивістів. Пропагується релігійна терпимість щодо різних вірувань, існуючих на острові. Проте атеїзм не припускається. І хоча атеїсти не підлягають жодному покаранню, однак їм забороняється обіймати державні посади, і вони позбавлені поваги в суспільстві.

Томазо Кампанелла (1568–1639)

Народився він на півдні Італії. З дитинства виявив дар красномовства. З високим даром красномовності у нього поєднувалася пристрасна любов до філософії. Він вже тоді заглиблювався у вивчення творів Фоми Аквінського, і це стало вирішальним для його майбутнього. Ознайомившись з філософією, вступив до духовного ордену домініканців у Козенці, де вивчав філософію і богослов'я. Спробував підняти повстання проти іспанського гніту в Калабрії і встановлення теократичної республіки, але відбулася зрада. Кампанелла відбував 27 років покарання у п'ятдесяти різних в'язницях і сім разів був відданий на жорстоке катування. Помер у 71-річному віці.

Головний його твір – фантастична повість «Місто Сонця», написано латинню. Розповідь ведеться від імені мандрівника, який повідомляє, що знає про суспільний лад і політичну організацію «Міста Сонця» на острові Тапробана. Розташоване воно на острові, поділеному на чотири королівства-суперники і зроблено фортецею, подібно до середньовічних міст. Його оточують сім валів з бійницями, де зосереджені гармати та інші засоби ведення війни. Всі громадяни беруть участь в обороні Міста Сонця.

Суспільний лад характеризується обов'язковістю праці для всіх громадян і відсутністю приватної власності. Всі суспільні посади, ремесла і роботи розподілені між усіма громадянами.

В «Місті Сонця» заняття надаються кожному відповідно до нахилів з дитинства. І оскільки професія кожного відповідає його природним потребам, всі чесно виконують покладені на них доручення. Однак заняття землеробством, скотарством, а також військовою справою обов'язкові для всіх. Найважчі роботи (ковальська справа, будівництво) вважали найпочеснішими. Все, що створювалося працею соляріїв, вважалося спільним надбанням.

Все необхідне для життя громадяни одержували від держави. У соляріїв немає ніякої власності і тому не вони служать речам, а речі служать їм, вважав Кампанелла. В цій державі помітні здійснення деякі принципи демократії. Два рази на місяць скликаються збори всіх громадян, що досягли двадцятирічного віку. Велика рада накреслює кандидатів на вищі посади держави, контролює посадових осіб і має право їх зняття.

Державою управляють 3 виборних начальники під наглядом верховного правителя Сонце (Метафізик, всебічно освічена людина, обізнаний в усіх науках та ремеслах). Правителі вони уособлюють три властивості чистого життя:

1. Могутність керує військовими справами.
2. Мудрість разом з 13 вченими відповідає за науку й технічну освіту громадян.
3. Любов піклується про виховання, збереження і продовження роду.

Цій колегії підкорені особи, які керують вузькими спеціальностями: Агроном, Скотар, Вихователь, Економіст, Перспективіст, Геометр, Поет, Астроном. Є керівники загонів, головні майстри. Існують посади – Правосуддя, Мужність, Великодушність, Старанність, Бадьорість тощо.

На думку соляріїв, діти належать суспільству, їх виховання здійснюється з урахуванням інтересів держави. Солярії ведуть спільне життя: вони сплять у великих спальнях і харчуються у великих їдальнях, чоловіки сидять з одного боку, жінки – з другого. Обслуговують їх молоді люди, які не досягли двадцятирічного віку. Кількість страв змінюється відповідно до віку; дорослі їдять двічі, літні – тричі, а діти – чотири рази на день. Через відсутність приватної власності солярії не мають потреби в грошах, торгівлі. Вони лише купують в інших народів товари, яких самі не виробляють.

Солярії дуже гостинні, ввічливі і люб'язні з іноземцями, котрі їх відвідують. Гостей вони утримують на державні кошти. Держава міста Сонця була відкрита для всіх. Кампанелла запрошував народи світу спільно працювати, «щоб знову настав золотий вік на землі».

Зрозуміло, що суспільний лад, висунутий Мором, як і Кампанеллою був утопічним, оскільки не існувало ні економічних, ні соціально-політичних передумов, здатних до його побудови.

Питання семінарського заняття № 5.

1. Загальна характеристика політичної думки епоха реформації та відродження.
2. Політична думка діячів Реформації (Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Жан Кальвін).
3. Контрреформація.
4. Політична наука Ніколо Макіавеллі.
5. Політичні погляди Френсіса Бекона.
6. Політична думка Жана Бодена.
7. Теорії раннього утопічного соціалізму (Томас Мор, Томазо Кампанелла).

ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПЕРІОДУ «АТЛАНТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ»

1. Учення Г. Гроція про право і державу.
2. Учення Т. Гоббса про державу і право.
3. Теорія природного права Б. Спінози.
4. Учення Дж. Локка про право і державу.

У XVII ст. в Західній Європі почалося революційне повалення станово-феодального ладу. Від початку революції в Англії обчислюється Новий час - період історії, який змінив Середньовіччя.

Ідеологічним прапором антифеодальних рухів в Голландії, Англії і в інших країнах було протестантство. На основі кальвінізму сформувався особливий тип особистості - носій нової, протестантської етики, що пропонує особистий аскетизм, працьовитість і ділову чесність.

Першою країною, успішно здійснила революцію, була Голландія (Нідерланди, Республіка Сполучених провінцій), що витримала багаторічну (1565-1609) Визвольну війну проти феодальної Іспанії, яка намагалася мечем і вогнем викоринити поширився в Нідерландах кальвінізм. Друга революція відбулася в Англії («Великий заколот» 1640-1649 рр. та «Славна революція» 1688-1689 рр.).

Концептуальним виразом революцій і підсумком стали теорії природного права і суспільного договору, засновані на раціоналізмі. Раціоналізм, тобто оцінка суспільних відносин з позицій «здорового розуму», застосування до них правил логіки (типу: якщо всі люди рівні за своєю природою, в чому сенс і виправдання станових привілеїв?) були могутнім зняряддям критики феодальних відносин.

Теорія природного права стала класичним втіленням нового світогляду. Вона стала складатися в XVII ст. і відразу набула широкого поширення. Її ідейні витoki сягають до праць мислителів епохи Відродження, особливо до їх спроб побудувати політико-правову теорію на дослідженні природи і пристрастей людини.

1. Учення Г. Гроція про право і державу

Першою спробою систематизованого викладу теорії природного права відповідно до інтересів молодшої буржуазії стало Учення про державу та право голландського юриста, політичного мислителя, основоположника сучасного міжнародного права **Гуго Гроція (1583-1645)**.

Гуго Гроцій – нащадок вихідця з Франції, належав до університетської інтелігенції: батько його був куратором, а дядько, Корнеліс, ректором

Лейденського університету. Гуго Гроцій у ранньому віці виявив виняткові наукові здібності і вже у 14 років вражав своїми знаннями вчених і правителів. Він присвятив себе вивченню витворів давніх класиків та права і 1598 року, тобто в 15-річному віці, в Орлеанському університеті одержав ступінь доктора права. Займаючись виданням праць грецьких і латинських авторів під керівництвом видатних французьких гуманістів, він також працював адвокатом в Гаазі.

Гроцій брав участь у релігійно-політичній боротьбі між «гомаристами» й «армініанами» (за іменами професорів Лейденського університету — Гомара і Армінія, лідерів ворогуючих партій). Він приєднався до «армініанів». Боротьба велася з великою жорстокістю і закінчилась перемогою «гомаристів». Гуго Гроція було засуджено до довічного ув'язнення (1618 р.) в замку Левенстейн (на річці Маасі). Там він перебував близько двох років і звільнився за допомогою своєї дружини Марії. Він утік до Франції, де король Людовик XIII призначив йому пенсію. Там він написав свій знаменитий трактат «Три книги про право війни і миру», який було надруковано 1623 року. У дальшому Гроцій займався правом («Вступ до дослідження права Голландії», 1631), історією і частково релігійно-політичними питаннями.

Намагання по смерті Моріца Оранського здобути дозвіл повернутися на батьківщину без принизливого прохання про помилування виявилися даремними, і Гроцій 1632 року оселився в Гамбургу. Він відмовився від голландського громадянства і 1634 року посів пост шведського посланця при французькому дворі. Але дипломатична діяльність його не була успішною, здебільшого внаслідок ворожого ставлення до нього з боку кардиналів Рішельє і Мазаріні.

Під час однієї з подорожей застудився і захворів. Його перевезли до Ростока, де в серпні 1645 року він помер. Поховано Гроція в рідному Делфті, усипальниця розташована у Новій церкві (Нювекерк).

Серед основних праць – «Свобода моря» (1609), «Вступ до дослідження права Голландії» (1631), «Про право війни і миру» (1623). Мета останнього трактату - вирішення актуальних проблем міжнародного права.

Гроцій був одним із перших, хто спробував звільнити політичну думку від теології: вважаючи, що успіхи природничих наук створюють можливість сформулювати аксіоми функціонування суспільного життя.

Вихідний пункт учення Гроція - природа людини, її соціальні якості. Гроцій розрізняє право природне і право волевстановлене. Матір'ю природного права є сама людська природа, яка вимагає від нас, прагнути «до суспільного життя, навіть якщо б ми не відчували до цього жодних потреб». Звідси держава є природним досконалим зв'язком вільних людей за умови, що її устрій спирається на аксіому природного права, що є результатом справжнього розуму.

Гроцій визначає приписи природного права (вимоги розуму, аксіоми):

- утримання від чужого майна;
- повернення отриманої чужої речі і відшкодування витягнутої з неї вигоди;
- обов'язок дотримання обіцянок;
- відшкодування шкоди, заподіяної з нашої вини;
- заслужене покарання винних.

Волевстановлене право – людське і божественне, має відповідати приписам природного права.

Гроцій – прибічник теорії суспільного договору. Він вважав, що колись існував «природний стан», не було ні держави, ні приватної власності. Розвиток людства, прагнення людей до спілкування, здатність керуватися розумом спонукали їх укласти договір про створення держави.

Теорія договірної походження держави різко протистояла феодальним концепціям боговстановленості влади. Ця ідея висловлювалася в історії політико-правової думки задовго до Гроція. Але тільки у Гроція договір про створення держави розглядається як вихідне поняття теорії держави, як основа самої держави, відносин влади і підпорядкування.

Держава у Гроція – досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі.

Ознакою держави є верховна влада, до атрибутів якої Гроцій, подібно Бодену, відносив:

- видання законів (в області як релігійної, так і світської);
- правосуддя;
- призначення посадових осіб і керівництво їх діяльністю;
- стягування податків;
- питання війни і миру;
- укладення міжнародних договорів.

Кожна існуюча форма правління має своїм джерелом суспільний договір, тому носієм суверенітету є особа, або група осіб, або збори або поєднання осіб і зборів, які мають атрибути верховної влади.

Гроцій не надавав переваги жодній із форм правління. При створенні держави, на його думку, народ може вибирати будь-яку із них, але якщо вже зробив вибір, то не може його змінювати, хіба тільки у випадку крайньої небезпеки.

Носії верховної влади представляють державу не тільки в міжнародних зв'язках, а й у відносинах з власним народом. При створенні держави народ міг обрати будь-яку форму правління; але, обравши її, народ повинен коритися

правителям і не може без їх згоди змінити форму правління, бо договори відповідно до природним правом повинні виконуватися. Тому Гроцій вважав правомірною будь-яку існуючу форму правління і заперечував право підданих чинити опір хоча б і несправедливим приписами влади.

Однак в цю концепцію Гроцій вносить ряд істотних коректив.

1. По-перше, народ може змінити образ правління, якщо таке право (явно або неявно) залишено за ним суспільним договором або якщо договір розірвано правителями держави.
2. По-друге (що більш істотно для доктрини), при особливих обставинах право народу перетворити державу впливає із суті суспільного договору.

У праці «Свобода моря» Гроцій аргументує необхідність сильної влади та держави. Водночас природні закони обмежують її межі в ім'я природних прав індивіда. Гроцій переніс римське природне право в сферу публічного права, що кардинально змінило політичну думку Нового часу.

Вважалося, що права й обов'язки індивіда походять із добровільного рішення влади про певне самообмеження. Водночас індивіди теж самообмежуються добровільно на користь держави та політичної влади. Такий підхід означав також заперечення ідеї підпорядкування індивідів суспільству, бо тепер уже не індивіди творили єдину цілісну спільноту, а суспільство становило спільноту індивідів. Звідси: саме суспільство повинно було вже підпорядковуватись індивідам. Це означало започаткування ідеї індивідуалізму, що незабаром стала підставою доктрини лібералізму.

Засуджував агресивні, загарбницькі війни, вважав, що їх призвідники повинні нести відповідальність. Якщо ж війна почалася, то вона повинна вестися заради укладення миру і підкорятися принципам природного права. Одним з принципів міжнародного права Гроцій вважав непорушність договорів між державами.

2. Учення Т. Гоббса про державу і право

У 1640 р в Англії почалася революція в захист прав парламенту, проти ряду феодалських пережитків і свавілля короля.

*Серед захисників королівської влади був англійський філософ, теоретик природного права **Томас Гоббс (1588-1679)**.*

Народився 5 квітня 1588 року в південно-східному графстві Англії, біля містечка Мальмсбері, в родині сільського священика. Початкову освіту він здобув у парафіяльній школі, яку відвідував з 8 років. Після Томас навчався в приватному закладі. Його директор зауважив обдарованість хлопчика і давав йому додаткові уроки вечорами. Гоббс вбирав знання як губка. Уже в 14 років він зробив латинський віршований переклад давньогрецької трагедії «Медея».

За сприяння директора приватної школи і матеріальної допомоги свого дядька в 1603 році Томас вступає до коледжу Оксфордського університету. Тут він 5 років вивчав аристотелевську фізику і логіку, удосконалював свої пізнання в латинської і грецької мови. Годинами в книжкових і майстерень крамницях Гоббс вивчав атласи та карти.

Він отримує в 1608 році посаду наставника і компаньйона барона Кавендіша, після графа Девонширського. Його прийняли в сім'ю аристократів на правах особистого секретаря і домашнього вчителя. Разом зі своїм вихованцем філософ в 1610 році відправляється в закордонну трирічну подорож – відвідує Францію, Італію. У 1620 році він познайомився з філософом Беконом, з яким став тісно спілкуватися.

Гоббс в 1628 році зробив переклад Фукидіда на англійську мову. Коли помер його покровитель, граф Девонширський, він переходить на службу до шотландського дворянина. З ним філософ також відправився в подорож до Франції, 18 місяців жив в Парижі. У 1631 році повертається в Англію, так як надійшла пропозиція виховувати сина свого померлого патрона. У 1634-1636 рр. Томас Гоббс зробив третю подорож з вихованцем на континент.

У 1640 році він створив перший начерк філософської системи – «Основи права». Але на батьківщині вона не була прийнята, і йому довелося емігрувати до Франції на 11 років. Тут він видав ще «Основи філософії» і «Про громадянина». Остання книга була включена в «Індекс заборонених книг».

У 1646 році він отримав пропозицію стати вчителем математики для принца Уельського, спадкоємця англійського престолу. У серпні 1647 року захворів і 3 місяці провів у ліжку. Одужавши, мислитель продовжив роботу над своєю фундаментальною працею «Левіафан», що складається з 4 частин.

У своїй роботі Левіафан Томас Гоббс привів три основні причини, через які люди воюють один з одним. По-перше, через конкуренцію з матеріальних благ, по-друге через слабку довіру до когось, і, нарешті, через славу.

Помер Томас Гоббс 4 грудня 1679 року.

Гоббс належав до школи суспільного договору в традиції реалізму. **Основні праці: «Про громадянина» (1642), «Левіафан», або матерія, форма і влада церковного і цивільного» (1651), філософська трилогія «Основи філософії» – «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658).**

Гоббс будував своє вчення на вивченні природи і пристрастей людини. Думка Гоббса про ці пристрасті вкрай песимістична: людям притаманні суперництво (прагнення до наживи), недовіра (прагнення до безпеки), любов до слави (честолюбство). Ці пристрасті роблять людей ворогами: «Людина людині - вовк». Тому природний стан, де немає влади, яка тримала людей у страху, це

«війна всіх проти всіх». Це становище Гоббс називає «природним станом роду людського».

Однак властивий людям інстинкт самозбереження вносить імпульси процесу подолання такого природного стану (**природні закони**). Тому суттю першого природного закону є необхідність прагнення миру та дотримання його. Відмова кожного від своїх прав тою мірою, якою цього вимагають інтереси миру й самозахисту, складає другий природний закон. Відмова від права відбувається здебільшого делегуванням його за договором на певну особу або групу осіб.

Із другого природного закону виводиться третій: люди повинні виконувати укладені ними угоди, інакше вони не будуть мати жодного значення.

Крім зазначених трьох, є ще 16 природних (незмінних і вічних) законів. Усі вони резюмуються в одному загальному правилі: не роби іншому того, чого б ти не бажав, щоб було зроблено тобі.

Відмовляючись від природних прав (свободи робити все для самозбереження), люди переносять їх на державу, сутність якої використовувати силу і засоби всіх людей, які її уклали, так, як вона вважає за необхідне для їх миру і загального захисту. Державу Гоббс розглядав як людське, а не божественне утворення, що виникло на основі суспільного договору з природного додержавного стану, коли люди знаходились в стані «війни всіх проти всіх».

Держава - це великий Левіафан (біблійне чудовисько), штучна людина або земної бог:

- верховна влада - душа держави;
- судді і чиновники – суглоби;
- радники - пам'ять;
- закони - розум і воля, штучні ланцюги, прикріплені одним кінцем до уст суверена, іншим - до вух підданих;
- нагороди і покарання - нерви;
- добробут громадян – сила;
- безпека народу – заняття;
- громадянський мир - здоров'я;
- смути – хвороба;
- громадянська війна - смерть.

Гоббс вирізняє три типи держави:

- 1) влада – зібрання і кожний громадянин має право голосувати (**демократія**);
- 2) влада зібрання, проте лише деякі мають право голосувати (**аристократія**);

3) верховна влада тільки в однієї людини (монархія).

Ефективною формою держави вважалась абсолютна монархія, але з численними обмеженнями та застереженнями.

Його ідея – не монархізм у повному розумінні, а необмежена державна влада. Але підпорядковуючи індивіда абсолютній владі держави, мислитель залишає йому можливість чинити опір волі суверена. Ця можливість – право на повстання. Вона надається лише тоді, коли суверен, усупереч природним законам, зобов'язує індивіда вбивати або калічити самого себе чи забороняє захищатися від ворогів.

Гоббс не розрізняє поняття «суспільство», «державна», «уряд» та ін., ототожнюючи їх як носіїв влади суверена, тому що народ передає їм свою суверенність і вони є виразниками державної волі, а, отже, і волі суспільства.

Влада суверена абсолютна: йому належать право видання законів, контроль за їх дотриманням, встановлення податків, призначення чиновників і суддів; навіть думки підданих підпорядковані суверену; правитель держави визначає, яка релігія чи секта істинна, а яка ні.

Забезпечення миру і безпеки вимагає, за Гоббсом, покладання на підданих в області політичних відносин одних лише обов'язків, надання суверену - тільки прав. Разом із тим у області приватноправових відносин піддані повинні надаватися широка правова ініціатива, система прав, свобод і їх гарантій⁹.

Гоббс - не прихильник феодально-станового ладу. У відносинах між підданими суверен повинен забезпечити рівну для всіх справедливість (не можна віднімати ні у кого того, що йому належить), непорушність договорів, неупереджений захист для кожного в суді, визначити рівномірні податки. Одне із завдань державної влади - забезпечення тієї власності, «яку люди придбали шляхом взаємних договорів взамін відмови від універсального права».

Приватна власність, за Гоббсом, є умовою загального життя, «необхідним засобом до миру». Власність не гарантована від зазіхань на неї з боку суверена, але це відноситься найбільше до встановлення податків, які повинні бути стягнуті з підданих без жодних привілеїв і виключень.

У працях Гоббса міститься розуміння свободи як права робити все те, що не заборонено законом. Мета законів не в тому, щоб утримати від всяких дій, а в тому, щоб дати їм правильний напрямок.

Вимоги у галузі права:

- рівний для всіх суд присяжних;
- гарантії права на захист;
- відповідність покарання злочину тощо.

⁹ Виключаючи право критики дій суверена і свободу совісті (для підданих обов'язкова державна релігія).

Гоббс критикує тоталітаризм, говорячи, що громадяни користуються тим більшою свободою, чим більше справ закони залишають на їх розсуд. Громадяни цінують, якщо не роблять нічого без прямого припису законів, які встановлені не для припинення, а для направлення людських дій, подібно до того як «природа поставила берега не для затримання течії річки, а для того, щоб направляти її». По суті Гоббс обґрунтовував принципи громадянського суспільства, захищеного авторитарною владою. Особливість учення Гоббса в тому, що гарантією правопорядку і законності він вважав необмежену владу короля, з осудом поставився до громадянської війни, вбачаючи в ній відродження згубного стану «війни всіх проти всіх».

3. Теорія природного права Б. Спінози

Видатним теоретиком природного права був голландський філософ-матеріаліст **Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677)**.

Спіноза народився в Амстердамі, навчався в релігійному училищі, але його інтерес до природничих наук і філософії став причиною гострого конфлікту з єврейською громадою, в результаті якого Амстердамська синагога піддала його великому відлученню. Вимушений тимчасово покинути Амстердам, Спіноза, який прийняв ім'я Бенедикт, поселився в провінції і приступив до розробці своєї філософської системи.

Політико-правове Учення Спінози пов'язано з його філософією, особливо з ідеєю строгої закономірності, причинної зумовленості всіх явищ природи, «субстанції», яка ніким не створена і є «причиною себе».

Політичну тематику зачіпають лише «Богословсько-філософський трактат» (1670) та незавершений «Політичний трактат».

У природному стані, вважав Спіноза, люди мали право робити все на власний розсуд, однак реалізація цього права залежала від фактичної сили кожної людини. За відсутності у природному стані будь-якого спільного для всіх права неможливі самозбереження людей, їх безпечне існування, досягнення ними своїх бажань. Необхідність у самозбереженні штовхає людей до переходу з допомогою спільного договору від природного до громадянського стану, тобто до суспільства й держави, які Спіноза не розрізняв.

Укладенням договору право та сила кожної людини були перенесені на суспільство й державу, яка приборкує пристрасті та непомірні прагнення людей і примушує їх жити за «законами розуму» – у мирі й безпеці. Спіноза вважав, що держава існує, аби запобігти анархії.

Зокрема, він писав, що державна політика має законодавчо закріплювати потреби раціональної світської моралі, її свободу й свободу особи. Але особисту свободу людини чи навіть держави розглядав не як уседозволеність і свавілля, а

як упорядковану, розумну, природну необхідність, яка б не завдавала шкоди собі та іншим людям. Тому Спіноза робить висновок, що держава як вищий інститут управління суспільним життям має дбати насамперед про захист незалежності власного народу й особистої свободи людини.

Основні завдання держави мислитель визначав як: впорядкування релігійного життя, поширення освіти, гарантування безперешкодного ведення торгівлі, оцінка поведінки кожного, покарання злочинців, розгляд конфліктів між громадянами та ін. Спіноза розглядав питання про межі втручання держави, а саме: поза нею є здатність суджень, істинне пізнання Бога і любов до нього, питання взаємної любові та ненависті людей, право людини не свідчити проти себе, право на можливість уникнути смерті. Межі права держави встановлюються думкою більшості населення, на яку держава не може не зважати.

Кордони державної влади також в тому, що вона не повинна вчиняти дій, що підривають її авторитет або викликають обурення підданих. Оскільки прагнення до самозбереження має бути природною державі, як і будь-якій частині природи, «до права держави менш відноситься те, на що обурюється більшість».

Своєрідність ідеї суспільного договору в концепції Спінози в тому, що суспільний договір, що складається в перенесенні сил («моці», права) кожного на суспільство, тобто держава, розглядається, швидше, не як факт давньої історії, а як відношення, постійно існуюче між підданими і верховною владою. Між ними є щось на зразок рівноваги сил, порушувати яке небезпечно, бо загальне обурення може покласти край «громадській угоді», перетворити громадській стан в стан ворожості.

Форми держави Спіноза оцінював залежно від ступеня досягнення в них мети громадянського стану – забезпечення миру й безпеки життя. Він розрізняє три основних форми держави: монархію, аристократію, демократію.

Спіноза рішуче відкидав абсолютну монархію, оскільки:

- монарх, сили якого недостатньо для утримання підданих у підпорядкуванні, оточує себе знаттю, проводить підступну політику, боїться їх більше, ніж зовнішніх ворогів;
- закони виражають примхи правлячої верхівки;
- правління рішуче нерозумно, вороже загальному благу.

Монархічна форма правління насправді виявляється прихованою аристократичною формою, а тому й найгіршою.

За аристократії влада належить певній кількості вибраних осіб. На думку Спінози, ця форма правління краща від монархії, оскільки більшою мірою

пристосована до збереження свободи. Народ не має права голосу, але, вселяючи страх можновладцям, зберігає за собою певну свободу.

Найкращою формою держави Спіноза вважав демократію, за якої найповніше забезпечуються спільне благо, панування розуму та свободи. Відмінність демократії від аристократії полягає в тому, що в аристократії правителі обираються радою достойних громадян, а в демократії вони визначаються законом, установленим самим народом.

Спіноза вважав можливою обмежену монархію, в якій державою керує представницька установа, а також аристократичну республіку, але обидві ці форми він бачив такими державами, в яких потрібні спеціальні заходи, що попереджають тиранію і гноблення.

Єдина абсолютна держава, могутня, що спирається на згоду підданих, правлячі ними за допомогою тільки розумних законів, що забезпечує свободу, рівність, загальне благо, - це демократія, «народна форма верховної влади».

Переваги:

1. Розумність законів в демократії обумовлена тим, що вони приймаються численним зборами, в якому взаємогасяться суперечливі пристрасті.
2. Підпорядкування демократичним принципам забезпечує загальну рівність і свободу.
3. Демократична держава найприродніше і найбільш наближається до свободи, яку природа надає кожному. На цій підставі всі перебувають рівними, як раніше, в природному стані.

У міжнародно-правових відносинах Спіноза був прихильником безконфліктного розв'язання суперечностей. Він висував ідею захисту всіма державами миру, оскільки згідно з його концепцією всі народи і держави мають природне право на національно-державний суверенітет.

Основні напрями політико-правової ідеології в період Англійської революції і громадянської війни

Для ідеології різних політичних угруповань, які виступали в роки революції (1640-1649 рр.), характерне використання релігійних форм. Ідеологічним прапором революційних сил був кальвінізм в його різних різновидах. Однією з вимог революції була «чистка» англіканської церкви від залишків католицизму, тому противники короля називалися пуританами (від англійського pure або від латинського purus - чистий). Поряд з релігійними доводами ідеологи революції використовували положення теорії природного права, посилялися на природжені права англійців; широкого поширення набула також ідея договірної походження державної влади.

Провідною партією революцій були індепенденти (independent - незалежний). Політико-правові погляди індепендентів виражені в памфлетах великого англійського поета *Джона Мільтона (1608-1674)*. Мільтон захищав свободу совісті і рівноправність усіх релігій, крім католицької. Спростовуючи доводи ідеологів абсолютизму на захист прав короля, Мільтон писав, що держава створена за велінням Бога суспільною угодою народу, який в силу вродженої волі людей має право керувати собою і створити той образ правління, який йому завгодно. Для захисту загального блага народ призначив правителів, королів і сановників, над якими поставив закони. Якщо королі кажуть, що їх влада від Бога, то від Бога ж і свобода народу, влада якого є первинною і заснована на природжених правах. Король-тиран - порушник договору і законів. Коли тирана судять замість того, щоб просто вбити, - це прояв лагідності і милосердя народу. Такими доводами Мільтон виправдовував революцію і страту короля.

В цілому індепенденти не були прихильниками широкої демократії; спочатку вони прагнули затвердити в Англії конституційну монархію, потім (після 1649 р.) – республіку з цензових виборчим правом.

Найбільш ясно і конкретно позицію індепендентів висловив в дискусії з левеллерами¹⁰ зять Кромвеля генерал-комісар *Генрі Айртон (1611-1651)*.

Айртон заперечував теорію природного права, доводами якої, як він вважав, неможливо обґрунтувати власність; за природним правом кожен, хто потребує може зазіхнути на чуже майно. Основа власності – не природне, а саме громадянське право, джерелом якого є договір. Коль скоро власність встановлена державою, вона й повинна бути влаштована так, щоб власність надійно охоронялася. Гарантія власності в тому, щоб у владі брали участь ті, у кого знаходиться земля, хто перебуває в корпораціях, тримає в руках всю торгівлю. Тільки за цієї умови «свобода може бути дана, а власність не буде зруйнована».

Виходячи з цього Айртон заперечував проти вимоги замінити монархію республікою. Будь-яка спроба перегляду конституції, особливо її демократизація, розглядалася як можливе зазіхання на існуючий розподіл власності. Проти компромісної позиції індепендентів, за республіку і демократичну конституцію Англії виступили левеллери. Група ідеологів, що одержала цю назву, склалася в кінці першої громадянської війни; її опорою були солдати армії, які вимагали продовження революції, демократизації держави, забезпечення прав і свобод народу.

Одним з ідейних лідерів левеллеров був *Джон Ліл'берн (1613, 1614 або 1618-1657)*. У численних памфлетах, петиціях, проектах і листах він посилався на «Боже слово», розум і природне право.

¹⁰ (leveller - зрівнювач)

Природженими правами Лільберн і його однодумці вважали свободу слова, совісті, друку, петицій, торгівлі, свободу від військової служби, рівність перед законом і судом. Левеллери різко виступали проти станових відмінностей і привілеїв¹¹. До числа природних прав вони відносили приватну власність.

Першорядне значення левеллери надавали проблемам демократизації державного ладу Англії. Держава, писав Лільберн, створена взаємною угодою людей «для доброї користі і блага кожного». Звідси виникає невідчужуване право народу організувати її таким чином, щоб це благо було забезпечено. Левеллери вимагали ліквідації королівської влади, палати лордів, різко критикували протистояли народу органи влади. Ними розроблені проекти «Народного угоди» - республіканської конституції Англії.

Основні політичні вимоги левеллерів:

- народне представництво, що обирається на один або два роки;
- надання виборчих прав усім англійцям з 21 року (крім колишніх активних прихильників короля);
- закріплення природженого права англійців обирати шерифів, суддів та інших посадових осіб;
- вдосконалення виборчої системи (рівна, пропорційна система виборів).

Осуджуючи всевладдя «Довгого парламенту», Лільберн стверджував, що нерозумно, несправедливо і згубно для народу, щоб законодавці були одночасно і виконавцями законів. Левеллери стверджували, що при з'єднанні в одних руках влади приймати закони, виконувати їх і здійснювати суд неминучі відродження привілеїв, порушення законності, узурпація влади.

В процесі розвитку революції все більш активно обговорювалося питання про співвідношення свободи і власності, власності, держави і права. У розпал другої громадянської війни своєрідне вирішення цього питання запропонували істинні левеллери, або діггери. У 1649 р. вони організували комуни на пагорбі св. Георгія і стали спільно копати під городи общинні землі; тому їх прозвали «діггери» (**digger - копач**).

Найбільш видним теоретиком руху був *Джерард Уїнстенлі (1609-?)*.

Революція, писав Уїнстенлі, не закінчена: цілком заслуговує на схвалення скасування монархії і палати лордів, однак ненависне королівське правління не буде знищено до тих пір, поки зберігаються приватна власність і обумовлене нею поневолення народу.

Уїнстенлі першим сформулював поняття свободи, що виразила головну відмінність комунізму від буржуазної ідеології того часу: «Справжня

¹¹ Після реставрації один з левеллерів (Річард Рембольд) був страчений за свою знамениту заяву, що він не вірить, ніби Бог створив більшу частину людського роду з сідлом на спині і вуздечкою в зубах, а меншу - в чоботях зі шпорами, щоб їздити на першій.

республіканська свобода полягає у вільному користуванні землею. Справжня свобода там, де людина отримує їжу і кошти для підтримки життя».

В результаті перевиборів парламенту з перевагами для незаможних і малозабезпечених, стверджував Уінстенлі, буде засновано республіканське правління, яке за активного сприяння революційної армії передасть народу общинні землі, пустки, землі, конфісковані у церкви і короля, і ін.; на цих землях будуть створені комуністичні громади. Закони та виховання підготують умови для повного викорінення приватної власності, купівлі-продажу, грошей, найму робочої сили. Після встановлення «істинної республіканської свободи» вступить в силу нова конституція Англії.

Уінстенлі викладає проект конституції держави, заснованою на спільності майна. Проект складався з 62 законів (закони про обробку землі, про складах, про спостерігачів, про вибори посадових осіб, про свободу, про шлюб, закони проти зради, проти купівлі-продажу, проти неробства і ін.).

Уінстенлі проектував:

- на чолі Англії, буде парламент, переобирається щорічно;
- виборчі права повинні мати всі чоловіки з 20 років (крім злочинців і тих, хто домагається посад);
- прийняті парламентом закони обговорюються народом, який має право відхилити їх;
- посадові особи обираються на один рік;
- буде добре налагоджена і централізована служба інформації - «начальники пошти» сповіщають країну про відкриття, зроблені в мистецтві, ремеслі, сільському господарстві, про почесні, яких удостоєні винахідники, найбільш серйозні події, помилки і лиха та ін.

Керівництво «хорошого уряду», таким чином, може перетворити всю країну і навіть всю земну фабрику в єдину родину людства і в єдину добре керовану республіку». Проект містить також кримінальні закони. До тих, хто спробує відновити приватну власність, до вбивць застосовується смертна кара; до тих, хто зробить іншим тяжким злочинам, до наполегливою дармоїдам - так зване рабство (т. е. каторжні роботи) і тілесні покарання. Осіб, які вчинили менш небезпечні проступки, попереджають і закликають. Ідеї дигерів не набули широкого поширення в Англії.

4. Учення Дж. Локка про право і державу (обґрунтування «Славної революції» 1688 р.)

Політико-правові підсумки «Славної революції» отримали теоретичне обґрунтування в працях *Джона Локка (1632-1704)*.

Проголошена в Англії після страти короля республіка проіснувала до реставрації монархії в 1660 р. Реакційна політика Стюартів викликала широке невдоволення і у 1688 р. вони були повалені; в 1689 р. був прийнятий «Біль про права», що закріплював державно-правові гарантії законності і правопорядку. Переворот 1688 р., який увійшов в історію під назвою «Славна революція», оформив становлення в Англії конституційної монархії.

Джон Локк - англійський філософ і політичний мислитель народився 29 серпня 1632 року в графстві Соммерсет, в родині державного юриста. Після його народження батьки відразу хрестили сина і переїхали в торгове місто Пенсфорд. Хлопчик виховувався в резиденції Тюдорів в Беллютоні.

Юнак в 1647 році вступив в елітну лондонську Вестмінстерську школу. Його освіту оплачував колишній начальник його батька і член Парламенту – Олександр Попем. Після закінчення школи Джон вступив в Оксфордський коледж Крайст-Черч. Але навчальна програма не задовольнила студента, і він переключився на виучення філософів-сучасників. В 1656 Локк отримав ступінь бакалавра, а через 2 роки ще й ступінь магістра. Ще в Оксфорді він посилено займався медициною і працював з відомими мислителями і вченими. У 1674 році отримав ступінь бакалавра медичних наук.

Локк в 1666 році познайомився з лордом Купером, першим графом Шефтсбері. Лорд настільки був вражений поглядам і думкам Джона, що запропонував йому роботу при дворі. Локк в 1667 році перебирається в графську резиденцію в Лондоні і отримує посаду особистого лікаря лорда Ешли, продовжуючи вивчати медицину. На формування поглядів на натуральну філософію вплинув Томас Сиденгама. Його перша наукова робота – це «Нарис про людське розуміння».

У 1671 році йому запропонували посаду Секретаря Міністерства у справах колоній і торгівлі, а також Секретаря Лордів-власників Південної і Північної Кароліни. На новій посаді мислитель намагався сформуванати своє бачення економіки і міжнародної торгівлі.

У 1672 році, за клопотанням лорда графа Шефтсбері, він став лордом – канцлером Великобританії і бере участь в політичному житті країни. Але після падіння його партії вігів в 1675 році, Джон деякий час поневіряється по Франції, даючи приватні уроки. В Лондон мислитель повертається в 1679 році, в той момент, коли кар'єра Шафтсбері знову йде вгору. Граф переконав Локка

написати «Два трактати про правління», в якому розглядається легітимізація трудової угоди.

У 1683 році його підозрюють у змові проти Карла II і філософ тікає в Нідерланди. Тут він багато часу приділяє написанню книг – «Нарис про людське розуміння», «Лист про толерантність». На батьківщину повертається тільки через 5 років і живе в графстві Ессекс, в маєтку близької подруги – леді Машиам.

Помер Джон Локк 28 жовтня 1704 року.

У творі «Два трактати про правління» (1690 р). В інших перекладах - «Два трактати про державне правління», «Два трактати про уряд». Локк виклав свою концепцію природного права. Програмні положення його доктрини містили найважливіші державно-правові засади громадянського суспільства.

Як і інші теоретики природно-правової школи, Локк виходив з уявлення про «природний стан». Важлива особливість учення Локка в тому, що він обґрунтовує ідею прав і свобод людини, що існують в додержавному стані.

До природних прав відноситься власність, яка трактувалася широко: як право на власну особистість (індивідуальність), на свої дії, на свою працю і її результати. Саме праця, по Локку, відокремлює «моє», «твое» від спільної власності; власність - щось, нерозривно пов'язане з особистістю.

Природні закони, як і всякі інші, стверджував Локк, забезпечуються покаранням порушників закону в такій мірі, в якій це може перешкодити його порушення. Однією з найважливіших гарантій закону і законності Локк вважав невідворотність покарання.

Для створення гарантій природних прав і законів люди створили державу, відмовившись від права самотійно забезпечувати ці права і закони. В результаті суспільної угоди гарантом природних прав і свобод стала держава, яка має право видавати закони, забезпечені санкціями, використовувати сили суспільства для застосування цих законів, а також відати відносинами з іншими державами. Держава не повинна зазіхати на ці права, має бути організована так, щоб природні права були надійно гарантовані, бо створена саме для цього. Головна небезпека для природних прав і законів виникає з привілеїв, особливо з привілеїв носіїв владних повноважень.

Абсолютна монархія - один з випадків вилучення носія влади з-під влади законів. Монархія суперечить суспільному договору вже з тієї причини, що суть останнього - у встановленні людьми рівного для всіх суду і закону, а над абсолютним монархом судді взагалі немає, він сам суддя у власних справах, що, звичайно ж, суперечить природному праву і закону.

Абсолютна монархія – завжди тиранія, так як немає ніяких гарантій природних прав. Локк вважав правомірним і необхідним повстання народу проти тиранічної влади, яка посягає на природні права і свободу цього народу. Але

головне в тому, щоб організація самої влади надійно гарантувала права і свободи від свавілля і беззаконня. Гарантія та втілення свободи - рівний для всіх, загальнообов'язковий, непорушний і постійний закон.

Звідси виникає теоретично обґрунтована Локком концепція поділу влади, яка відтворює ряд ідей періоду англійської революції. Локк розрізняв законодавчу, виконавчу і союзну (федеративну) влади.

Законодавча влада є вищою владою в державі, вона заснована на згоді і довірі підданих. Локк - прихильник ухвалення законів представницькою установою, що обирається народом і відповідальним перед ним. До прав законодавчої влади Локк відносив також призначення суддів; в цьому позначилася особливість англійського права, одним з джерел якого є судова практика. Законодавчою владою повинен займатися тільки парламент, виконавча та судова влади, з одного боку, повинні бути підпорядковані йому, а з іншого боку – можуть створювати активний вплив на діяльність органів законодавчої влади. Законодавча і виконавча влада не повинна перебувати в одних руках.

Вимоги до парламенту:

- Не повинен засідати постійно - занадто велика спокуса для депутатів узурпувати владу цілком, створити для себе привілеї, правити тиранічно. До того ж прийняти закон - недовга справа. Законодавчий орган, що постійно засідає небезпечний для стабільності законів.
- Певні права депутатів, дані їм на час засідання парламенту, не повинні перетворюватися в привілеї, які виведуть їх з-під влади законів.

Монарх - глава виконавчої влади - має так звані прерогативи:

- право розпускати і скликати парламент;
- право вето;
- право законодавчої ініціативи;
- право в інтересах загального блага вдосконалювати виборчу систему для більш рівного і пропорційного представництва.

Але діяльність монарха і уряду повинна бути строго підзаконна, причому монарх не повинен перешкоджати регулярним скликанням парламенту.

Держава підпорядковується суспільству, яке підпорядковується особистості. Оскільки держава та суспільство – це не одне й те саме, то падіння державної влади не означає кінець суспільства. Суспільство може створити нову державу. Будуючи державу добровільно, прислуховуючись лише до голосу розуму, люди максимально точно відмічають той повний об'єм повноважень, які передають державі.

Право на життя та володіння майном, свободу та рівність людина не віддає нікому за жодних обставин. Ці цінності – кінцеві кордони дії держави та влади, які заборонено переступати.

Політична влада здійснюється згідно довіри, яку закріплюються негласним договором. Угода може бути анульована, якщо влада проявляє некомпетентність, або переступає межі довіри. Позаяк влада дістається людям, які не викликають довіри, то народ завжди має у резерві право на спротив – засіб стримування, наприклад, під час абсолютистських і деспотичних правлінь.

Питання семінарського заняття № 6.

1. Учення Г. Гроція про право і державу.
2. Учення Т. Гоббса про державу і право.
3. Теорія природного права Б. Спінози.
4. Основні напрямки політико-правової ідеології в період Англійської революції і громадянської війни (Джон Мільтон, Генрі Айртон, Джон Ліл'берн, Джерард Уінстенлі).
5. Учення Дж. Локка про право і державу.

ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЕПОХИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА (XVII-XVIII СТ.)

1. Німеччина (С. Пуфендорф, Г. Лейбніц).
2. Франція (Ф. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, П. Гольбах, К. Гельвецій).
3. Англія (А. Сміт).

Загальна характеристика

Просвітництво - впливовий загальнокультурний рух епохи переходу від феодалізму до капіталізму. Ця широка ідейна течія відображала антифеодальний, антиабсолютистський настрій освіченої частини населення у другій половині XVII-XVIII ст. Представники цієї течії: вчені, філософи, письменники, митці вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого – переустрій суспільства відповідно до принципів, продиктованих розумом, були прихильниками теорії природного права.

Просвітництво зародилося в XVII ст., але найбільш виразні риси знайшло в XVIII ст. Воно було важливою складовою частиною боротьби молодії буржуазії і народу проти феодального ладу і його ідеології.

У цей період в авангарді просвітницького руху знаходилися видатні французькі мислителі. Діячі Просвітництва бажали затвердити на землі «царство розуму», в якому люди були б досконалими в усіх відношеннях, перемогла б гармонія інтересів вільного індивіда і справедливого суспільства, гуманізм став би вищою нормою соціального життя. Основні свої надії багато хто пов'язував з витісненням із масової свідомості клерикальних ідей і ліквідацією реакційних феодально-аристократичних установ, звичаїв, традицій. Просвітителі прагнули довести, що прогрес істини безпосередньо пов'язаний з історичною ходою свободи, що він наближає наступ свободи для всіх людей.

Винятково важлива роль відводилася процесу політичного, морального і естетичного виховання людини, розвитку потреб у добрі, істині, красі, а також якостях істинної людини і громадянина.

1. Німеччина

Самуїл Пуфендорф (1632-1694).

За декілька місяців до смерті удостоєний титулу барона (від шведського короля). Вважається засновником світської юридичної науки та доктрини природного права в Німеччині.

Був сином лютеранського пастора. Після закінчення початкової школи вивчав теологію в Лейпцизькому університеті. Проте обмежені догматичні методи викладання викликали в хлопця відразу і він залишив університет, щоб

зайнятися виученням публічного права. Невдовзі він переїжджає до Єни та вступає до місцевого університету. Пуфендорф заводить близьке знайомство з професором математики Ерхардом Вейгелем (нім. *Erhard Weigel*). Математичні знання та філософія Декарта справили великий вплив на становлення власного наукового методу С. Пуфендорфа.

Після закінчення університету (1657) Пуфендорф став гувернером сина шведського посланника при данському королівському дворі Койста. Під час дансько-шведських переговорів Пуфендорф разом з усією сім'єю Койста потрапив в полон до данців. Вимушене байдикування у восьмимісячному полоні Пуфендорф використав для переосмислення поглядів Бодена, Гроція та Гоббса на природне право. Пуфендорф відтворив міркування цих юристів по пам'яті, не маючи при собі ніяких книг. На підставі відтвореного Пуфендорф підготував свою працю «Основи універсальної юриспруденції» в двох книгах, Гаага, 1660). Курфюрст Пфальца, якому була присвячена книга, запросив вченого очолити кафедру природного та міжнародного права у Гейдельберзькому університеті.

1670 р. Пуфендорф отримав запрошення від шведського монарха Карла XI викладати право в Лундському університеті. Вчений залишався професором у цьому університеті до взяття міста данцями (1679). Згодом займав посади придворного історіографа в Стокгольмі (1679-1688) та Берліні (1688-1694).

Головна праця – «Про право природи і право народів в восьми книгах» (1672). Рік по тому був перевиданий у формі популярного навчального викладу: **«Про обов'язки людини і громадянина за природним правом в двох книгах».**

Пуфендорф¹² вважав, що всім без винятку індивідам властиво щось, що їх об'єднує - прагнення до життя з ближніми, з собі подібними, бо існувати поодиноці людина не в змозі. Тому природне право він вважав універсальною соціальною етикою, норми якої повинні були регулювати поведінку всіх людей незалежно від їхнього рангу і майнового стану, державної приналежності і політичних переконань.

Вихідний пункт його побудов - концепція природного, додержавного суспільства. У природному гуртожитку немає «війни всіх проти всіх» (як вважав Гоббс) над індивідами не тяжіє примусова сила. Збільшення чисельності населення, зростаюча невпевненість в забезпеченні права, нарешті, страх перед можливим злом призвели до того, що людству довелося розпрощатися з первісної ідилічною формою гуртожитку. Було дано імпульс до створення держави - єдиної надійної установи для безпеки людей.

¹² зробив спробу синтезувати відповідні погляди Ж. Бодена, Г. Гроція і Т. Гоббса

Він зовсім не стверджує, що походження держави випало з поля зору Бога і мало місце крім нього. Навпаки, саме Бог - ініціатор створення держави. Але вона не може виникнути без попереднього вільної згоди людей - дійсної опори держави. Звідси зрозуміло, чому Пуфендорф висміював тих, хто виводив верховну владу в державі безпосередньо від Бога.

Правові підстави держави – два договори: власне договір (*pactum*) і постанову (*decretum*). За першим договором окремі індивіди з'єднуються в стійке ціле. Потім вони виносять постанову про прийнятну для них форму правління. Ця постанова зобов'язує обраного володаря піклуватися про благо народу, а громадян - підкорятися владі. Лише з його підписанням держава починає функціонувати як така. Душу держави становить єдина верховна влада, яка відчужується народом правителю, який має необмежені повноваження і в принципі не підлягає відповідальності за свої дії.

Вбачаючи недоліки в абсолютній монархії, Пуфендорф проте віддавав їй перевагу, вважаючи, що в ній найкращим чином зможуть здійснюватися мети держави. Правда він обумовлював можливість створення при монарху зборів станових представників для спільного вирішення ряду найважливіших справ.

Призначення держави - бути надійною запорукою порядку і спокою в людському роді. Вона повинна твердо підтримувати зовнішню безпеку людей, не дозволяти церкві втручатися в практичну мирську діяльність; прерогатива духовенства - переконання і совість людини.

Держава неминуче ущемляє природну свободу громадян, але не скасовує її зовсім. Частина природних свобод, що залишилися (свобода віросповідання, право власності і ін.) недоторканні; це область приватного життя індивіда. Норми права, які посягають на ці природні свободи, не можна визнати законними. Однак Пуфендорф не озброювалися проти такого порушення свободи особистості, як кріпацтво, яке здавалося йому всього-на-всього добровільним договором між панамі і особами, з тієї чи іншої причини позбавленими роботи.

Опір государю окремими громадянами Пуфендорф виключав, але не відкидав можливості для всього народу чинити опір князю, якщо той штовхає країну до загальної загибелі.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716).

Один з яскравих представників раннього Просвітництва в Німеччині, Лейбніц залишив науковий спадок у математиці, механіці, філософії, теології, юриспруденції, історії, політиці, мовознавстві, геології, палеонтології, психології, педагогії.

Він був юристом, політиком, дипломатом, публіцистом, організатором науки, інженером, винахідником. Він листувався чи не з усіма філософами, вченими, політиками тогочасної Європи: написав близько 20 тисяч листів до 1100 осіб.

Як мислитель Лейбніц мав три унікальні риси. Він був надзвичайно проникливим – знаходив нове в загальновідомому і доповнював те, що вважалося завершеним; часто висловлював ідеї, на основі яких згодом виникали нові науки та наукові напрями. Він умів гармонійно поєднувати те, що інші вважали несумісним – ідеї схоластичної і нової філософії, віру і розум. Він осмислював надзвичайно широкий діапазон питань – від фундаментальних принципів філософії і науки до проектування машин і вирішення поточних проблем міжнародної політики.

Видатних успіхів Лейбніц домогся і в галузі природничих наук, особливо в математиці, де незалежно від Ньютона відкрив диференціальне та інтегральне числення і першим опублікував у пресі результати своїх математичних відкриттів. Винайдена їм рахункова машина стала основою для створення обчислювальної техніки, в руслі розвитку якої в ХХ в. виникла кібернетика.

Основні праці: «Міркування про метафізику», (1685), «Нова система природи та спілкування між субстанціями, а також про зв'язок, що існує між душею і тілом», (1695), «Нові дослідження про людське розуміння» (1704), «Досвіди теодицеї про Божу доброту, свободу людини і початок зла» (1710), «Монадологія» (1714), «Трактат про право ...» (1667), «Християнній Марс ...» (1680), «Кодекс міжнародного дипломатичного права» (1693).

Лейбніц був гарячим поборником віротерпимості, яку вважав важливим кроком на шляху до подолання феодальної роздробленості і формування єдиної централізованої німецької держави.

Політико-правові погляди Лейбніца тісно взаємопов'язані з його філософськими і теологічними поглядами.

Корінь свободи людини - її розумність. Свобода ж буває юридична і фактична. Під юридичною він має на увазі абстрактну правосуб'єктність і правоздатність.

Фактична свобода полягає в силі робити те, що хочеш. «Свобода дій» залежить від реального стану і стану особи. Людина, що володіє свободою волі і розумом, як маленький бог вільно діє в своєму світі.

Історія (священна і громадянська) - це актуалізація, розгортання і вираз Божественного задуму. «Людські закони» повинні служити як би огорожею для божественного закону, щоб відвернути людей від порочних устремлінь, привчити до добра і зробити чесноту звичайною справою. Владу земних правителів Лейбніц уподібнює владі Бога в «світовій державі».

Питання державної влади і законів Лейбніц (маючи на увазі тодішній розподіл наук за чотирма професіями і факультетам - теології, юриспруденції, медицини і філософії), відносить до предмета юриспруденції, а не теології. Більш того, він як професійний юрист (теоретик і практик) саму теологію трактує як своєрідну юриспруденцію.

Все політико-правові погляди великого вченого пронизані гуманістичними ідеями наукового прогресу і освіти.

Лейбніц був переконаним прихильником освіченої монархії, в якій влада діє справедливо на основі і в рамках божественних і людських законів в ім'я загального блага, що включає в себе також свободу і приватні інтереси людей.

Критикував деспотичні форми правління, але разом з тим, зважаючи на соціально-політичними реаліями своєї епохи, досить примирливо ставився до абсолютних монархій тодішньої Європи.

Істотну роль в процесі вдосконалення внутрішньодержавних і міжнародних відносин повинні, на думку Лейбніца, зіграти науки і практичне застосування їх досягнень. У зв'язку з цим він пропагував ідею співпраці і союзу вчених і політиків, необхідність державної підтримки науки, полегшення тягара народу, розвиток економіки, мануфактурного виробництва, землеробства, військової науки і техніки, примноження багатства країни.

Помилки правителів і політиків, які нехтують науками, наносять «великої шкоди державі» в питаннях війни і миру, державного життя, судочинства, економіки, військової справи, коли потрібна найдосконаліша оцінка і майже математична строгість для того прийняття рішень. Лейбніц фактично говорить про необхідність організації і здійснення належної наукової експертизи найбільш важливих державних рішень з позицій такого критерію, як «суспільне благо». Тоді «держава тримається власною силою» і здатна успішно вести свою внутрішню і зовнішню політику.

Багато особливості трактування Лейбніцем проблем держави обумовлені специфікою його природно-правових поглядів. Розрізняє природне і позитивне право. Природне право - розумний і справедливий порядок (його зміст, логіка, вимоги, правила), який виявляється і досягається людським розумом в божественно встановленій гармонії світобудови. Його першооснова - це розумна природа речей.

Позитивне (людське) право (закони та інше) встановлюється з волі державної влади, які при цьому повинні керуватися вимогами природного права. Закон (позитивне право) повинен, отже, відповідати природному праву, бути розумним і справедливим.

Лейбніц розрізняє два види справедливості:

- **універсальна справедливість**, яка в якості правила морального вдосконалення вимагає «жити чесно»;
- **партикулярна справедливість**, яка вимагає дотримання двох правил – «віддавати кожному своє» і «нікому не шкодити».

Лейбніц виділяє два **різновиди партикулярної справедливості**:

- 1) **розподіляюча справедливість** за правилом «віддавати кожному своє», яка застосовується в сфері публічних відносин відповідно міру чеснот, достоїнств і заслуг тих чи інших індивідів;
- 2) **зрівнювальна справедливість** мінового (обмінного) характеру за правилом «нікому не шкодити», що діє в сфері приватних відносин, де всі люди рівні і значима відмінність не осіб, а їх конкретних дій.

Здійснення в сфері земного життя вимог партикулярної справедливості за допомогою примусових законів держави є частковою реалізацією вимоги універсальної справедливості («жити чесно»). Повна ж реалізація цієї вимоги здійснюється в сфері найдосконалішої держави під керівництвом Бога.

Високо оцінюючи «громадянську науку» Т. Гоббса, Лейбніц разом з тим критикує його договірну концепцію походження держави, безмежної влади суверена і припинення дії природного права в державному стані.

Відкидаючи поширені уявлення про природний стан і договірну установу держави, трактував походження права і держави як реалізацію начал божественно встановленої гармонії.

Заперечує проти концепції Гоббса про відчуження природних прав в умовах держави і його твердження про те, що все право передано підданими державі. Згідно з підходом Лейбніца, як у окремих індивідів, так і у народу також і всередині держави зберігається право захищати себе, якщо загрожує загибель або в державі, або з боку самої держави.

Багатий і різнобічний творчий доробок Лейбніца мав великий вплив на подальший розвиток юриспруденції, філософії, математики та цілого ряду інших наук. В області громадської думки значну плідну роль зіграли раціоналістичний Учення Лейбніца про природне право і освічену монархію, його концептуальні положення про вдосконалення методів наукових досліджень, зміцнення взаємозв'язків теорії та практики, його думки про формування «республіки вчених», «союзу вчених і політиків» і в цілому про все зростаючому значення науки і вчених в цивілізованих країнах, його досягнення в розвитку діалектики і застосуванні історичного підходу до явищ суспільства, держави і права, ідеї неухильного загальноісторичного прогресу в сфері пізнання, культури, громадського та політико-правового життя.

2. Франція

Франсуа Марі Аруе Вольтер (1694-1778)

Народився в Парижі в родині чиновника. Освіту здобув в єзуїтському коледжі. Після цього, не дивлячись на бажання батька, не став юристом, а зайнявся літературною діяльністю. Вольтер писав гострі сатиричні вірші, через які кілька разів потрапляв до в'язниці.

Звільнившись з в'язниці, в 1726 році виїхав до Англії на 3 роки. Розширивши свої знання про філософію, науку, літературу Англії, Вольтер, повернувшись до Франції, видав «Філософські листи». Цей твір заборонили, тому автор виїхав до Лотарингії, щоб уникнути покарання. Там він знайшов притулок у маркізи дю Шатле (з якою прожив 15 років). Звинувачений в знуцанні над релігією (поема «Світська людина»), Вольтер втік до Нідерландів.

У 1746 Вольтер був призначений придворним поетом і історіографом, але, порушивши невдоволення маркізи де Помпадур, порвав з двором. Через ці події оселився в Берліні. Тут іронія Вольтера також не знайшла місця, йому довелося виїхати до Швейцарії, де і провів решту життя у власному маєтку на околицях Женеві. Вольтер листувався з найсильнішими монархами світу – Катериною II, Фрідріхом II, Густавом, Людовиком XV і Людовиком XVI.

Він написав 28 трагедій. Наприклад, «Едип», «Цезар», «Магомет», «Семіраміда», «Танкред». Серед інших відомих творів Вольтера – «Задіг або доля», «Кандид», «Орлеанська діва».

Останні дні Вольтера були наповнені фізичним болем – він помирає від раку.

Вольтер - один з головних натхненників і визнаних лідерів європейського Просвітництва. Він не залишив після себе спеціальних політико-юридичних праць. Погляди на політику, державу, право і закон вкраплені в самі різні твори письменника, є сусідами в них з міркуваннями на інші теми. Гостро критичний настрій, осміяння і заперечення соціальних, юридичних та ідеологічних засад тодішнього феодального суспільства яскраво відрізняє вольтерівські погляди. Інша виразна відмінність - пронизливий їх дух свободи, гуманізму, терпимості.

Основні праці: «Коментар до «Духу законів» (1730), «Філософські листи» (початкова назва «Листи про англійців») (1731), «Метафізичний трактат» (1734).

Корінь існуючих соціальних зол, які можуть і повинні бути знищені, Вольтер бачив перш за все в засиллі невігластва, забобонів, в придушенні розуму. Головним оплотом і винуватцем всього цього він вважав церкву.

Релігійний фанатизм, однодумність, яке насаджує церква, умертвляють, життєтворче начало будь-якої свободи - свободу совісті та слова (однак Вольтер аж ніяк не відкидає релігію і релігійність як такі). Крилатими стали його слова:

«Якби Бога не існувало, його слід було б вигадати». Антиклерикальний настрої не заважав Вольтеру вважати, що релігія повинна залишатися необхідною вуздою для народних мас.

Вольтер не був прихильником демократичного політичного режиму, а навпаки, боявся його, вважаючи, що влада народу – це смерть для існування держави. У певних ситуаціях держава, відповідно до потреб епохи, може виступати в різних організаційних формах.

Усе своє життя мислитель віддавав перевагу абсолютній монархії, однак лише за умов «освіченого» абсолютизму. Такий політичний устрій буде тоді, коли на королівському троні буде «освічений» монарх. Вольтер зауважував, що це можливо за умов міцного союзу монархів і філософів, які надаючи істинні знання володарям про принципи державного устрою, сприятимуть втіленню цих принципів у практичній діяльності, зокрема у нових законах.

Мислитель рекомендував монархам здійснювати радикальні кроки щодо суспільства, адже відмова від прогресивних реформ породжуватиме революційні настрої серед народних мас.

Свобода у нього в першу чергу - свобода особистості, індивіда, приватна свобода, а не свобода суспільства в цілому. Стрижнем особистої свободи служить свобода слова, а з нею і свобода друку. Вельми глибокою була оцінка Вольтером свободи праці-право кожного продавати свою працю тому, хто за нього дає найбільшу плату.

Справжня свобода, на переконання Вольтера, виявляється в тому, що люди перестають бути формально залежними один від одного; вони стають автономними суб'єктами. Однак відносини залежності, певної зв'язаності дій людей залишаються. Але тепер такі відносини набувають зовсім іншого змісту. «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів». Так проростала на французькому ґрунті пізніше дуже відома і популярна на Заході ідея «панування права».

Вольтер ні протиставляв свободу і рівність. Навпаки, вважав, що свобода доповнюється і підкріплюється рівністю. Рівність людей розуміється їм в строго політико-юридичному сенсі: набуття усіма людьми однакового статусу громадянина, однакової залежності усіх громадян від закону і однакового захисту їх законом.

З позицій свободи і рівності Вольтер виступав за знищення станових привілеїв і за скасування церковних судів.

Аристократію, яка зайняла майже всі ключові посади в системі управління державою, слід, по Вольтеру, замінити бюрократією. Він наполягав на необхідності усунути партикуляризм чинного законодавства, домогтися справедливого судочинства з широкою участю адвокатів в процесі, скасувати

тортури тощо. Надії на проведення таких реформ він покладав на сильну освічену державну владу.

Держава в різних ситуаціях і в різні періоди, що відповідає потребам епохи, може виступати в різних організаційних формах. За інших рівних умов перевагу він віддає абсолютній монархії, яка склалася в його країні. Але Вольтер хоче, щоб абсолютизм став «освіченим». Таким політичний устрій буде, якщо на королівський трон виявиться «освічений» монарх.

Однак Вольтер знає і цінує гідності та інших державних форм. Так, він зауважує, що спочатку держава виникає в формі республіки, що утворюється з возз'єднання родини. Її виникнення - результат природного ходу розвитку. Республіка, відповідно до Вольтера, взагалі найбільше наближає людей до їх природного стану. Влада в ній направляє волею всіх. Здійснює ж цю владу одна людина або група осіб на основі законів, що виносяться усіма.

Поряд з цим Вольтер шанує конституційну монархію, яка встановилася в Англії в результаті революції. У найвищому ступені характеризується вся англійська політико-правова система.

Шарль Луї Монтеск'є (1689-1755)

Один з яскравих представників французького Просвітництва, видатний юрист і політичний мислитель народився в замку Лабред, поблизу Бордо, в аристократичній родині. З 10-ти років навчається в коледжі при монастирі в місті Жюльї, отримує гарну освіту. Опанував античну літературу, філософію, розібрався, що таке республіканське правління, політична свобода.

Планувалося, що він стане спадкоємцем бездітного дядька, від якого йому дістанеться місце в Бордоському парламенті, тому Монтеск'є вивчав право. У 1714 р. він обіймав посаду радника в міському суді, через два роки був уже віце-президентом цієї установи. У 1716 р., після смерті дядька, йому дістався пост президента парламенту, а також його ім'я та баронський титул.

У 1721 р. він випустив у світ роман «Перські листи», завоювавши симпатії читаючої публіки живою сатирою на французьке суспільство. У романі перський мандрівник описує різноманітні дурості і недоліки, критикуючи під виглядом перського суспільства французьке, – сповнене пихи, забобонів, що знаходиться під гнітом королівської влади і духовенства.

У 1726 р. Монтеск'є залишає пост президента парламенту і перебирається в Париж і випускає другу поему в прозі «Подорож в Париж». У 1728 р. він відправляється подорожувати по Європі для вивчення політико-правових інститутів різних країн. Монтеск'є відвідав Італію, Пруссію, Нідерланди, а в Англії прожив близько півтора років, де студіював англійське право і вивчав конституційну практику парламенту. Зустрічі з юристами,

філософами і політиками Англії зробили сильний вплив на формування його державно-правових ідеалів, які він втілював потім в головній праці «Про дух законів» (1748).

У 1734 р. були написані «Роздуми про причини величі і падіння римлян». У ній Монтеस्क'є заперечував богословські причини історичного процесу, стверджуючи об'єктивні.

Останні роки Монтеस्क'є присвятив переробці праць, головним чином, «Про дух закону» і «Перських листів». Останнім твором став «Досвід про смак», який був опублікований вже посмертно (1757) в одному з томів «Енциклопедії». Помер від пневмонії.

Поряд з юриспруденцією і політикою в поле його уваги і творчості перебували проблеми філософії, етики, історії, соціології, релігії, політичної економії, природничих наук, мистецтва і літератури.

Трьома основними його творами є «Перські листи» (1721), «Роздуми про причини величі і падіння римлян» (1734), «Про дух законів» (1748).

Головна тема всієї політико-правової теорії Монтеस्क'є і основна цінність, що відстоюється в ній, – політична свобода. До числа необхідних умов забезпечення цієї свободи ставляться справедливі закони та належна організація державності.

Свобода є деяке почуття безпеки, котра випливає з дії законів у державі. Законність – важливіша в державі; вона забезпечує політичну свободу. Отже, основне завдання політичного діяча полягає в тому, щоб вказати засіб забезпечення законності.

У пошуках «духу законів», тобто закономірного в законах, він спирався на раціоналістичні уявлення про розумну природу людини, природу речей і прагнув досягнути логіку історично мінливих позитивних законів, чинники які їх породжують і причини.

Закон як раз і виражає момент визначальності, обумовленості і просякнутості тих чи інших відносин розумним началом, тобто присутність розумного (і необхідного) в цих відносинах.

Загальним поняттям закону охоплюються всі закони - як незмінні закони, що діють у світі фізичному, так і мінливі закони, що діють у світі розумних істот. Як фізична істота людина управляється незмінними природними законами, але як істота розумна і діє за власним спонуканням. Людина в силу неминучої обмеженості розуму, здатності помилятися, схильності впливу пристрастей, безупинно порушує як ці вічні закони природи, так і мінливі людські закони.

Природні закони трактуються Монтеस्क'є як закони, які «впливають єдино з устрою нашої істоти». До природних законів, за якими людина жила в природному (догромадському) стані, він відносить властивості людської

природи: прагнення до миру, до добування собі їжі, до відношення з людьми на основі взаємного прохання, бажання жити в суспільстві.

На протигагу Гоббсу Монтеस्क'є вважав, що людина не агресивна від природи, навпаки - вкрай боязка і прагне до рівності і миру з іншими.

Але як тільки люди з'єднуються в суспільстві, вони втрачають усвідомлення своєї слабкості. Зникає існуюча між ними рівність, починаються війни двоякого роду - між окремими особами і між народами.

З'являються:

- закони, що визначають відносини між народами (міжнародне право);
- закони, що визначають відносини між правителями і керованими (політичне право);
- закони, які визначають відносини всіх громадян між собою (цивільне право).

Потреба людей, що живуть в суспільстві, в загальних законах обумовлює необхідність утворення держави. Це передбачає наявність вже єдності їх волі – громадянський стан.

Громадянський стан – це розвинений стан життя людей в суспільстві, необхідний для утворення держави (політичного стану) і встановлення загальних законів.

Справедливість передує позитивному (людському) закону. Закон взагалі, в цілому, – це, по Монтеस्क'є, людський розум, що керує усіма людьми. Тому всі «політичні і громадянські закони кожного народу повинні бути не більше як окремими випадками застосування цього розуму».

Монтеस्क'є досліджує фактори, що утворюють у своїй сукупності «Дух законів», тобто те, що визначає розумність, правомірність, законність і справедливість вимог позитивного закону. Серед таких факторів він виділяє характер і властивості народу, яким повинен відповідати закон, який встановлюється для даного (певного) народу. Робить висновок, що лише в надзвичайних випадках закони одного народу можуть виявитися придатними також і для іншого народу.

Вирішальний вплив на закони, згідно Монтеस्क'є, надають природні чинники (географія, клімат, родючість землі). Вони ж впливають і характер правління. На півдні клімат жаркий, там народ віддається ліні та зніженості. Для того, щоб примусити людей працювати, необхідний страх покарання. Клімат може на півдні викликати рабство, хоч рабство ніде не відповідає природі, бо суперечить природному праву. Однак на півдні, в країнах з жарким кліматом, рабство менш противне природі, ніж на півночі.

Деспотизм також частіше і скоріше складається на півдні, ніж на півночі, оскільки жара послаблює мужність людей і створює передумови для

встановлення політичного рабства. В Азії немає помірного клімату і тому там переважає деспотичне правління.

На законодавство, по Монтеस्क'є, впливає також ґрунт. Родюча земля сприяє підкоренню і розвитку землеробства, а землероби зайняті своїми справами, не охороняють свою свободу. Плодородна земля породжує зніженість і прив'язаність до життя, паралізує енергію, внаслідок чого виникає рабство.

Безплідна ж земля, навпаки. Люди, які живуть на ній повинні самі добувати собі все, в чому відмовляє їм земля. Умови землі роблять людей загартованими, хоробрими, войовничими, схильними відстоювати свою свободу.

Свободі сприяють також гори і острови, оскільки ускладнюють доступ в країну завойовникам. Рівнини, навпаки, сприяють до деспотизму, рабству, оскільки рівнини плодородні, а така земля створює передумови для рабства, і, крім того, рівнини легко завоювати. Тому тут легко встановлюється іноземне панування.

Однак, важливо те, що Монтеस्क'є відзначав обмежене значення географічного фактору. Природа і клімат мають вирішальне значення тільки між дикунами, очевидно, тому, що вони не знайшли ще в особі законодавця людину, здатну протидіяти односторонній дії цього фактору.

Найважливішим фактором, на його думку, був політичний, бо він формує дух законів, зміст законодавства і може навіть загальмувати дію фактору географічного. Політичні установи самі є відображенням економіки, матеріальних умов життя суспільства. Поряд з кліматом, політичними установами Монтеस्क'є визнає також густоту населення, точки зору релігії тощо. Монтеस्क'є надає особливого значення політичним установам, детально розглядає форми правління держав на тій підставі, що він називає природою уряду.

Величина держави також відіграє певну роль. Мала держава схильна до демократії, а велика держава до деспотизму. Мала республіка може загинути від зовнішнього натиску, монархія, що має значно більшу величину, навпаки, краще чинить опір зовнішньому ворогу. Однак монархія піддається внутрішній деформації внаслідок великої величини. Федеративна держава – це засіб поєднання вигід великої держави з вигодами малої і уникнення зовнішньої небезпеки.

Він розрізняє три способи (форми) правління:

- **республіканський** – верховна влада перебуває в руках або всього народу (демократія);
- **монархічний** – це правління однієї людини, але за допомогою твердо встановлених законів;

- **деспотичний** – все визначається волею та свавіллям однієї особи поза всяких законів і правил.

Основна думка Монтеस्क'є при характеристиці форм держави полягає в тому, що політичні установи мають значення для змісту законодавства, а законодавство залежить від форми правління.

Основними для демократії він вважає закони, що визначають право голосування, в результаті якого люди можуть обирати своїх уповноважених (посадових осіб держави) і контролювати їх діяльність.

Одним з основних законів демократії є закон, в силу якого законодавча влада належить тільки народу. До основних законів аристократії він відносить ті, які визначають право частини народу видавати закони і стежити за їх виконанням. У загальному вигляді Монтеस्क'є зазначає, що аристократія буде тим краще, чим більше вона наближається до демократії, що, має визначати головний напрямок аристократичного законодавства.

Основні закони монархії, де джерелом будь-якої політичної і цивільної влади є сам государ, – це закони, які визначають «існування посередніх каналів, по яких рухається влада», тобто наявність «посередніх, підлеглих і залежних» влад. Головною з них є влада дворянства, так що без дворянства монарх стає деспотом.

Основним законом деспотичного правління, де, власне, немає законів і їх місце займають свавілля і примха деспота, релігія і звичаї, є встановлення посади повновладного володаря.

Природі кожного виду правління відповідає і свій принцип, що приводить в рух механізм людських пристрастей:

1. У республіці (особливо в демократії) – це чеснота.
2. В монархії – честь.
3. В деспотії - страх.

Спеціальну увагу Монтеस्क'є приділяє проблемі співвідношення закону і свободи. Він розрізняє два види законів про політичну свободу:

- закони, що встановлюють політичну свободу в її відношенні до державного устрою;
- закони, що встановлюють політичну свободу в її відношенні до громадянина.

Це інституціональний та особистісний аспекти політичної волі, що підлягають законодавчому закріпленню. Без поєднання цих двох аспектів політична свобода залишається неповною, нереальною і незабезпеченою.

Монтеस्क'є підкреслює, що політична свобода можлива взагалі лише при помірних правліннях, але не в демократії чи аристократії, а тим більше в деспотії.

Для досягнення політичної свободи необхідно досягти в державі поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Таке помірковане правління характеризується як «державний лад, при якому нікого не будуть спонукати робити те, до чого його не зобов'язує закон, і не робити того, що закон йому дозволяє».

Основна мета поділу влади - уникнути зловживання владою. Для цього необхідний механізм, при якому різні влади могли б взаємно стримувати одна одну. Подібне взаємне стримування влади - необхідна умова їх правомірного і узгодженого функціонування в законно окреслених межах. Причому провідні і визначальні позиції в системі різних влад займає, відповідно до Монтеस्क'є, законодавча влада.

Поділ і взаємне стримування влади – головна умова для забезпечення політичної свободи в її відносинах до державного устрою. Монтеस्क'є при цьому підкреслює, що політична свобода полягає не в тому, щоб робити те, що хочеться. Свобода є право робити все, що дозволено законами (сучасний принцип демократії!).

Особистісний аспект свободи - політична свобода в її відношенні до окремого громадянина. Це – безпека громадянина. Засобом забезпечення такої безпеки – є доброякісність кримінальних законів і судочинства, а також дотримання принципу відповідності покарання злочину.

Для забезпечення свободи необхідні і певні судові формальності (процесуальні правила і форми) - правда, в такій мірі, щоб вони сприяли цілям реалізації закону, але не перетворилися б у перешкоду для цього.

Складовою частиною Учення Монтеस्क'є про закони є його судження про різні розрядах (типах) законів.

Люди управляються різними законами:

- природним правом;
- божественним правом (правом релігії);
- церковним (канонічним) правом;
- міжнародним правом (вселенським цивільне право, за яким кожен народ є громадянин всесвіту);
- загальним державним правом, належать до всіх товариств;
- приватним державним правом, що має на увазі окреме суспільство;
- правом завоювання;
- цивільним правом окремих товариств;
- сімейним правом.

Спеціальна увага Монтеस्क'є приділяє способам складання законів, законодавчої техніки. Основоположним принципом законодавства є помірність.

Правила складання законів, якими повинен керуватися законодавець:

1. Склад законів повинен бути стислим і простим.
2. Слова закону повинні бути однозначними, викликаючи у всіх людей одні і ті ж поняття.
3. Закони не повинні вдаватися в тонкощі, оскільки «вони призначені для людей посередніх і містять в собі не мистецтво логіки, а здорові поняття простого батька сімейства».
4. Коли закон не потребує винятки, обмеження і видозміни, то краще обходитися без них.
5. Мотивування закону має бути гідним закону.
6. Не слід забороняти дії, в яких немає нічого поганого, тільки заради чогось більш досконалого.

Законам повинна бути властива відома чистота. Призначені для покарання людський злоби, вони повинні самі мати досконалу непорочність. Розробка теорії законів у творах Монтеस्क'є міцно спирається на аналіз історії законодавства. Він докладно досліджує римське законодавство, походження і зміни цивільних законів у Франції, історію права багатьох інших країн. Історичний підхід до права тісно поєднується у Монтеस्क'є з порівняльно-правовим аналізом законодавчих положень різних епох і народів.

Учення Монтеस्क'є про «дух законів» і поділ влади справила значний вплив на всю подальшу політико-правову думку, на розвиток теорії і практики правової державності.

Жан Жак Руссо (1712-1778)

Один з яскравих і оригінальних мислителів в історії політичних учень – Жан-Жак Руссо народився 28 червня 1712 р. в Женеві. З дитинства захоплювався читанням книг. Вчитися у нотаріуса, пізніше – у гравера.

У березні 1728 р. покинув Женеву, подорожував по Швейцарії, Франції. У цей період в його житті з'явилася пані де Варан, молода забезпечена вдова-аристократка, стараннями якої Руссо був відправлений у Туринський монастир, де став католиком і через це втратив женецьке громадянство. У 1730 р Руссо продовжив мандрівку по країні, але у 1732 р. повернувся до покровительки і це стало для нього перепусткою в інший світ, який раніше був йому не доступний.

В 1749 р. Ж.-Ж. Руссо став володарем премії Діжонської академії, і ця подія ознаменувала початок самого плідного десятиліття в його діяльності. У тому ж році Руссо був притягнутий до спільної роботи над «Енциклопедією». Всього він написав для неї 390 статей, в більшості своїй музикознавчих.

У 1750 .р побачив світ трактат під назвою «Міркування про науку і мистецтво». Озвучені в ньому ідеї протиставлення цивілізованого суспільства

природному стану отримали розвиток в трактаті «Міркування про початок і підстави нерівності між людьми» (1755). У 50-ті рр. Руссо все більше і більше віддалявся від літературних салонів. У 1754 .р, з'їздивши до Женеві, він знову звернувся до кальвінізму, повернув собі права громадянина.

Повернувшись до Франції, протягом 1756-1762 рр. Руссо вів усамітнений спосіб життя, оселившись в передмісті Парижа. Написаний в 1762 .р роман «Еміль» і політичний трактат «Про суспільний договір» змусили Руссо покинути Францію щоб уникнути арешту. Його твори були спалені не тільки в Парижі, але і в Женеві. Притулок він знайшов у власному пруського короля князівстві Невшательському.

Хоча до 1770 р. Руссо було заборонено перебувати на території Франції, Руссо повернувся у 1767 р. під фальшивим ім'ям. Помер Руссо 2 липня 1778 р. від крововиливу в мозок.

Основні праці: «Міркування з питання: чи сприяло відродження наук і мистецтв очищенню моралі?» (1750), «Міркування про походження і підстави нерівності між людьми» (1754), «Про політичну економію» (1755), «Судження про вічний мир» (1782), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права »(1762).

Проблеми суспільства, держави і права освітлюються у вченні Руссо з позицій обґрунтування і захисту принципу й ідей народного суверенітету.

У природному стані, по Руссо, немає приватної власності, все є вільні і рівні. Нерівність спочатку лише фізична, обумовлена природними відмінностями людей. Однак з появою приватної власності і соціальної нерівності, що суперечили природній рівності, починається боротьба між бідними і багатими.

Вихід з таких умов, інспірований «хитромудрими» доводами багатих і разом з тим обумовлений життєвими інтересами всіх, складався в угоді про створення державної влади і законів, яким буде підпорядковуватися все. Однак, втративши свою природну свободу, бідні не здобули свободи політичної.

Нерівність приватної власності, доповнена політичною нерівністю, призвела до абсолютної нерівності при деспотизмі, коли по відношенню до деспота всі рівні у своєму рабстві і безправ'ї.

На противагу такому порочному і пагубному для людства напрямку розвитку суспільства і держави Руссо розвиває свою концепцію «створення Політичного організму як справжнього договору між народами і правителями».

При цьому основне завдання справжнього суспільного договору, який поклав початок суспільству і державі і перетворив скупчення людей в суверенний народ, а кожної людини - в громадянина, він бачить у створенні якогось «цілого», яке захищає загальної силою особистість і майно і завдяки якій

кожен, «з'єднуючись з усіма, підкоряється, однак, тільки самому собі і залишається настільки ж вільним, як і колись».

Кожен, передаючи в загальне надбання і ставлячи під єдине найвище керівництво загальної волі свою особистість і всі свої сили, перетворюється в нероздільну частину цілого.

Ціле одержує свою єдність, своє загальне я, життя і волю. Це юридична особа¹³ – Республіка, або Політичний організм.

Виступає в якості:

1. Держави, коли пасивний, або при зіставленні з її подібними.
2. Суверена, коли активний.

Члени асоціації отримують ім'я народу, а окремо називаються громадянами за участю у верховній владі і підданими при підпорядкуванні законам Держави.

Основна думка Руссо полягає в тому, що тільки встановлення держави, політичних відносин і законів, відповідних його концепції суспільного договору, може виправдати - з точки зору розуму, справедливості і права - перехід від природного стану в громадянський.

Сучасний Руссо феодальний лад позбавляється своєї легітимності, справедливого і законного характеру – словом, права на існування: він тримається не на праві, а на силі. Якщо народ скидає його, то чинить правильно, бо повертає собі свободу по тому ж праву, за яким її у нього викрали. Такий підхід обґрунтовував і виправдовував насильницький, революційний шлях повалення феодальних порядків.

Але сила, згідно з Руссо, не створює права – ні в природному, ні в цивільному стані. Основою будь-якої законної влади серед людей можуть бути лише угоди. Сенс переходу до держави справжнього суспільного договору Руссо розуміє як еквівалентний «обмін» природного способу життя людей на громадянський. Завдяки громадському договору все виявляються «рівними в результаті угоди і по праву».

Не заперечуючи самої приватної власності, Руссо виступає за відносне вирівнювання майнового становища громадян і з цих егалітаристських позицій критикує розкіш і надлишки, поляризацію багатства і бідності.

В основі суспільного договору і відповідних зобов'язань формованого суверенітету лежить загальна воля. Вона відрізняється від волі всіх: перша має на увазі загальні інтереси, друга – інтереси приватні і являє собою лише суму висловленої волі приватних осіб.

¹³ В оригіналі «person publique», тобто публічна персона або публічна особа.

Відстоюючи панування в державі і її законах загальної волі, Руссо різко критикує всілякі часткові асоціації, партії, групи і об'єднання, які вступають в неминучу конкуренцію з сувереном. Руссо приєднується до думки Макіавеллі про те, що «наявність сект і партій» завдає збитків державі.

Суверен «стоїть вище і судді, і Закону». Влада суверена включає в себе його безумовне право на життя і смерть підданих. У своїй ідеалізованій конструкції народного суверенітету Руссо відкидає вимоги будь-яких гарантій захисту прав індивідів в їх взаємовідносинах з державною владою.

В цілому суспільна угода, за словами Руссо, дає політичному організму (державі) необмежену владу над усіма його членами. **Цю владу і називає суверенітетом.** За змістом концепції Руссо, суверенітет єдиний і це тільки суверенітет народу. При цьому під «народом» як єдиним сувереном у Руссо маються на увазі всі учасники громадської угоди, а не якийсь особливий соціальний прошарок суспільства.

Суверенітет невідчужуваний та неподільний. Як відчуження суверенітету від народу на користь тих чи інших осіб або органів, так і його розподіл між різними частинами народу, за його логікою, означали б заперечення суверенітету як загальної волі всього народу.

Народ як суверен може бути представлений тільки самим собою. Цим Руссо заперечував як представницьку форму влади (парламент або інший законодавчий орган в формі народного представництва), так і принцип і ідеї поділу верховної, суверенної влади в державі на різні влади.

Законодавча влада як власне суверенна, державна влада може здійснюватися тільки самим народом-сувереном безпосередньо. Законодавча влада – це «серце Держави».

Виконавча влада (Уряд) не може належати всій масі народу як законодавцеві або суверену. Вона створюється за рішенням суверена як посередник у стосунках між підданими і сувереном.

Залежно від того, кому вручена виконавча влада (всім, деяким, одному), **Руссо розрізняє три форми правління:**

- демократія – найбільш придатна для малих Держав;
- аристократія – для середніх;
- монархія – для великих.

Ці відмінності в теорії Руссо грають підпорядковану роль, оскільки передбачається, що у всіх формах правління суверенітет і законодавча влада належать всьому народу. При цьому будь-яке правління за допомогою законів – це республіканське правління.

Для підтримки положень суспільного договору і контролю за діяльністю виконавчої влади, на думку Руссо, періодично повинні скликатися народні збори,

на яких народ має право не тільки змінити форму правління, але і взагалі розірвати саме громадське угоду і знову повернути собі природну свободу.

Руссо розрізняє чотири роди законів: політичні, цивільні, кримінальні та закони четвертого роду, «найбільш важливі з усіх», - звичаї і особливо громадська думка. Мета будь-якої системи законів - свобода і рівність. Свобода, підкреслює Руссо, взагалі не може існувати без рівності. У дусі Монтеस्क'є Руссо говорить про необхідність обліку в законах своєрідності географічних чинників країни, занять і звичаїв народу.

Закони – необхідні умови громадянської асоціації та співжиття. Їх створення потребує великих знань і проникливості для досягнення союзу розуму та волі в суспільному організмі. Це «породжує потребу в Законодавці», під яким маються на увазі засновники держав, реформатори у сфері політики, права і моралі.

Великого законодавця Руссо порівнює з механіком-винахідником машини і творцем зразка, а великого правителя - з робочим, який лише збирає і пускає в хід машину. Але такий великий законодавець, пояснює Руссо, - це засновник держави, а не суверен. Діяльність такого незвичайного законодавця просвіщає народ і підготовляє необхідний ґрунт для його власного виступу в якості законодавця.

У випадках крайньої небезпеки, коли мова йде про порятунок державного ладу і вітчизни, «можна припиняти священну силу законів» і особливим актом покласти турботу про громадську безпеку на «найдостойнішого», тобто заснувати диктатуру і обрати диктатора. При цьому Руссо підкреслював короткостроковий характер такої диктатури, яка ні в якому разі не повинна бути продовжена.

Своїм Ученням про закон як вираженні загальної волі і про законодавчої влади як прерогативи невідчужуване народного суверенітету, своєю концепцією суспільного договору і принципів організації держави Руссо зробив величезний вплив на подальший розвиток державно-правової думки і соціально-політичної практики. Його доктрина стала одним з основних ідейних джерел в процесі підготовки і проведення французької буржуазної революції, особливо на її яacobinському етапі.

Поль Анрі Гольбах (1723–1789)

Французький філософ-матеріаліст, почесний член Петербурзької академії наук (1780), ідеолог революційної буржуазії.

Поль-Анрі Тірі Гольбах народився в місті Едесхайм у Пфальці поблизу кордону з Францією (який належав на той час Ландау) у родині дрібного торговця. Успадкувавши від дядька баронський титул і великий стан, Гольбах

влаштувався Парижі і присвятив своє життя філософії та науці]. Його будинок став одним із найвизначніших у Франції салонів, який регулярно відвідувався просвітницько налаштованими філософами та вченими. Салон Гольбаха був основним місцем зустрічі енциклопедистів. Його відвідували Дідро, Д'Аламбер, Бюффон, Гельвецій, Руссо та ін. Гостями Гольбаха також були англійські вчені та філософи Адам Сміт, Девід Юм тощо.

Основні праці: «Основи всезагального моралі, або катехізис природи» (1765), «Система природи, або про закони світу фізичного й світу духовного» (1770), «Галерея святих» (1770), «Здоровий глузд» (1772), «Природна політика, або Бесіди щодо справжніх принципів правління» (1773).

Його філософія була спрямована проти ідеалізму і релігії як ідеології панівного класу в феодальному суспільстві.

В питаннях походження держави і права Гольбах поділяв погляди представників школи природного права, але з деякими особливостями. Основною властивістю людини Гольбах називав егоїзм, прагнення до власної користі. Він вважав основою держави договір, під яким розуміє сукупність явних умов, що зв'язують людей в суспільства. Це – закони співжиття, котрим повинні підкорятись всі люди, оскільки індивідуум не може нічого вимагати від інших, не надаючи їм з свого боку ніякої користі. Вони визначаються законом самої природи, і виконання їх необхідне для людського щастя. Із природних прав найбільш священними є свобода, власність і безпека.

На думку Гольбаха, «закони природи дають кожній людині право, що називається власністю, вона дає можливість виключно користуватись благами, котрі дають талант, працю і промисел». Гольбах вважає, що встановлення спільності майна нерозумно і суперечить людській природі. Нерівність серед людей, по Гольбаху, – явище цілком природне, бо йде від різних людей, вона не шкідлива, а корисна, оскільки змушує людей до діяльності в своїх інтересах. Основою власності Гольбах вважає ставлення, що виникає між людиною і продуктом її праці.

Згідно з поглядами Гольбаха суспільний договір охороняє тільки буржуазну власність, а феодальна ж власність повинна бути знищена. Він вимагає позбавити всіх привілеїв дворянства – феодальних повинностей у вигляді барщини, сенворіальної юстиції і т.п. Гольбах прямо пропонував монархам відібрати у дворян їхні права.

Утворення держави Гольбах пояснює в дусі школи природного права. Кожне суспільство повинно мати владу. Кожний індивідуум повинен підкорятись центральній силі, котра покликана приводити все в рух. Гольбах визначає уряд, як силу, встановлену загальною волею для того, щоб управляти діями всіх членів суспільства і зобов'язувати їх служити його меті. Ця мета –

безпека, щастя, збереження цілого і частини суспільства. Як тільки встановлюється уряд, виникають нові відносини. Один або кілька індивідуумів наказують, останні підкоряються. Одні стають суверенами, інші підлеглими.

Кордони підкорення Гольбах вбачає в справедливості, в інтересах всього суспільства. Влада законна, якщо вона діє в інтересах загального блага. Підкорення повинно бути розумне і добровільне.

Державна влада на його думку існувала завжди і першою, найпримітивнішою була влада батька в сім'ї. Первісною формою держави стала монархія. Досконалої форми держави немає. Гольбах ненавидить деспотизм і боїться революції. На його думку форма правління не має значення, тільки б уряд забезпечував щастя найбільшій кількості людей. Це можливо здійснити, якщо кожному громадянину буде надана свобода в правомірних межах працювати для свого щастя, не приносячи шкоди співгромадянам. Свобода, говорив він, забезпечена там, де панує закон. Свобода не зв'язана з формою правління. В демократії, на думку Гольбаха, народ часто не має ніякого поняття про свободу.

Гольбах вважає необхідною свободу совісті і думки, свободу преси; виборче право повинно надаватись тільки так званим «справжнім громадянам», що мають інтерес до суспільних справ і пов'язані з вітчизною своїм майном, тобто володарем землі. Повноправним громадянином є тільки батько сімей, що володіє землею. Представники народу не повинні одержувати ніяких пошан і нагород від монарха. Виборцям надається право змінювати і карати своїх обранців.

Політичні погляди Гольбаха сприяли прогресивним перетворенням у Франції XVIII століття.

Клод Андріан Гельвецій (1715–1771)

Гельвецій – один із тих мислителів, які прославили XVIII ст. Він народився в Парижі, в родині придворного лікаря Жана Клода Адріана Гельвеція. Після закінчення єзуїтського коледжу і самотійної роботи в м. Кан, Гольбах отримує посаду генерального відкупника, яким проробив до 1751 року, яка дала йому змогу стати досить забезпеченою і впливовою людиною і одночасно безпосередньо ознайомитись з усіма суперечностями тогочасного суспільства, змусила замислитись над перспективами соціально-політичних змін, що наближались. Саме на цій основі філософ знайомиться і зближується з такими мислителями, як Монтеस्क'є і Вольтер.

З 1751 р. присвятив себе науці та літературі. Висока урядова посада Гельвеція аж ніяк не приваблювала. Його тягнуло в науку і філософію. Філософ входить в гурток мислителів, які об'єднались навколо Дідро і Гольбаха, вільнодумствує, пише книгу «Про розум», спрямовану проти феодальних

порядків, релігії і католицької церкви. Зрозуміло, в ті часи з боку духовенства книга викликала ненависть до автора, вона була спалена й заборонена владою. Філософ, між тим, видає книгу «Про людину, її розумові здібності та її виховання», де розгортає ті ж самі думки, але вже більш послідовно і доказово. Протистояння мислителя з духовною і світською владою поглиблюється. Гельвецій реагував на критику і тричі зробив перевипуск книги. Згодом видання відомої філософської енциклопедії було зупинено, а твори інших, зокрема Вольтера, що критикував його твір під тиском кризи – також спалені.

Основні праці: «Про розум» (1758), «Про людину» (1772).

Гельвецій розумів, що суспільний справедливий порядок можна встановити тільки в результаті докорінної ломки. Вважав, що католицька церква з усім її апаратом і з усією її ідеологією має бути зруйнована в першу чергу, тому що вона є цементом, що поєднує всі частини феодальної споруди.

Походження суспільства і держави Гельвецій розкриває з допомогою гіпотез про первісний стан людства. Він змальовує дикуна, первісну людину, котра схиляється перед силою. В її мові навіть немає слів, якими визначається поняття справедливості. Тільки страх примушує людей бути справедливими до інших. Це стосується і народів у цілому. Вони дотримуються договорів, доки бояться один одного, доки між ними існує рівновага сил. Порушується рівновага – і сильніша держава безсоромно порушує свої обов'язки. Гельвецій вважає, що любов до влади за будь-якого правління є однією з сил, що спрямовує людські вчинки.

Ні єдиноначальне правління, тобто необмежена монархія, ні обмежена монархія чи олігархія, за яких влада перебуває в руках певного числа людей, не становлять ідеальної форми правління. Деспотизм має місце і в першому і в другому випадках. За цих двох форм правління зовсім неможливо, щоб любов до влади виховувала справедливих і добрих громадян.

Гельвецій розуміє, що нерівність в розподілі майна і розкіш як її наслідок неминучі, бо цілком природним є існування приватної власності, грошей і економічної нерівності. Завдання політика, по Гельвецію, полягає в умінні управляти людськими пристрастями і використовувати їх в інтересах суспільства.

Пристрасті як такі не можуть вважатись злом і становлять єдиний двигун суспільного життя. Великі справи здійснюються в результаті сильних пристрастей. Тому законодавці повинні не придушувати пристрасті, а вміло керувати ними. Доброчинність і щастя народу – наслідок не святості його релігії, а мудрості його законів.

Гельвецій так змальовує демократію: «Верховна влада в державі порівну поділена між усіма верствами громадян». Він прихильник федеративного устрою

держави, висловлювався за поділ країни на певну кількість маленьких республік, що користуються самоврядуванням щодо внутрішніх справ і посилають делегатів до верховної ради, яка вирішує питання загальнодержавної політики.

В своїй політичній програмі Гельвецій пропонує поділити Францію на тридцять республік з рівними територіями. В цих республіках мають бути однакові закони, що забезпечують свободу. Кожна республіка повинна мати своїх виборних посадових осіб і власну поліцію. Верховний представницький орган союзу складається з делегованих від кожної республіки чотирьох депутатів. В його компетенцію входять загальна політика і ведення війни. Він повинен наглядати, щоб закони в республіках змінювалися тільки зі згоди всіх. Погляди Гельвеція були прогресивними для свого часу і частково втілилися в актах Великої французької революції. Ідеями Гельвеція надихалися послідовники його філософії XVIII ст.

3. Англія

Адам Сміт (1723-1790)

Просвітницькі ідеї виникли в Англії раніше, ніж склалися і настільки яскраво далися взнаки у Франції, але в силу ряду обставин вони не стали домінуючими.

Адам Сміт – шотландський економіст і філософ, основоположник класичної школи політекономії. Головна праця – «Дослідження про природу і причини багатства народів».

Народився Адам Сміт в червні 1723 року у маленькому місті Керколді (округ Файф, Шотландія) в родині митного працівника. Дата його народження достеменно не відома. Багато вчених дотримуються думки, що Сміт був народжений і хрещений 5 червня 1723 року.

Навчався Адам в місцевій школі, де отримав гарну освіту. З раннього дитинства він був оточений книгами, які дуже любив читати, і виявляв великий інтерес до розумових занять. Сміт навчався філософії в університеті в Глазго з 14 років, де отримав диплом магістра і стипендію для подальшого навчання. Через три роки вступив до коледжу в Оксфорді, який закінчив в 1746 році. З 1748 р. в Единбурзі Адам за підтримки лорда Кеймса почав читати студентам лекції з літератури, економіки, права та інших предметів.

У 1750 р. в житті Сміта відбулася важлива зустріч з Девідом Юмом, який поділяв його погляди в філософії, релігії, політиці та економіці.

У 1751 р. Сміт був професором логіки в Глазго. Там він читав лекції з риторики, політекономії, права. На матеріалах своїх лекцій ним була написана й опублікована наукова книга «Теорія моральних почуттів» (1759), яка стала однією з найвідоміших його робіт. У цій книзі Сміт розкрив етичні стандарти

поведінки, що підтримують стабільність у суспільстві, а також описав підхід до морально-етичної рівності серед людей.

Починаючи з 1764 р. Адам Сміт закінчив викладацьку діяльність в Університеті Глазго. На два роки він відправився до Франції супроводжувати прийомного сина герцога Баклі в закордонній поїзді. За цю роботу Сміту добре платили, він продовжував працювати над своєю книгою і міг не повертатися в Глазго.

У 1776 р. в Лондоні Сміт закінчив роботу над книгою «Дослідження про природу і причини багатства народів», розпочату ще у Франції. Саме ця робота принесла Адаму Сміту світову славу. Адам Сміт приїхав в Едінбург в 1778 р., де отримав посаду митного комісара. Серйозне ставлення до роботи не залишало часу на наукову діяльність, але все ж Сміт робив начерки своєї третьої книги, яку так і не вдалося дописати. Перед смертю він велів спалити всі рукописи.

Помер 17 липня 1790 р. в Едінбурзі від хвороби кишечника.

Політико-юридична проблематика розглядається Смітом в «Теорії моральних почуттів» (1759), в знаменитому «Дослідженні про природу і причини багатства народів» (1776), «Лекціях з юриспруденції».

Стрижнем світогляду Сміта був просвітницький раціоналізм. Раціоналізм такого штибу оголошував закони природи законами розуму, проголошував слідування таким законам надійною запорукою можливості і неминучості набуття людьми щастя.

Сміт теж був переконаний в розумності природи. На його думку, вона розумна в тому сенсі, що людський розум сприймає і схвалює її закони, намагається керуватися у своєму житті ними. Сміт розглядає соціальні якості і взаємозв'язку індивідів як природно дані (похідні від природи) якості та відносини.

Щоб вони могли належним чином, цивілізовано проявлятися, їх треба адекватно висловити в юридичних законах, втілити в інститутах держави.

Відправний пункт політико-юридичних побудов Сміта лежить в концепції природи людини.

Він виділяє п'ять базових характеристик людської натури.

- 1. Вразливість людини:** її тіла, майна, репутації. Саме вразливість, незахищеність індивіда, постійні загрози ззовні породжує об'єктивну потребу в державі, покликання якої полягає в тому, щоб забезпечити захист за допомогою відповідної нормативної системи покарань.
- 2. Соціабельність.** Цим терміном Сміт позначає природну здатність індивіда до соціалізації, тобто навчання і засвоєння соціокультурних цінностей, норм і установок; потребу жити у суспільстві.

3. **Наявність власного інтересу і почуття самоповаги.** Відсутність такої риси унеможливило соціалізацію людини.
4. **Обмеженість інтелектуальних і фізичних здібностей людини,** яка аж ніяк не є ідеальним створенням природи. Його недосконалість видають помилки в самооцінці і в оцінках навколишнього середовища, амбітність, трапляється перемогу пристрастей над розумом тощо.
5. **Унікальність кожного індивіда і пов'язана з нею неоднаковість людей, їх фактична нерівність.** Це нерівність включає в себе як відмінності в міру природної обдарованості людей (у одних вона більше, в інших - менше), так і відмінності в їх матеріальному, майновому стані.

Таки характеристики людської натури викликають суперечності і конфлікти. Щоб їх якось пом'якшити, мінімізувати необхідно право разом з мораллю.

Сферу права він розділяє на три частини.

1. **Публічна юриспруденція;** вона стосується порушень прав індивідів як громадян.
2. **Сімейне право;** воно зорієнтоване на регуляцію відносин індивідів за ознакою їх спорідненості, сімейних зв'язків.
3. **Приватне право,** або норми, які регулюють взаємодії індивідів просто як людей.

Держава – це «громадська сила», спрямована на перешкоджання «членам суспільства завдавати шкоди один одному». Термін «держава» Сміт вживає в різних його значеннях: країна, політично організоване суспільство, уряд (державний апарат), нерідко держава представлена у нього фігурою государя (глави держави).

Для Сміта держава є історично сформоване утворення. Він не вважав його одвічним встановленням, не апелював до волі Божої, чи ідеї суспільного договору.

Сміт тримався того погляду, що інститути держави спонтанно і поступово виникають в ході еволюції суспільства, особливо відчуваючи вплив еволюції способів господарювання, в якій розрізняють чотири стадії: мисливську, скотарську, землеробську і комерційну (торгово-промисловою). В міру ускладнення всієї системи соціального життя, в першу чергу через розвиток інституту приватної власності, почала визрівати і кристалізуватися державність з її атрибутами. *«Де немає власності або де власність не перевищує... вартості двох-трьох днів праці, там існування уряду не є необхідним».*

Призначення і завдання держави:

1. Стверджувати справедливість, захищати наріжні підвалини суспільства - власність і право.

2. Не допускати посягань людей на чужу власність; воно повинно твердо гарантувати кожному члену суспільства безпечно і мирне володіння своєю власністю.
3. Запобігати будь-яким порушенням права; вони відбуваються тоді, коли право ущемляється або ігнорується або взагалі вилучається.

Сміт зовсім не думав, ніби будь-яка держава в змозі виконувати головний обов'язок, що лежить на ньому, і турботу: стверджувати і підтримувати справедливість, забезпечувати благоденство людей.

Виконання такого завдання швидше за все по плечу цивілізованих, розвинених державі, і одним з найважливіших показників розвиненості держави вважається укорінення в ньому принципу поділу влади.

Сміт прихильний відповідним ідеям Дж. Локка і Ш. Монтеск'є; перед його розумовим поглядом був позитивний, на його думку, досвід політико-правового розвитку Англії XVIII ст. з її конституційно-монархічним устроєм.

Сміт спеціально підкреслює першорядне значення відділення судової влади від виконавчої, вважає, що неприпустимі ситуації, що роблять можливим принесення правосуддя в жертву політиці.

Бажана політико-правова організація суспільства – «щасливе поєднання всіх різних форм правління, належним чином врівноважених і контрольованих, цілковита безпека свободи і власності».

Стверджуючи необхідність державної організації суспільства, Сміт одночасно був противником прямої участі держави (державного апарату) в економічному процесі.

В політичному організмі «кожній людині, поки вона не порушує законів справедливості, надається абсолютно вільно переслідувати на власний розсуд свої інтереси і конкурувати своєю працею і капіталом з працею і капіталом будь-якого іншого особи і цілого класу».

Однак ліберальним установкам Сміта чужий суперіндивідуалізм, в них немає анархістського присмаку. Ринкове господарство, теоретиком і пропагандистом якого він був, немислимо і нереалістично без нормально функціонуючої держави, яке успішно вирішує в першу чергу свої споконвічні, класичні задачі.

Перед сучасною йому державою стоять три завдання:

- оборона країни;
- захист кожного члена суспільства від її утисків іншими членами суспільства, встановлення точного здійснення правосуддя;
- обов'язок сприяти розвитку інститутів народної освіти.

Ідея громадянськості, політико-етичні проблеми постійно привертала увагу Сміта. Найближчий шлях втілення в дійсність ідеї громадянськості,

політико-етичних чеснот пролягає через оволодіння членами суспільства політичним знанням. «Ніщо не збуджує до такої міри любові до суспільного блага, - стверджує Сміт, - як виУчення політичних наук та різних систем управління ... Серед усіх теоретичних творів політичні дослідження, якщо вони справедливі, розумні і практичні, найбільш корисні».

Питання семінарського заняття № 7.

1. Політичні погляди представників Німецького просвітництва (С. Пуфендорф, Г. Лейбніц).
2. Французьке просвітництво. Політична думка Франсуа Марі Вольтера.
3. Політичні погляди Шарль Луї Монтеск'є.
4. Політична думка Жана Жака Руссо.
5. Політичні теорії П. Гольбаха і К. Гельвеція.
6. Політичні погляди Адама Сміта.

ТЕМА 8. ПОЛІТИЧНА ДУМКА У США В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

1. Олександр Гамільтон
2. Томас Пейн
3. Томас Джефферсон
4. Джеймс Медісон

Поява США як незалежної держави є результатом війни 1775-1783 рр. англійських колоністів супроти метрополії. Активний розвиток боротьби проти колоніального панування Англії відносять до 1760-х рр. У ті роки питання щодо відокремлення від метрополії ще не стояло. Колоністи обмежувались тоді вимогами зрівнювання політико-правового режиму в колоніях із режимом Англії. Ці вимоги теоретично ґрунтувались на принципах англійського загального права та конституційності, яка сформувалась із завершенням Англійської революції. Починаючи з 1770-х рр. вимоги колоністів стали більш радикальними, а для їхнього обґрунтування було обрано природно-правову доктрину, що з'явилася до того часу в Західній Європі.

Вирішальний вплив на формування політичної і правової думки в колоніях мала передова на той час природно-правова теорія в трактуванні Т. Гоббса, Дж. Мільтона, Дж. Локка, Вольтера, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Найбільш впливовими представниками політичної думки США того часу були активні учасники визвольного руху в колоніях Т. Пейн, Т. Джефферсон та А. Гамільтон. За своїми політичними поглядами вони належали до різних течій.

Зокрема, Т. Пейн і Т. Джефферсон – найвидатніші представники демократичних сил, які зробили помітний внесок у перемогу незалежності. Їхні ідеї були особливо близькі широким народним масам і стали підґрунтям Декларації незалежності США (4 липня 1776 р.), що мала значиму роль в об'єднанні колоністів у боротьбі супроти англійських колонізаторів.

В таких умовах сформувалися основні напрями політичної думки американського суспільства в період боротьби за незалежність і після її перемоги. Єдиний раніше табір революціонерів розколовся на поміркованіше крило, що увійшло в історію під назвою «федералістів», та радикальніше – «республіканців».

Федералісти (О. Гамільтон, Дж. Медісон, Дж. Адамс та інші)	Республіканці (Т. Джефферсон, Т. Пейн, Б. Франклін)
<ul style="list-style-type: none"> • вимагали зміцнення централізованої федеральної влади, здатної всебічно обстоювати інтереси великої буржуазії; • намагались максимально обмежити політичні свободи і права трудящих мас, зокрема шляхом створення сильного апарату виконавчої влади і встановлення високого майнового центру для виборців. 	<ul style="list-style-type: none"> • були ідеологами широких мас: дрібних власників і робітників; • вимагали демократизації державного ладу США, розширення прав і свобод громадян, загального виборного права та ін. • Саме під тиском масового народного руху в 1791 р. до тексту Конституції 1787 р. було внесено десять поправок, що містили окремі буржуазно-демократичні права і свободи громадян США.

Ідеологічна боротьба точилася навколо таких питань:

- корінних питань політичного устрою держави;
- форми державного правління і меж державної влади;
- характеру відносин між державою і народом;
- демократичних прав і свобод особи.

1. Олександр Гамільтон (1757–1804)

Олександр Гамільтон – один із тих політичних діячів періоду утворення США, чий теоретичні погляди і практична діяльність стали вирішальними при змістовному наповненні Конституції США. Один із духовних батьків Конституції США 1787 року, ідеолог американської буржуазії, що намагалася обґрунтувати необхідність сильної централізованої влади, здатної здійснити необмежену владу свого класу і приборкати опір мас.

Американський державний та політичний діяч часів революції, юрист, економіст, банкір та військовий, один із батьків-засновників США та з найвидатніших мислителів на Філадельфійському конвенті народився 11 січня 1755 року. Офіцер американської армії під час війни за незалежність США, Головнокомандувач армії США (1799-1800).

Він був простого походження, народжений батьками, які мешкали поза шлюбом на островах Британської Вест-Індії. Завдяки шанувальникам свого таланту молодиком переїхав до Нью-Йорка. Відвідував коледж, доки війна за незалежність, в якій він брав дуже активну участь, не перервала його студії.

Після війни вивчав право та адвокатував. Був делегатом Континентального конгресу та одним з організаторів скликання установчого конвенту. Як делегат Філадельфійського конвенту відіграв доволі незначну роль, адже був відсутній на багатьох засіданнях через свою адвокатську практику, до того ж бажав сильнішого федерального уряду, ніж більшість учасників, а також тому, що не надто порозумівся з рештою делегатів від штату Нью-Йорк. Секретар Джорджа Вашингтона під час Війни за незалежність. Обіймав в його уряді посаду міністра фінансів та очолював партію федералістів. У 1804 р. загинув під час дуелі з віцепрезидентом США Аароном Берром. Відомий усім за портретом на 10-доларовій банкноті.

Основні положення його політико-правових поглядів представлені в збірнику статей «Федераліст» (1787-1788 рр.), до якого Гамільтон написав більше половини статей; авторами інших були політичні філософи – Джеймс Медісон і Джон Джей. Разом вони виступали під псевдонімом «Публій».

Він був прихильником організації в США конституційної монархії по зразку англійської, за якого законодавча влада поділялася між трьома політичними формами – монархічною, в особі короля; аристократичною, в особі палати лордів; демократичною, в особі палати общин.

У деяких своїх позиціях Гамільтон був послідовником Гоббса. Його філософія логічно підводила до держави – Левіафана з гіперцентралізованою і дієвою владою. Але, Гамільтон не був ідеалістом і не вважав державу вічною сутністю, яка не залежить від громадянина і височить над ним.

Логіка визвольної боротьби колоній змусила Гамільтона визнати необхідність республіканського ладу, обов'язковою умовою для якого, він вважав наявність міцної президентської влади, що мало чим відрізнялася від влади конституційного монарха. Президент, на його думку, повинен обиратися довічно і мати широкі повноваження, в тому числі – можливість контролювати представницький орган законодавчої влади, що під тиском виборців може приймати «довільні рішення». Ця ідея містилась у пропозиції Гамільтона – зробити призначених президентом міністрів практично безвідповідальними перед парламентом.

Сам парламент він бачив двопалатним, таким, що сформувався на ґрунті виборчого права з високим майновим цензом. Поділ людей на багатих та бідних, а відповідно на просвітлених і непросвітлених, здатних і нездатних керувати справами суспільства має, за Гамільтоном, природне походження, воно є непорушним.

Багатим і, як наслідок, просвітленим за своєю природою належить право бути представленими у вищих державних органах. Тільки вони здатні забезпечити стабільність політичного ладу. Надання ж народіві можливості

брати активну участь у державних справах, в силу нерозумності й непостійності мас, невідворотно веде до помилок і заводить в оману, тим самим ослаблюючи державу.

Державу розглядав як знаряддя, що повинно слугувати інтересам тих, хто має владу, і стримувати тих, хто її позбавлений. Інтереси сильної держави потребують, щоб суспільний безлад засуджувався і придушувався поліційними силами. Критерієм сильної держави є її здатність захистити привілеї меншості від анархії більшості. Гамільтон гаряче відстоював ідею держави, заснованої на насильстві. В його планах державного устрою принцип централізованої влади сягав значно далі того, на що була готова піти більшість.

Гамільтон в своєму прагненні вихолостити окремі демократичні елементи в Конституції США використав ідеї Монтеस्क'є про принцип поділу властей, правда з іншою метою, ніж її автор.

Державна влада повинна бути зосереджена у виконавчому ядрі. Голову виконавчої влади Гамільтон називав монархом, іноді – правителем. Він, як і сенатори, повинен обиратися на «термін належної поведінки» за триступеневою системою виборів і мати широкі повноваження – всю повноту виконавчої влади:

- право призначення вищих посадових осіб;
- право абсолютного вето;
- верховне командування збройними силами;
- правитель повинен отримувати високу заробітну платню, яка забезпечувала б йому життя за королівськими стандартами.

Його особистий авторитет має поєднуватися з державним, хоча влада правителя може бути піддана імпічменту. Саме цим вона відрізнялася від спадкової монархії. Гамільтон пропонував фактичну безвідповідальність в призначенні президентом міністрів перед парламентом. Саме звідси бере своє коріння та ідея організації другої палати – сенату як гальма щодо прийняття конгресом небажаних уряду законів. Політична ідеологія Гамільтона виражала інтереси крупної американської буржуазії, котра максимально використовувала плоди перемоги в боротьбі за незалежність.

2. Томас Пейн (1737–1809)

Томас Пейн народився 29 січня 1737 року у Тетфордї (графство Норфолк, Англія). Він був родом із небагатої квакерської родини. Освіта його обмежувалося місцевою школою, де він навіть не вивчив латині. У молодості Пейн жив у злиднях. Працював у майстерні, потім служив у акцизній конторі.

У 1774 р. прибув до Америки у віці 37 років з рекомендаційним листом від Франкліна, з яким познайомився в Англії. На величезному мітингу, зібраному з цього приводу, Пейн описав найпохмурішими фарбами тодішній уряд Англії,

запевняючи, що від нього добра не дочекаєшся, і радив американцям оголосити про незалежність.

Підтримавши сепаратистські настрої в популярному памфлеті «Здоровий глузд» (1776) і серії памфлетів «Американська криза» (1776-1783), став ідеологом Американської революції. У трактаті «Права человека» (1791) виступив з обґрунтуванням Французької революції з позицій Просвітництва, за що був обраний до Конвенту в 1792 (хоча не говорив французькою). У 1794 році написав філософський працю «Століття розуму», пройнятий ідеями деїзму і вірою в торжество розуму.

Пейн – активний учасник політичного життя революційної Франції, депутат Конвенту. За критику якобінського терору був ув'язнений і лиш за щасливим збігом обставин уникнув смертної кари. В ув'язненні Пейн написав антицерковний памфлет «Століття розуму». Пейна вважають одним із найбільш радикальних представників демократичної політичної і правової ідеології періоду Війни за незалежність. Включившись пізніше за інших її представників у визвольний рух колоній, він перший серед них у статті «Серйозна думка» поставив питання про відокремлення колоній від Англії й утворення незалежної держави.

Саме Пейн у памфлеті «Здоровий глузд», – найбільш відомому зі всіх його творів, – показав недосконалість державного ладу Англії і запропонував назву держави, яку повинні створити колоністи – «Сполучені Штати Америки».

Учення Пейна про суспільство і державу викладено в його працях «Здоровий глузд» (1776), «Права людини» (1791), «Аграрна справедливість(1797)», де аналізуються події, очевидцем і учасником яких був автор. **Головна тема цих творів** – суспільство і держава, їх походження, функції, взаємовідносини.

Подібно до Ж.-Ж. Руссо, Пейн вважає, що в природному стані не існувало приватної власності на землю – земля була «загальною власністю людського роду». Приватна власність з'являється з переходом до землеволодіння, а також у результаті «недоплати працівникам». Разом із нею виникає поділ людей на багатих і бідних. За природою всі люди рівні у своїх правах, а поділ на багатих і бідних є наслідком появи приватної власності.

Пейн розумів, що суспільство і держава – два поняття, не тотожні одне одному, оскільки перше передує другому. Перше – причина, друге – наслідок. У «Здоровому глузді» Пейн пояснює виникнення суспільства тим, що людині важко жити одній, беручи до уваги як магістральні умови її існування, так і особливості її психіки.

Саме необхідність спільної праці змусила людей згуртуватись у суспільство. Держава, на думку Пейна, виникає відразу ж після об'єднання

людей у суспільство, бо необ'єднані люди самостійно не здатні зберігати справедливість у стосунках між собою. Її створюють люди згідно суспільного договору – єдиного можливого способу утворення держави.

Саме тому верховна влада в державі повинна належати самому народу. З ідеї народного суверенітету Пейн робить висновок про право народу на повстання й революцію. Цими ж ідеями народного суверенітету і права на революцію він обґрунтував допустимість і необхідність відокремлення колоній Англії й утворення власної незалежної держави.

Державі передуює Конституція. Держава – це лише дітище Конституції. Конституція певної країни є акт не уряду, а народу, який утворює його (уряд). На принципах Конституції повинно базуватися усе, що стосується організації громадянського і державного управління та законів.

Пейн відстоював революційно-демократичне розуміння громадянського договору. За Пейном, **існують три джерела влади:**

- марновірство – панування духовенства;
- сила – панування завойовників;
- загальні інтереси суспільства і загальні права людини – панування розуму.

Останнє і є республікою.

Аналізуючи форми держави, розрізняв «старі» (монархічні) і «нові» (республіканські) форми. В основу цієї класифікації покладено принципи утворення правління – спадковість або виборність.

Пейн різко критикував державний лад Англії й дореволюційної Франції. Правління, що ґрунтується на передачі влади у спадок, він називав «найнесправедливішим і найнедосконалішим із усіх видів правління».

Республіканське правління, за Пейном, повинно ґрунтуватися на принципі народного представництва, «створюватися в інтересах суспільства і здійснюватися в його інтересах, як індивідуальних, так і колективних». Саме тому, що його підґрунтям є народний суверенітет, верховною владою повинен розпоряджатися законодавчий орган, сформований на основі всезагального виборчого права, що є підставою для реалізації природної рівності людей.

Саме з цих позицій Пейн критикував Конституцію США, у період прийняття якої сам перебував у Європі. Так, у закріпленні Конституцією системи «стримувань і противаг» він справедливо вбачав вплив теорії розподілу влад Монтеस्क'є, з якою не погоджувався.

Недоліком Конституції Пейн вважав і створення двопалатного законодавчого органу, сформованого на ґрунті цензового виборчого права, що існувало в штатах. Надто тривалим (шість років) був, на його думку, термін сенаторських повноважень.

На протипагу передбаченому Конституцією осібному очілюнкові виконавчої влади (президентові), Пейн надавав перевагу колегіальному. Заперечував він і наділення президента правом вето, виступав проти незмінності суддів, які, як він вважав, повинні переобиратися і відповідати перед народом.

Не маючи під собою ніякого правового підґрунтя влада невідворотно стає тиранічною. В основі його політичного світогляду лежало демократичне тлумачення доктрини природного права, котру він використав для теоретичного обґрунтування права пригноблених на повстання, на збройний опір тиранії. Виходячи з ідеї рівності людей від природи, Пейн одним з перших у США у своїх публікаціях відкидав работоргівлю.

Енергійно виступав проти політики розпалювання війн. Негативно ставився до релігійних догматів. Нарешті, Пейн стверджував, що кожне покоління повинно само визначати, що відповідає його інтересам, і тому мати право змінювати Конституцію.

В цілому Пейн був яскравим виразником найбільш радикальних демократичних кіл серед борців за незалежність Сполучених Штатів Америки. Учення його про суспільство і державу було прогресивним, оскільки стверджувало право народу знищувати антинародні режими і встановлювати владу, що відповідатиме його цілям і потребам.

3. Томас Джефферсон (1743–1826)

Томас Джефферсон народився 13 квітня 1743 р. в маєтку Шедвелл (Вірджинія). Учасник Першої американської революції, 3-й президент США, один із засновників цієї держави, видатний політичний діяч, дипломат і філософ. Національний герой США.

Томас Джефферсон здобув гарну освіту в Коледжі Вільяма і Мері. Працював адвокатом. У 26-річному віці його обрали до законодавчих зборів штату Вірджинія. А ще через рік він очолив ополчення графства. Політичною метою Джефферсона було досягнення незалежності англійських колоній у Північній Америці та створення власної державності. У 1775 році обрано депутатом континентального конгресу. До Декларації незалежності, яку за дорученням конгресу розробляв 33-річний Джефферсон (наймолодший із депутатів), він увів пункт про скасування рабства. Проте цей пункт під час редагування документа спеціальна комісія викреслила.

1801 року Джефферсон став першим президентом США, чия інавгурація відбулася в новій столиці — Вашингтоні. Цікаво, що на знак тісного зв'язку з народом Джефферсон вирушив на церемонію пішки.

Томас Джефферсон помер 4 липня 1826 року в Шарлотсвіллі. Похований в родовій гробниці біля свого будинку в Монтічелло

Він автор проекту «Декларації незалежності Сполучених Штатів», в якому включив спеціальний пункт, що засуджував рабовласництво як «противне людській природі». Однак під тиском рабовласницьких кіл Півдня цей пункт було вилучено. Джефферсон виступив з різкою критикою політичної концепції Гамільтона та його прихильників щодо їх прагнень до встановлення в США необмеженої диктатури крупної буржуазії.

Основні праці: «Загальний огляд прав Британської Америки» (1774), Декларація незалежності США (1776), «Статут про релігійну свободу» (1779) «Автобіографія. Нотатки про штат Вірджинія» (незакінчена, поч.1820).

Політичні погляди Джефферсона наближені до політичних поглядів Т. Пейна. Джефферсон, як і Пейн, сприйняв природно-правову концепцію в її найбільш радикальному трактуванні. Саме це свідчить про наближеність його політичних і правових поглядів до ідей Руссо.

Радикально-демократичне трактування природно-правової концепції у Джефферсона виражалось через суспільний договір як підґрунтя суспільства, що дає всім його учасникам право конституювати державну владу. Саме звідси логічно витікала ідея народного суверенітету та рівності громадян у політичних, у тому числі виборчих, правах.

Будучи прихильником політичного світогляду Монтеск'є, в процесі боротьби з Гамільтоном та іншими «федералістами» піддав критиці його погляди. Заперечуючи тезу Монтеск'є, що республіка як політична форма правомірна тільки для невеликих країн, Джефферсон, посилаючись на досвід американської республіки, доводив, що для існування республіки якраз життєво необхідна наявність великої території.

Джефферсон жваво цікавився питаннями розробки і прийняття Конституції США і в листопаді 1787 року одержав її повний текст. Ставлення його до неї було неоднозначним. Як активний прихильник незалежності Америки, він вітав і схвалював документ, котрий сприяв зміцненню союзу штатів, перетворенню їх в єдину державу. Але з іншого боку, Джефферсон бачив, що Конституція суперечить духові Декларації незалежності і демократичним прагненням американського народу. Він розумів, що повстання Данієля Шейса у Массачусетсі вплинуло на конвент у Філадельфії 1787 року і не привело до появи деяких антидемократичних положень у Конституції.

В такій обстановці Джефферсон погодився з багатьма положеннями нової Конституції, а саме:

- схвалив утворення центрального уряду;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- запровадження двопалатного конгресу, в якому вбачав вдале поєднання інтересів великих і малих штатів;

- затвердив право вето, надане президенту;
- виявив задоволення методом прийняття рішень у конгресі за числом голосів, а не штатів.

Був занепокоєний відсутністю білля про права, оскільки це наражає на небезпеку концентрації влади в руках федерального уряду і створює загрозу політичній свободі і правам держави.

Найважливішим пунктом білля про права Джефферсон вважав проголошення свободи совісті, наполягав, щоб релігія була визнана приватною справою і щоб це положення затвердила Конституція.

Він відстоював принцип самоврядування, вважаючи, що народ сам здатний вирішувати справи громадського управління краще, ніж усі правителі.

Після тривалих дискусій він відмовився від ряду своїх зауважень, схилив на свій бік Медісона, одного з авторів тексту Конституції, у питанні щодо білля про права. Медісон вніс проект поправок до Конституції – перших десяти, які забезпечували формально гарантії особистих прав і юридичних свобод.

Джефферсон – прибічник договірної теорії походження держави та ідеї народного суверенітету. Обстоюючи ідею народного суверенітету, він доводив, що народ є джерелом влади. Уряд створюється за згодою народу і має слугувати його загальним інтересам.

Сутність його політичної програми зводилася до гасла створення в США демократичної республіки вільних фермерів. Його ідеал – вільний розвиток дрібновласницького трудового фермерського господарства в умовах демократичної республіки, котру вважав панацеєю від всіх соціальних протиріч і бід. Найважливішим вважав утвердження в Америці ідеального царства розуму. Він наголошував на тому, що царство розуму може втілитися тільки в егалітарній фермерській республіці, де не буде надто багатих і надто бідних, де кожний володітиме земельною ділянкою, достатньою, щоб забезпечити, нагодувати і одягнути свою сім'ю.

Аграрний шлях розвитку, стверджував Джефферсон, виключає можливість масових злиднів, аграрні країни, на відміну від промислових, застраховані від виникнення і розвитку політичної корупції, що стала справжнім лихом у торговельно-промисловій Англії. Тільки аграрні країни можуть уникнути нехтування звичаями і зміцнити моральні основи суспільства.

Засуджував зв'язок виборчого права з володінням власністю. Він виступав гарячим прихильником поширення виборчого права на всіх вільних чоловіків і, безумовно, на всіх учасників збройної боротьби проти англійської тиранії, критикував положення про передачу всієї влади Асамблеї.

Вимагав надати негритянському народу право на самоврядування, але революційний шлях знищення рабства відкидав. Скасування рабства у південних

штатах, де воно набуло господарського розвитку, на думку Джефферсона, мало бути тільки поступовим.

Джефферсон – прихильник частих, що здійснюються кожні 20 років, глибоких політичних реформ, здатних привести державний устрій у повну відповідність з потребами нового покоління.

Незадоволений республіканськими принципами управління в період утворення США, Джефферсон наполегливо розмірковував над удосконаленням американської демократичної держави.

На його думку, необхідно істотно розширити участь народу в політичному управлінні, для чого скасувати майновий, релігійний та інші цензи.

Щоб участь народу в управлінні була реальною, вважав Джефферсон, треба радикально змінити всю американську державну систему.

З цією метою американська держава повинна була мати чотириступеневу структуру:

- 1) загальна федеральна республіка – для вирішення всіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики;
- 2) республіка штату, що відає всіма внутріполітичними питаннями;
- 3) окружні республіки, зайняті справами та інтересами округів;
- 4) районні республіки для вирішення дрібних але водночас важливих місцевих питань.

Джефферсон звертав особливу увагу на питання місцевого самоврядування і суворої регламентації прав центрального уряду, федеральної Конституції і конституцій штатів.

Його не задовольняла та обстановка, що президент і губернатори штатів обиралися не самим народом, а виборцями і законодавчими зборами. Він вимагав, щоб народу було ввірено і обрання судових органів. В цілому політична ідеологія Джефферсона відображала інтереси трудового фермерства, дрібної буржуазії, була однією з передових політичних думок кінця XVIII ст.

4. Джеймс Медісон (1751–1836)

Джей Медісон – учасник Філадельфійського конвенту, один із авторів «Федераліста». За свій неоціненний внесок в розробку ідей республіканського правління в США, а також теорії рівноваги відокремлених влад, концепції факцій він, більше за інших, заслуговує почесного звання «батько американської конституції». Саме завдяки ґрунтовному філософському, політичному й юридичному підходу Медісона, «Федераліст» із розгорнутого коментаря Конституції перетворився в майстерний аналіз фундаментальних принципів державної влади, а з часом – у джерело конституційного права для Верховного суду США, і став настільною книгою всіх дослідників американського

конституційного досвіду, згодом – джерелом конституційного права для Верховного суду США.

Медісон народився 5 (16) березня 1751 р. у порті Конуей, колонія Вірджинія в сім'ї вірджинських плантаторів, у роки американської революції став делегатом Вірджинської палати делегатів, а потім членом Континентального конгресу. Будучи невдоволений слабкістю американського уряду роки Конфедерації, він допоміг організувати Філадельфійський конвент, у якому було розроблено нову конституцію. Основою нової конституції став проект Медісон, відомий як «Вірджинський план», а сам Медісон був найвпливовішим політиком на конвенті. Він також став одним із лідерів руху за ратифікацію Конституції, і разом із Гамільтоном та Джоном Джеєм видавав «Записки федераліста», серію статей на підтримку Конституції.

В Еру федералістів Медісон став впливовим політиком у Палаті представників та радником президента Джорджа Вашингтона. На початку 1790-х він став противником економічної програми Гамільтона і організував Демократично-республіканську партію, яка стала опозицією Гамільтону та його партії Федералістів. Коли його однопартієць Джефферсон був обраний президентом, Медісон став держсекретарем і залишався на цій посаді з 1801 до 1809 року. Під його наглядом відбувалася купівля Луїзіани, що вдвічі збільшила територію США.

Медісон переміг на президентських виборах 1808 року і став 4 президентом США. У ньому серія дипломатичних конфліктів призвела до вступу США у війну з Англією. Війна пройшла внічию, хоча багато американців сприйняли її як успішну. Вже під час війни, під час виборів 1812 року, Медісон переобрався на другий термін. За його президентства було укладено кілька договорів з індіанцями, за якими індіанці поступилися близько 23 мільйонів акрів землі. В 1817 Медісон пішов з політики, повернувся на плантацію Монпельє і помер там в 1836 році.

Ідеї Медісона стали основою прийнятого «компромісного проекту». Основа політичних поглядів Джеймса Медісона – це уявлення про людину як складну істоту, здатну до соціального співжиття, яка водночас керується індивідуальними інтересами і честолюбством. За Медісоном, люди народжуються політично рівними, всі вони – суб'єкти певних невідчужуваних природних прав. Але вони не рівні за своїми здібностями, а ще більше – за можливостями реалізації цих здібностей – через неоднакове майнове становище.

Люди самі повинні обирати форму правління, визначати умови політичного співжиття. А щоб таке політичне співжиття було вигідним для всіх, необхідно забезпечити політичну рівність і не допускати задоволення інтересів одних за рахунок інтересів інших. Тому саме принципи політичної рівності і

взаємної поваги мають бути покладені в основу договору, що об'єднує людей у політичне співтовариство. Оформлені у вигляді закону, ці принципи мають бути обов'язковими, як для народу, так і для уряду; якщо уряд порушує їх, народ може скористатися своїм правом на революцію.

Ці ідеї знайшли своє відображення у складеній Джефферсоном Декларації незалежності США 1776 року.

Медісон вважав, що саме республіканська форма правління є засобом реалізації зазначених принципів. Він намагався утворити таку федеративну державу, котра зберігала б республіканську природу і традиції громадянських свобод, властиві окремим її частинам, відстоював принцип правління більшості.

Для нього республіка завжди означала народне правління і відрізнялась від прямої демократії лише тим, що в ній народ здійснює свою владу не безпосередньо, а через своїх представників. Ці представники, однак, не повинні зловживати своєю владою і зобов'язані поважати конституційні та інші права меншин, будь-то багаті, неіміщі, обездолені або інакомислячі.

На противагу Руссо, він вважає невеликий розмір республіки головним чинником, що приводить до швидкого псування й загибелі республіканської форми правління у ході громадянських воєн.

Велика держава зі значною кількістю «середнього класу» є, як це констатував ще Арістотель, більш стабільною і життєздатною, оскільки це зумовлено помірним достатком основного класу суспільства і його схильністю до підтримки поміркованої форми правління. При такому варіанті політичного й правового спілкування, громадяни є більш вільними у створенні фракцій (угруповань, клік) багатих або бідних співгромадян.

Під словом «фракція»¹⁴ він мав на увазі ту чи іншу групу громадян, об'єднаних і приведеніх у дію єдиним поривом пристрасті, інтересу або точки зору, яка є, однак, ворожою або незручною для прав інших громадян і сукупних інтересів суспільства.

Виправити шкоду, завдану таким угрупованням, можливо **двома шляхами.**

1. Один із них полягає в усуненні причин, що викликають появу фракцій.
2. Інший – в урегулюванні наслідків її існування.

Оскільки приховані причини фракційності закладені в людській природі й пов'язаних із нею відмінностях майнових станів, способів її усунення не існує,

¹⁴ Слово «фракція» довгий час перекладалось з допомогою слова «фракція», іноді як «несправедлива коаліція». У сучасному політологічному аналізі терміном «фракція» позначають, як правило, уособлену або відокремлену частину партії, класу, соціальної групи, організації. У Медісона фракція багаточисельна і менш певна у своїх основних проявах і характеристиках. Вона частіше за все постає як об'єднання людей, згуртованих силою політичних, майнових, навіть емоційних, переваг і властивостей. Подібні соціальні єдності пізніше стали називати «зацікавленими групами», «групами інтересів».

можна лише полегшити наслідки виникнення фракцій, взявши їх під контроль. Люди із фракційними схильностями, з містичними забобонами можуть за допомогою інтриги, підкупу або іншим чином отримати голоси в представницькій системі республіки, а потім зрадити інтереси народу.

Захищаючи принципи республіканізму, Медісон говорив про небезпечність монархії та аристократії. Жоден монарх не може знати справжні потреби своєї країни, а руки деспота не зв'язані ніякими обмеженнями.

Він категорично відкидав британську концепцію верховенства парламенту як чужу американському принципу народного суверенітету і стверджував перевагу конституції як вищої юридичної сили, що гарантує всім громадянам свободу висловлення переконань і поглядів.

Проблему взаємостосунків різних сфер публічної влади Медісон пов'язував:

- 1) по-перше, з відособленням сфер, які складають «загальну масу влади»;
- 2) по-друге, з розподілом цієї влади між частинами, що її складають.

Мова йшла про те, щоб законодавча, виконавча та судова влада (галузі загальнодержавної влади) були відокремленими, самостійними одна від іншої, до чого закликав ще Ш.-Л. Монтеск'є.

Однак, складності виникали у зв'язку з розподілом влади між сферами та регулюванням взаємостосунків між ними на випадок незгоди й конфліктів. Так виникла ідея створення системи відокремлення і збалансованого поділу трьох влад, яку не зовсім точно називають системою «стримувань і противаг», оскільки мова йде не лише про контроль і зрівноваження повноважень, а й про фактично нерівний розподіл владних повноважень.

Відданість ліберальним ідеалам буржуазного республіканського конституціоналізму – характерна риса Медісона як державного діяча, видатного політичного мислителя.

Питання семінарського заняття № 8.

1. Загальна характеристика.
2. Політичні погляди Олександра Гамільтона.
3. Політичні погляди Томаса Пейна.
4. Політична думка Томаса Джефферсона.
5. Політична теорія Джеймса Медісона.

ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В НІМЕЧЧИНІ В КІНЦІ ХVІІІ-НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ

1. Політичне вчення Іммануїла Канта
2. Політична теорія Іоганна Готліба Фіхте
3. Учення Гегеля про державу і право

1. Політичне вчення Іммануїла Канта

Іммануїл Кант (1724-1804) - родоначальник класичної німецької філософії і основоположник одного з найбільших напрямків в сучасній теорії права - був професором Кенігсберзького університету. Учення Канта склалося на початку 70-х років ХVІІІ ст. в ході проведеного ним критичного перегляду попередньої філософії.

Народився 22 квітня в Кенігсберзі в небагатій родині ремісника-седельщика. Його батьки були протестантами, і відносили себе до послідовників пієтизму. Пієтизм підкреслював особисту побожність кожної окремої людини, віддаючи перевагу формальній релігійності суворе дотримання моральних правил. Саме в такій атмосфері виховувався юний Іммануїл Кант, який став згодом одним з найвидатніших філософів в історії.

Побачивши незвичайну схильність Іммануїла до вчення, мати віддала його в престижну гімназію «Фрідріх-Колегіум». Після закінчення гімназії, у 1740 році він вступає на теологічний факультет Кенігсберзького університету. Мати мріє про те, щоб він став священником.

Однак завершити навчання обдарованому студенту не вдалося через смерть батька. Мати померла ще раніше, тому, щоб якось прогодувати братів і сестер він працює домашнім учителем.

Перша праця Канта (космогонічна гіпотеза походження Сонячної системи з первинної туманності) була розроблена з 1747 по 1755 рік. Після отримання ступеня доктора наук (1755) викладав протягом 40 років. З 1786 року Кант займає посаду ректора університету, а в 1788 році переобирається на другий термін.

Рік 1770-ий важливий в його науковій біографії: він ділить його творчість на т.зв. докритичний і критичний періоди. У другому був написаний ряд фундаментальних праць, які не просто користувалися величезним успіхом, але і дозволили Канту увійти в коло видатних мислителів. Головними роботами в галузі гносеології, етики, естетики, завдяки яким ідеї Канта широко поширилися, були «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності судження». Світогляд Канта як філософа формувалося в певній мірі завдяки вивченню творів Руссо, Юма і ряду інших мислителів.

У 1796 р Іммануїл Кант перестав читати лекції, в 1801 р звільнився з університету, але не припиняв наукової діяльності до 1803 р.

Свої соціально-політичні погляди він спочатку виклав в циклі невеликих статей, куди увійшли роботи «Ідея загальної історії у всесвітньо-цивільному плані» і «До вічного миру», а потім узагальнив у трактаті «**Метафізика нравів**» (1797).

В основі кантівської філософії лежить протиставлення емпіричного (досвідченого) і апріорного видів пізнання¹⁵.

Пізнання людиною навколишнього світу завжди починається з досвіду, тобто чуттєвих відчуттів. Однак емпіричні знання є неповними, бо вони дають уявлення лише про зовнішні ознаки досліджуваного предмета - його кольорі, тяжкості тощо. Тільки за допомогою розуму можна розпізнати сутність предмета, визначити його внутрішні властивості і причини. Цей вид пізнання Кант назвав апріорним.

На принципово інших постулатах будується практична філософія Канта, в якій розглядаються проблеми поведінки людини. В етиці і вченні про право (складові частини практичної філософії) чільна роль належить апріорним ідеям. Якщо в пізнанні природи, стверджував Кант, «джерелом істини служить досвід», то закони моральності не можуть бути виведені з існуючих відносин між людьми. Наукову теорію моралі і права, аналогічну природничих наук, створити тому в принципі неможливо. Завдання моральної філософії полягає в тому, щоб, виходячи з розуму, вказати загальні правила поведінки, яким людина повинна слідувати в своєму емпіричному існуванні.

У вченні Канта піднімалася проблема наукового статусу етики, були поставлені питання про своєрідність методів, використовуваних в теорії права, в порівнянні з методами природних наук.

У його доктрині просвіта вперше було обмірковано як всесвітньо-історичний процес, в ході якого людина, завдяки прогресу культури долає залежність від природи і знаходить свободу. Згідно з його поглядами, розум як відмітна властивість людини розвивається повністю не в індивіді, а в людському роді - в неозорому ряду поколінь, що змінюють один одного. Кант показав також, що в удосконаленні культури беруть участь всі покоління людей, хоча більшість з них діє несвідомо, не розуміючи загального ходу розвитку людства і переслідуючи свої власні цілі. Звідси робився висновок: розумне є наростаючий підсумок культури, а не узагальнення існуючої практики.

Джерелом моральних і правових законів, на думку Канта, виступає практичний розум, або вільна воля людей. Новизна такого підходу полягала в

¹⁵Латинський термін «a priori» дослівно означає «з попереднього». У філософській традиції так прийнято називати знання, які передують досвіду або не залежать від нього.

тому, що, утримуючи демократичний зміст руссоїзму, він дозволяв відновити раціоналістичні прийоми обґрунтування етики і права.

Стати моральною особистістю людина здатна лише в тому випадку, якщо підніметься до розуміння своєї відповідальності перед людством в цілому. Етика Канта стверджувала примат загальнолюдського над еґоїстичними устремліннями, підкреслювала моральну відповідальність індивіда за те, що відбувається в світі.

Спираючись на ці принципи, Кант вивів поняття морального закону. Моральна особистість не може керуватися умовними правилами, які залежать від обставин місця й часу. У своїй поведінці вона повинна слідувати вимогам категоричного (безумовного) імперативу.

Кант наводить дві основні формули категоричного імперативу.

1. **«Роби так, щоб максима твого вчинку могла стати загальним законом»** (під максимою розуміється особисте правило поведінки).
2. **«Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу».**

Незважаючи на смислову відмінність формулювань, по суті вони близькі один одному - в них проводяться ідеї гідності особистості і автономії моральної свідомості.

Правова теорія Канта тісно пов'язана з етикою. Визначається це тим, що право і мораль мають у нього одне і теж джерело (практичний розум людини) і єдину мету (затвердження загальної волі). Різниця між ними Кант вбачав у способах примусу до вчинків.

Мораль заснована на внутрішніх спонуканнях людини і усвідомленні ним свого обов'язку, тоді як право використовує для забезпечення аналогічних вчинків зовнішній примус з боку інших індивідів або держави. У сфері моралі відповідно немає і не може бути загальнообов'язкових кодексів, тоді як право з необхідністю припускає наявність публічного законодавства, забезпеченого примусовою силою.

Розглядаючи відносини права і моралі, Кант характеризує правові закони як свого роду перший ступінь (або мінімум) моральності.

Право забезпечує, іншими словами, зовні благопристойні, цивілізовані відносини між людьми, цілком допускаючи, однак, що останні залишаються в стані взаємної антипатії і навіть презирства один до одного. У суспільстві, де панує тільки право (без моралі), між людьми зберігається «повний антагонізм».

За визначенням Канта, право - це сукупність умов, за яких свавілля однієї особи сумісне зі свавіллям іншої з точки зору загального закону свободи.

До таких умов відносяться:

- наявність примусово здійснюваних законів;
- гарантований статус власності та особистих прав індивіда;
- рівність членів суспільства перед законом;
- вирішення спорів у судовому порядку.

У практико-ідеологічному плані дане визначення співзвучно ідеології раннього лібералізму, що виходила з того, що вільні і незалежні один від одного індивіди здатні самі, за взаємною згодою, врегулювати відносини, що виникають між ними, і потребують лише в тому, щоб ці відносини отримали надійний захист.

Утворення держави – вимога категоричного імперативу. У додержавному стані людина набуває суб'єктивні природні права, в тому числі право власності, але вони нічим не забезпечені, крім фізичної сили індивіда, і є попередніми. Сукупність таких суб'єктивних повноважень Кант врозріз з панівною традицією назвав приватним правом. Справді юридичний і гарантований характер приватне право, на його думку, набуває тільки в державі, з утвердженням публічних законів. Відповідно до принципів апріорного підходу до пояснення соціально-політичних явищ Кант відмовився вирішувати питання про походження держави.

Він прагнув подолати тим самим відоме протиріччя, властиве концепціям природного права, в яких утворення держави шляхом договору поставало одночасно і реальною подією минулого, і основою майбутньої ідеальної організації політичної влади.

Початковий договір виступає у нього виключно умоглядною конструкцією, покликаної обґрунтувати необхідність зміни існуючого феодально-абсолютистського ладу. Кант надає суспільного договору риси регулятивного принципу, що дозволяє судити про справедливість конкретних законів.

Внесок Канта в розробку політичної теорії характеризується тим, що він сформулював основні ідеї та принципи сучасних вчень про правову державу (хоча сам не вживав цього терміну). Держава - це з'єднання безлічі людей, підлеглих правовим законам. В якості найважливішого ознаки держави тут було названо верховенство закону. Кант при цьому підкреслював, що розглядає не державу, існуючу в дійсності, а «державу в ідеї», таку, якою вона повинна бути у відповідності з чистими принципами права».

Покликана гарантувати стійкий правопорядок, держава повинна будуватися, на думку Канта, на засадах суспільного договору і народного суверенітету.

Кант вважав, подібно Руссо, що здійснення законодавчої влади народом виключає можливість прийняття законів, що наділяють громадян нерівними правами. Пряме народоправство Руссо він замінює представництвом народу в парламенті, і до того ж в такому, де депутатам лише іноді дозволяється відхилити вимоги уряду.

Як ідеолог раннього лібералізму, Кант зводить діяльність держави до правового забезпечення індивідуальної свободи. У завдання державної влади не входить турбота про щастя громадян (подібна політика характерна для деспотичних держав, де правителі хочуть «за своїми поняттями зробити народ щасливим»).

Кант виділяє в державі три головних органи

- по виданню законів (парламент);
- по їх виконанню (уряд);
- по їх охороні (суд).

Класифікація форм правління:

1. Число законодавчих осіб.
 - автократичні (абсолютна монархія) – краща формою, бо простіша;
 - аристократичні;
 - демократичні.
2. Наявність або відсутність в державі поділу властей.
 - республіканські (де проводиться поділ властей);
 - деспотичні (без поділу властей)

Демократію вважав – гіршою, як найбільш складна, хоч абсолютна монархія має тенденцію вироджуватись в деспотизм, але король з «високою душею» може, як він переконаний, «загнуздати себе справедливістю» і управляти на основі права, суворо дотримуючись законності. Зразком такої монархії, втіленням початку справедливості Кант вважає Пруссію «при великому королі» Фрідріху II, котрий мовби тяжів пануванням над рабами, прагнув управляти в ім'я закону і хотів бути тільки «першим чиновником держави».

Кант припускав перехід від абсолютної монархії до конституційної тільки шляхом реформ, вважаючи, що допустима тільки конституція, «дарована» монархом. Зміна державної форми революційним шляхом неприпустима, оскільки державний устрій і закони святі і недоторкані. Проти монарха, за Кантом, недопустимо ні повчання, ні повстання. Кант з особливим незадоволенням говорить про царевбивство як про замах вбити свою рідну матір».

Держава, за Кантом, дає законну силу власності, але державна влада не може мати приватної власності (інакше вона могла б забрати всю власність і тим

самим знищити її). Державна власність може тільки обкладати податком будь-яку приватну власність та охороняти її. Вся власність у державі має бути тільки приватною, тому що надається можливість її законного придбання.

Кант не допускає можливості привілеїв у власності і тому заперечує право на існування власності рицарських і духовних орденів. Він стверджує, що держава може мати право секуляризації церковних маєтків, але зі справедливою винагородою осіб, котрі несуть від цього збитки.

Майбутній розвиток людства мислитель пов'язував з утворенням світової конфедерації правових республіканських держав. Кант поєднав політичну програму лібералізму з ідеями найбільш радикальних і популярних течій того часу і надав їм форму глибоко продуманої теоретичної системи, яка з трудом піддавалася критиці. Кантівську філософію називають іноді німецьким варіантом виправдання Французької революції.

У вченні про міжнародне право Кант висунув проект встановлення вічного миру. Філософ мріяв про світ без загарбницьких воєн, про створення міжнародно-правового порядку, заснованого на принципах рівності народів і невторчання у внутрішні справи держав. Заклики Канта визнати за людьми «права всесвітнього громадянства» набагато випереджали свій час.

2. Політична теорія Йоганна Готліба Фіхте

Йоганн-Готліб Фіхте (1762–1814) був уродженцем Саксонії: тут, у селі Рамменау, 19 травня 1762 р. він народився селянської сім'ї. Багато чого у його подальшій біографії визначив випадок. Барон Мільтіц пропустив церковну проповідь і був надзвичайно здивований, коли хлопчисько Йоганн Готліб буквально слово в слово переказав йому виступ священника. Вразивши його феноменальною пам'яттю, барон став покровителем юного Готліба і допоміг йому здобути освіту в Єнському, пізніше - в Лейпцизькому університеті.

Відучившись на богословському факультеті, І.Г. Фіхте хотів виконати волю матері і стати пастором, але доля розпорядилася по-іншому, позбавивши його підтримки покровителя, що помер. Закінчивши навчальний заклад, з 1778 р. Фіхте відчайдушно намагався виправити фінансове становище, працюючи в заможних сім'ях домашнім учителем.

Ще однією визначною подією в його житті стало знайомство з творами Іммануїла Канта, якого вважав своїм філософським вчителем. Почавши вивчати їх у 1790 р., він відразу відчув близькість ідей цього філософа, шукав зустрічі з кумиром, надіслав йому рукопис роботи «Досвід критики будь-якого одкровення». Зустріч справді відбулася – у 1791 р. у Кенігсберзі. Її наслідком стало опублікування твору Фіхте. Оскільки воно вийшло анонімно, всі визнали,

що його автором був Кант. Коли ж з'ясувалося, кому належала ця заслуга, Фіхте став відомим.

У 1794 р. Фіхте - професор Йенського університету, де він викладав етику та теорію права. Через п'ять років за доносом його звинуватили у пропаганді атеїзму. Філософ намагався відстояти свою позицію, проте її ніхто не підтримав. Моральну підтримку з боку і громадськості, і правителя він знайшов у Берліні, куди переїхав у 1799 р. У німецькій столиці він читав публічні лекції, що мали велику популярність. У 1805 р. лекції Фіхте слухали студенти Ерлагенського університету.

Лекції він читав і в Кенігсберзі, куди змушений був переїхати через наступ французької наполеонівської армії. У цьому місті він займався підготовкою «Мовлення до німецького народу», з якими взимку 1807-1808 рр. виступав у Берлінській академії. Ці промови патріотичного змісту закликали народ об'єднатися, і навіть реформувати систему освіти.

Починаючи з 1810 р. Фіхте був професором Берлінського університету, а 1810 р. став першим виборним його ректором. Цю посаду він обіймав до смерті. У 1814 р. філософ вступив до антинаполеонівського народного ополчення. Заразився тифом від дружини, яка доглядала поранених бійців у лазаретах, і помер 27 січня 1814 р. у Берліні.

Філософія Фіхте та його політичні погляди зазнали еволюції, в їх розвитку можна відзначити три періоди.

В першому періоді Фіхте виступає учнем і послідовником Канта; **в другому періоді** створюються його філософія суб'єктивного ідеалізму, Учення про державу і право, в якому він висловлює ідеї буржуазного лібералізму в поєднанні з іншими поглядами; **в третьому періоді** він переходить на позиції об'єктивного ідеалізму, перебудовує своє Учення про державу і виступає як проповідник німецького націоналізму.

Основні праці: «Основи природного права» (1796), «Замкнена торгова держава» (1800), «Основні риси сучасної епохи» (1806), «Промови до німецької нації» (1807-1808)

Провідне місце в науковій спадщині Фіхте займає концепція «ізолюваної національної держави». Призначення держави за Фіхте – дати кожному своє, гарантувати право власності та здійснювати її охорону. Право власності, насамперед, проявляється у забезпеченні визначеної свободи діяльності, формування високого рівня її професіоналізації.

Виходячи з цього, мають бути виділені два соціальні прошарки:

- 1) землевласники, які займаються природним виробництвом;
- 2) промисловці та ремісники, які здійснюють його переробку.

Відтак, на державу покладається обов'язок регулювати сферу розподілу праці, не допускаючи дисбалансу на користь того чи іншого прошарку. Громадянин має право володіти частиною загальнонаціонального багатства, беручи на себе зобов'язання не втручатися у право власності інших, а також здійснювати його захист. Досягнення цієї мети потребує ізоляції суспільства, держави від навколишнього середовища.

Фіхте вважав, що громадяни мають право на революцію, якщо їх права зазнають утисків. Здійснення цього права потребує наявності високого рівня культурного розвитку та відповідальності, аби отримана свобода не перетворилася в анархію.

У праці «Замкнена торгова держава» висвітлювалась ідея національної держави. Згідно цієї ідеї, на території Пруссії, одного з тогочасних німецьких князівств, мала б бути створена централізована замкнена держава із обов'язковим залученням до праці всього працездатного населення, регульованою самодостатньою економікою, до того ж незалежною від економік інших країн.

Запропонована Фіхте модель держави несла в собі елементи прадавніх племінних відносин і водночас зародки того, що пізніше було названо «закритим суспільством». Така держава, на думку Фіхте, багато в чому нагадує «ідеальну» державу Платона. Громадяни в ній поділяються на три відносно самостійні верстви: добувачі матеріалу; майстри – художники, що його обробляють; купці, зусиллями яких здійснюється обмін продуктами. При цьому придатність людини до тієї чи іншої сфери діяльності визначає держава. Вона ж контролює споживання, встановлює ціни, володіє монопольним правом на зовнішні торговельні зв'язки, регламентує громадський порядок, виховує людей за задалегідь визначеними громадськими нормами. Ця держава, вважав Фіхте, перетворюється на «державу розуму».

Розвиток свободи людини відбувається за умови її взаємодії з іншими вільними людьми на основі засвоєння знань, вмінь і цінностей культури.

Фіхте прийшов до висновку, що свобода здійснює поступальний розвиток на наступних рівнях:

- 1) естетичному, тобто у вигляді мистецтва;
- 2) світовому, що пов'язаний із правовим порядком;
- 3) науковому, тобто конструювання світового розуму;
- 4) релігійному, що пов'язує індивідуальне життя з божеством.

Водночас, абсолютна свобода може належати не окремим суб'єктам, а лише світу «чистого розуму».

Поняття права у Фіхте будується на співвідношенні вільних істот між собою. Це – первісне поняття чистого розуму. Воно встановлюється шляхом

дедукції із поняття індивідуума – «я», котре відчуває себе як істота розумна і вільна.

Фіхте вважав, що право засновано на розумі. Тому якщо звичайне або писане право суперечить розуму, то його не можна називати правом. Другим є твердження Фіхте про те, що правовідносини можливі лише між людьми. Тому відносини до природи, до землі, до тварин не мають ніякого правового характеру. Тут можливе тільки панування. Право виникає лише тоді, коли наміри людей виражаються в діях.

Фіхте рішучіше, ніж Кант, розриває зв'язок між правом і моральністю. На його думку, поняття права немає нічого спільного з моральністю і виводиться мимо нього. Виходячи з цього поняття права, сутність якого Фіхте вбачає тільки в примусовій силі, він будує і своє Учення про державу. Право для свого існування має потребу в примусі. Але він не може діяти механічно, оскільки механічний вплив взагалі не можна застосувати до вільної волі, оскільки усувається свобода розумних істот. Примус повинен звертатись до самої волі і побуджувати її діяти відповідно з її власним велінням. Оскільки люди в бажанні забезпечити межі своєї свободи прагнуть відкрити спільну справу своїм особистим цілям, то завдання полягає в знаходженні приватної і спільної волі. Цей синтез здійснюється тільки в державі, а утворення держави можливе тільки шляхом договору.

Договір про утворення держави укладається кожною окремою особою з державою як з цілим. Мета договору полягає у визначенні меж свободи кожного індивідуума і в утворенні примусової влади. Цей договір має своєю метою забезпечення власності кожного, безпеки індивідуума і безпеки всього цілого.

Для забезпечення порядку, створеного дією спільної волі, вимагається надсила, що перевершує силу кожного окремого індивідуума. З її допомогою держава і здійснює примус. Але реалізація цього примусу повинна бути правомірною, – влада повинна діяти тільки відповідно до громадянських та карних законів.

Право і держава, за Фіхте, розвиваються по колу. Вони проходять у своєму розвитку «п'ять основних епох земного життя»:

- 1) Епоха безумовного панування розуму через інстинкти людини – «стан невинності людського роду».
- 2) Епоха перетворення розумного інстинкту на зовнішній примусовий авторитет – «стан початкової гріховності».
- 3) Епоха втрати розуму і авторитету, на зміну яким приходять повна байдужість і розгнужданість, – «стан завершеної гріховності» (сучасний для Фіхте період).

- 4) Епоха розумної науки, початку торжества істини – «стан початку виправдання людства».
- 5) Епоха розумного мистецтва, коли людство творить із себе «точний відбиток розуму», – «стан повного виправдання і освячення».

Якщо на першому відрізку право і держава лише започатковуються, то на останньому, п'ятому, який настане через «міриад міриаді в років», вони відмирають: «повертаються до того ступеня, на якому вони стояли із самого початку». Повернення до первісного стану на новій раціональній основі і є для Фіхте метою всього процесу.

Перший період своєї діяльності Фіхте:

- Висловлював більш радикальні погляди, ніж Кант. В роботі «Спроба сприяти виправленню думки публіки про французьку революцію» (1793), на відміну від Канта намагається довести правомірність революції і навіть виправдати терор під час якобінської диктатури.
- Вважав, що експлуаторська держава здатна забезпечити кожному життя власною працею і використання власності. Тому він пропонував передати керівництво виробництвом і розподілом державі, яка повинна розподіляти професії між громадянами.
- Держава наділяється широкими повноваженнями в регламентації виробництва і в охороні вітчизняної промисловості від іноземної конкуренції. Все, що в державі продається і купується, повинно бути в ній же продано і спожито.
- Старанно регламентуються праця і навіть приватне життя громадян.
- Фіхте заперечує право жінки на заняття суспільними і державними справами, допускаючи виключення тільки для незаміжніх жінок і то тільки для суспільних, а не державних справ.

Другий період своєї діяльності Фіхте:

- В галузі міжнародного права Фіхте виходить з того, що, оскільки створення єдиної світової держави неможливе, необхідно встановлення певних юридичних відносин між державами, тобто існування міжнародного права.
- Держави повинні укласти між собою договори, котрі будуть забезпечуватись визнанням суверенітетом держав, що їх уклали. Кожна держава піклується про свою безпеку.
- Допускає необхідність війни при порушенні договору якоюсь державою.

- Виступає за створення міжнародної організації і міжнародного суду для вирішення міжнародних спорів. На його думку, міжнародна організація потрібна для встановлення тривалого миру.

Ці погляди Фіхте на сутність держави і права характерні для другого періоду його філософського розвитку. В них Фіхте в основному виходить з ліберальних ідей.

Третій період своєї діяльності Фіхте:

Праці: **«Основні риси сучасної епохи», «Система вчення про право» і «Промови до німецького народу».**

- Намагався довести перевагу Німеччини над іншими народами.
- Вплив просвітницької філософії на німців Фіхте вважає наносним явищем, ворожим духу німецького народу.
- Зневажливо ставиться до слов'янських народів.
- Звертає увагу на виховання німців, щоб вони стали зразком для інших народів.

3. Учення Гегеля про державу і право

Видатний німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) народився у Штутгарті. В юності захоплювався ідеями французької революцією, навіть посадив за містом дерево свободи. Він став офіційним філософом Пруської держави, яку ідеалізував і звеличив у своїй філософії права. Філософія Гегеля становить собою заключний ланцюг в системі поглядів німецького ідеалізму. Гегель на відміну від Канта і Фіхте не тільки відходить від школи природного права, але й прямо виступає проти неї.

Теоретична спадщина Гегеля становить 18 томів. Гегель вважав, що справжньою дійсністю є природа і людина. Цим, по суті, й зумовлено торжество матеріалізму в межах ідеалістичної системи Гегеля.

Основні праці: «Феноменологія духу» (1807), «Філософія права» (1821), «Енциклопедія філософських наук» (1817).

Основна ідея його діалектики зводиться до визнання того положення, що все у природі, історії і людському мисленні розвивається шляхом протилежностей і протиріч. У світі немає нічого готового, завершеного, нічого незмінного і застиглого. Трьома основними ступенями духу, що діалектично розвивається, є: суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія); об'єктивний дух (право, мораль, моральність) і абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія). Закону діалектичного розвитку Гегель підпорядкував навіть Бога.

Суспільство, держава і право, по вченню Гегеля, становлять собою форми вияву так званого об'єктивного духу.

В центрі уваги політичної концепції мислителя перебуває ідея держави як найвищого ступеня розвитку людини та суспільства. Держава виступає тотожністю розумного та дійсного, абсолютною самоціллю, що проявляється в єдності розвитку об'єктивного духу, де свобода досягає свого вищого права відносно окремих людей, які наділяються об'єктивністю, істиною та моральністю як її громадяни.

Ідея державності, на його думку, може бути реалізована в існуючих на той час державах за умови формування системи права, представництва інтересів у визначеній формі держави.

Гегель відкидає договірну теорію утворення держави (вважав, що не можна велич держави принижувати поняттям звичайного договору). При цьому він висловив думку, що «моральний організм» повинен ділитися на стани, подібно тим, котрі викладені у Платона.

Гегель виправдовує війну, котра оголошується цілющим засобом, що запобігає народи від застою та загнивання і виступає проти кантовської ідеї вічності світу¹⁶.

Наукове пізнання держави і права є завданням філософії права. Своє розуміння сутності держави Гегель будує на тезі: «що розумне, те дійсне; що дійсне, те розумне». Право, за визначенням Гегеля, полягає в тому, що наявне буття взагалі є наявністю буття вільної волі, діалектика якої співпадає з філософським конструюванням системи права як царства реалізованої свободи.

Держава, на думку Гегеля, становить собою ідею розуму, свободи і права. «Існування держави – це рух Бога у світі».

З суб'єктивної сторони держава є духовним співтовариством (організмом), всі члени якого пройняті духом патріотизму і свідомістю національної єдності. Заснуванням такої держави Гегель вважав народний дух у формі релігії.

Політичний ідеал Гегеля відображав прагнення німецького бюргерства до компромісу з дворянством і встановленню конституційного ладу в Німеччині шляхом поступових реформ зверху.

Гегель розглядає громадянське суспільство і державу як неспівпадаючі сфери суспільного життя. Оригінальність цієї концепції полягала в тому, що під громадянським суспільством в ній розумілася система матеріальних потреб, обумовлених розвитком промисловості і торгівлі. Філософ відносить утворення громадянського суспільства до сучасної йому епохи, а його членів називає по-французьки «bourgeois» (буржуа).

¹⁶ Пояснення процесу походження держави і права Гегель дає у «Феноменології духу» (1807). Проблеми держави і права висвітлені зокрема в працях: у «Філософія права», «Філософія історії», «Англійський білл про реформу 1831 року» тощо.

У «Філософії права» підкреслювалося також, що «розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави». Ототожнюючи громадянський лад з буржуазним, Гегель зображує його як антагоністичний стан, як арену боротьби всіх проти всіх (тут їм використовуються формулювання, що застосовувалися Гоббсом для характеристики природного стану). За Ученням Гегеля громадянське суспільство включає в себе відносини, що складаються на ґрунті приватної власності, а також закони і установи (суд, поліція, корпорації), покликані гарантувати громадський порядок. У цілому громадянське суспільство, вважав Гегель, є собою об'єднання індивідів «на основі їх потреб і через правовий устрій як засіб забезпечення безпеки осіб і власності».

Громадянське суспільство Гегель структурує так:

- 1) система потреб окремого індивіда, задоволення яких відбувається в процесі праці та через задоволення потреб інших;
- 2) система правосуддя, що сприяє захисту свободи і приватної власності;
- 3) забезпечення особливих інтересів за допомогою поліції та корпорацій.

Унаслідок відмінності інтересів індивідів, їх об'єднань, станів громадянське суспільство, не дивлячись на наявні в ньому закони і суди, виявляється не здатним врегулювати виникаючі соціальні протиріччя. Для цього воно повинно бути впорядковано політичною владою, що вартує над ним – державою.

В його вченні держава якраз постає моральним цілим (ідейно-політичною єдністю), в якому знімаються суперечності, що мають місце в громадянському співтоваристві.

Ідея держави дістає вияв:

- 1) як безпосередня дійсність у вигляді індивідуальної держави;
- 2) у відносинах між державами як зовнішнє державне право;
- 3) у всесвітній історії.

Гегель критикує демократичну ідею народного суверенітету і обґрунтовує суверенітет спадкового конституційного монарха.

За Гегелем державна влада поділяється на:

- 1) законодавчу, що наділяється правом приймати та вдосконалювати закони, взаємодіючи при цьому з урядом;
- 2) виконавчу (урядову), що спрямовує свою діяльність на виконання рішень правителя, забезпечення реалізації існуючих законів та функціонування державних установ;
- 3) владу суб'єктивності (монарха) як останнього вольового рішення, що виступає початком цілого – конституційної монархії.

Погоджуючись з думками Локка і Монтеस्क'є щодо проблеми поділу влади, Гегель визначає останню як гаранта публічної свободи. До урядової влади Гегель відносить і судову владу. Судова гілка влади, на думку мислителя, не потребує окремого виокремлення, оскільки існує в кожному визначеному виді.

Завдання урядової влади – виконання рішень монарха, підтримка існуючих законів і установ.

Влада монарха у концепції Гегеля характеризується наявністю трьох рис:

- нерозривність зв'язку з існуючою формою держави та діючими законами;
- діалог із іншими гілками влади з метою визначення актуального державного інтересу;
- право останнього рішення, що визначають її тотальність.

До його основних функціональних обов'язків Гегель відносить:

- призначення (звільнення) з посад представників органів державної влади;
- помилування злочинців;
- урахування думки дорадчих органів при прийнятті політико-державних рішень;
- формування зовнішніх відносин із іншими суверенними державами;
- підписання договорів.

Гегель згоден з положенням про рівноправність гілок влади та їх взаємне обмеження невірним, оскільки за такого підходу передбачається ворожість кожної з гілок влади до інших, їх взаємне побоювання і протидія.

Він виступає за таку обмежену єдність рівних гілок влади, за якої всі вони виходять з могутності цілого і є його складовими. В пануванні цілого, у додержанні й підпорядкованості різних гілок влади принципу державної єдності й полягає, за Гегелем, сутність внутрішнього суверенітету держави.

Переймаючи принцип розділення властей, Гегель в той же час підкреслює недопустимість їх протиставлення один одному. Окремі види влади повинні утворювати органічну, нерозривну єдність, вищим виразом якої служить влада монарха.

Законодавча влада – це влада визначати і встановлювати загальне.

Законодавчі збори складаються з двох палат.

1. **Палата перів** – формується за принципом спадковості.
2. **Палата депутатів** – складається з представників решти громадянського суспільства (депутати призначаються корпораціями, общинами, товариствами тощо, а не обираються індивідуально шляхом голосування).

Гегель відстоював принцип публічності дебатів у палатах станових зборів і свободи духу.

Політичний ідеал – конституційна монархія, побудована орієнтуючись на компроміс між дворянством і буржуазією та можливості поступового мирного перетворення, за волею верхів.

Вищим проявом ідеї держави, за Гегелем, є ідеальний суверенітет. Держави ставляться одна до одної як самостійні, вільні й незалежні індивідуальності. *Суверенітет – це абсолютна влада ідеального цілого над усім індивідуальним, особистим і кінцевим, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань.*

Мислитель розглядає зовнішній державний суверенітет як відношення до інших суверенних суб'єктів та підтримання з ними взаємозв'язків, а також захист власних інтересів.

Внутрішній державний суверенітет за Гегелем є структурно-територіальною організацією, розподілом владних повноважень і методами прийняття рішень у державі.

Гегель критикував ідею вічного миру Канта, вважав, що опір між державами, якщо їх суверенні волі не дійдуть згоди, може бути вирішений лише війною.

Історія

Гегель говорив про чотири всесвітньо-історичних царства і форми державного устрою, що їм відповідають:

Всесвітньо-історичні царства	Форми державного устрою
<ul style="list-style-type: none">• Східне;• Давньогрецьке;• Римське;• Німецьке.	<ul style="list-style-type: none">• східна теократія;• демократія або аристократія;• конституційна монархія;• Новий час, що розпочався Реформацією, Гегель вважав епохою німецької нації.

Гегель акцентував увагу на значній ролі права в процесах державотворення. Він розглядає право як сукупність наступних складових:

- 1) право як свобода, тобто розвиток ідеї права на стадії об'єктивного духу;
- 2) право як окрема форма свободи, тобто своєрідна ієрархія особливих прав;
- 3) право як закон, тобто конкретна форма його вираження («позитивне право»).

Закони надають праву форму визначеності та всезагальності, проходячи процедуру обнародування та здійснення через систему судових органів влади.

Лише високорозвинена правова держава здатна подолати існуючі суперечності за допомогою системи національного законодавства, яке відображає особливості національного духу та відповідає конкретному етапу історичного розвитку.

Предметом законодавства можуть бути зовнішні сторони людських відносин, але не їх внутрішня сфера.

Основними ступенями розвитку поняття права є:

- абстрактне право;
- мораль;
- моральність.

Учення про абстрактне право включає проблематику власності, договору і неправди. Учення про мораль – умисел і вину, намір і благо, добро і совість. Учення про моральність – сім'ю, громадянське суспільство і державу.

В цілому ж учення Гегеля про державу і право становить собою послідовний і цільний вираз ідеології аристократії, спрямованої проти французької буржуазної революції, сильніше ніж Учення Канта і Фіхте. Гегелівське Учення дає філософське та історичне обґрунтування суті пруської держави.

Питання семінарського заняття № 9.

1. Філософські основи теорії І. Канта.
2. Політичне вчення І. Канта.
3. Філософські основи теорії Ф. Фіхте.
4. Політична теорія І. Фіхте.
5. Філософські основи теорії Г. Гегеля.
6. Учення Г. Гегеля про державу, громадянське суспільство і право.

ТЕМА 10. ОСНОВНІ ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ ЄВРОПИ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Європейський консерватизм (Е. Бьорк, Ж. де Местр, Л. де Бональд).
2. Лібералізм (Б. Констан, І. Бентам, А. де Токвіль).
3. Французький соціалізм (Е. Мореллі, Г. Маблі, Г. Бабеф).
4. Утопічний соціалізм (К. де Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен).
5. Позитивізм (О. Конт, Дж. Остін).

Загальна характеристика

Існує термін – «Довге ХІХ століття»¹⁷ - історичний період, що тривав, на думку британського історика-марксиста **Еріка Хобсбаума (1917-2012)**, що виділив його, з 1789 по 1914 роки. Його головною особливістю було домінування імперій у світі. Початком цього періоду є Велика французька революція, а кінцем – Перша світова війна, внаслідок якої було ліквідовано Німецьку, Російську, Австро-Угорську та Османську імперію. Про цей період **Ерік Хобсбаум пише в книгах «Епоха революцій: Європа 1789-1848», «Епоха капіталу: Європа 1848-1875» і «Століття імперій: Європа 1875-1914».**

З розвитком капіталізму й утвердженням буржуазії біля керма політичної влади зросла й посилилась класова боротьба. Ворогом номер один для буржуазії став так званий пролетаріат. Якщо в боротьбі за владу вона висувала революційні гасла про свободу і рівність, то після її завоювання ці гасла були відкинуті. Почався рішучий перегляд природно-правового Учення, принципів народного суверенітету та інших демократичних ідей, що висувались на початку буржуазних революцій.

Виникають кілька домінуючих течій:

1. **Ідеологія лібералізму.** Проголосивши своїм гаслом ідею свободи, буржуазний лібералізм висував вимогу невтручання держави в економіку і приватне життя буржуазії (свободу конкуренції).

Вимоги лібералів зводились до формально-демократичних свобод і ворожнечі до революції, визнання єдиним можливим засобом перебудови

¹⁷ **Коротке ХХ століття** — історичний період, який тривав, на думку популяризатора цього терміну (вперше запропонованого угорським ученим Іваном Тібором Берендом), британського історика-марксиста Еріка Хобсбаума — з 1914 по 1991 рік. Початком цього періоду є Перша світова війна, внаслідок якої були ліквідовані Німецька, Російська, Австро-Угорська та Османська імперії, а кінцем - розпад СРСР та східного блоку.

Це був час настання тотальної війни, революції в Росії, Великої депресії, занепаду лібералізму та приходу диктатур, об'єднання антифашистських сил у Другій світовій війні, деколонізації та кінця імперій, «золотої доби» повоєнного підйому та період подальших економічних криз, розвиток країн третього світу, виникнення та розпад соціалістичної системи.

Йоран Терборн (1941 р.н. – шведський соціолог, професор соціології в Кембриджському університеті є одним з найбільш цитованих сучасних соціологів, представник постмарксизму) називає ХХ ст. «у значному сенсі століттям марксизму», а «початок» ХХІ ст. відносить до проміжку між 1978 і 1991 рр., «коли Китай розгорнувся до ринку, а радянська система впала і в Східній Європі, і в самому СРСР».

суспільства – реформи. Ці ідеї найкраще відбилися у творах **Бенжамена Констана** та **Ієремії Бентама**.

2. **Учення О. Конта про солідарність.** У цей період певна частина буржуазії виявила тенденції відмови від лібералізму і відертого наступу на пролетаріат. Висувалися гасла про ліквідацію вже завойованих демократичних прав і свобод.

Це вчення пізніше знайшло сприятливі умови для розвитку і сформувалося як **теорія позитивізму**

3. **Утопічний соціалізм**, (у Франції – Сен-Сімон і Фур'є, в Англії – Оуен). В його ідеях якого відбився стихійний протест робітників і напівпролетарських мас, проти нових капіталістичних порядків, пригнічення і бідності, а також велись пошуки шляхів нового справедливого ладу.
4. **Європейський консерватизм.** Консерватизм з'явився як реакція на ідеологію Просвітництва, зокрема на його політико-правові проекти, який представляв собою світогляд, орієнтований на захист традиційних підвалин суспільного життя.

Найбільш характерними і загальними рисами європейського консерватизму слід вважати моральну критику ідей індивідуалістичного лібералізму і конституційного республіканізму з позицій релігійного доктринерства і **монархізму**, а також критичне сприйняття основних політичних висновків просвітницького раціоналізму.

1. Європейський консерватизм

Едмунд Берк (1729-1797)

Англійський філософ ірландського походження, публіцист і політичний діяч, який придбав широку популярність критикою з консервативних позицій теорії і практики французької революції.

Едмунд Берк народився 12 січня 1729 року в Дубліні у родині адвоката. Його батько був протестантом, а мати — католичкою. Едмунд навчався в Триніті Коледжі рідного міста, закінчив його 1748 року. 1750 року переїхав до Лондона, щоб продовжити вивчення права у школі баристерів «Міддл Темпл». Покинув навчання, обравши ремесло письменника.

У 1758 році заснував щорічний альманах Annual Register — огляд подій у світі, який відтоді видавав протягом 30 років. 1765 року Берк став особистим секретарем прем'єр-міністра Англії 2-го маркіза Рокінгема (від партії вігів), а незабаром і членом парламенту.

Едмунд Берк вів активну політичну і громадську діяльність, багато писав до кінця життя. І якщо у поглядах на управління англійськими колоніями

мислитель був лібералом, у внутрішньо-політичному житті часто обстоював позиції консерватизму, основоположником британської моделі якого він, власне і вважається. Особливо вплинули на формування консервативної ідеології Берка події Великої французької революції 1789-1799, кінця якої Берк не дочекався — помер 9 липня 1797 року.

Безпосереднім приводом для написання і публікації його головної праці - **«Роздуми про французьку революцію» (1790)** - стала заява одного з лідерів англійського суспільства з вивчення спадщини Славної революції 1688 року про те, що почалася французька революція 1789 року є позитивною моделлю і для британців.

Відкидаючи подібні уявлення, Берк вважав, що англійський народ вже знайшов свободу завдяки своїм традиціям і королівським звичаями, в той час як проголошена у Франції свобода буде служити не чим іншим, як постійним джерелом заворушень і руйнувань. Порівнюючи дві революції - англійську (1688) і французьку (1789), - він полемізує з тими, хто вважав наявність свобод в Англії продуктом Славної революції 1688 р. Насправді ці свободи є, на його думку, лише успадкованими і збереженими згаданою революцією, яка по суті справи була охоронною революцією, оскільки вона зберегла інститут монархії і зміцнила ті ж ранги і стани, ті ж привілеї, виборчі права та правила користування власністю, які вже склалися і перебували в користуванні.

Під час обговорення питань про сутність держави Берк уникав апеляції до природи і розуму і дотримувався концепції християнської держави. Людина по його духовної конституції є істота релігійна. Державу дана нам Творцем для того, щоб наша натура була вдосконалена нашою чеснотою. Ось чому людство завжди шанувало державу. Можна погодитися з тим, що суспільство справді є результат договору. Але при цьому держава не повинна розглядатися як якась партнерська угода, яка може бути розірвана за примхою сторін.

Говорячи про закони, Берк стверджував, що існує лише один закон для всіх - це закон нашого Творця. Саме він і є «закон гуманності, правосуддя, справедливості, закон природи і закон держав-націй».

Обговорюючи роль політичних задумів, що втілюються в текстах конституцій і законів, Берк схилився до думки про те, що за допомогою законів досягається лише небагато.

Політичні погляди Берка найчастіше відносять до консервативної традиції, однак його точніше було б віднести до розряду консервативних лібералів.

Двома найголовнішими ідейними противниками Французької революції на континенті стали **Жозеф Марі де Местр (1753-1821)** і **Луї Габріель Амбруаз де Бональд (1754-1840)**.

Жозеф Марі, граф де Местр – франкомовний (підданий Сардинії) католицький філософ, літератор, політик і дипломат, представник фундаментального консерватизму.

Пройшов надзвичайно цікавий життєвий шлях, який позначився на його філософських поглядах. У молоді роки Жозеф де Местр брав активну участь у діяльності французького масонства. Але в кінцевому підсумку дуже розчарувався в ідеях масонів і лібералів, почав заперечувати значення французької революції, відмовився від просвітницького світогляду, перейшовши на радикальні католицькі й монархічні позиції.

Цікавим є те, що Жозеф де Местр не був сліпим апологетом соціального порядку, що передував Великій французькій революції. Свій ідеал він убачав не в майбутньому, а в минулому. Недолікам сучасної йому доби протиставляв ідеал католицько-феодалного середньовіччя. Якщо масони-ліберали вважали «альтернативною сакральністю» нове світське суспільство свободи, рівності й братерства, то де Местр пропонував повернутися для цього до джерел, протиставляючи сучасності не утопію майбутнього (революцію), а утопію минулого — Реставрацію.

У «Роздумах про Францію» (1797) де Местр застерігав про небезпеку встановлювати закони, засновувати письмову конституцію і декларацію прав.

Спираючись на богословський догмат троїчності, він проголошував, що **все в світі - в природних і соціальних явищах - розпадається на три елементи: причину - знаряддя - наслідок.**

1. У справах громадських ця тріада постає в такому наборі елементів: **влада - слуга - підданий.**
2. В державі вона має такий вигляд: **верховний правитель (влада) - дворянство (слуги) - народ (піддані).**
3. У родині постає у вигляді **чоловіка (влада) - дружини (слуга) - дітей (піддані).**

Не індивіди утворюють суспільство, а суспільство їх конститує, і тому індивіди існують в суспільстві і заради цього суспільства, а не навпаки. В результаті індивіди володіють не правами, а тільки обов'язками по відношенню до суспільства.

Держава є священною, урядова влада встановлюється на теократичних підставах, покора завжди виправдовується. При цьому сама природа католицизму перетворює його в самого ревного пособника і оборонця всіх урядів.

Спираючись на теократичні уявлення, де Местр виправдовував інквізицію і антипротестантизм, а Бональд - рабство. Порядок, згідно з їх трактуванні,

виростає з єдиної віри і веде до єдиної влади і тим самим до згуртування суспільного організму. Порядок вони уявляли собі у вигляді ієрархії.

Найприроднішою для людини урядовою владою вони вважали монархію, суверенітет якої є єдиним, непорушним і абсолютним. З усіх монархій самою деспотичною і нетерпимою, на думку де Местра, є народна монархія.

Держава - цілісний організм, який потребує єдиної спрямовуючої волі. Ця воля не може бути втілена в колективному органі. Демократичні процедури дроблять суспільство, розділяють його на групи і мікрогрупи, що виключає процес зародження одухотвореної єдності і породжує єдність тимчасову й минущу, організовану для насильства більшості над меншістю.

Держава є не просто цілісний організм, воно одночасно морально-політична єдність, яке повинно нести на собі знак божественної санкції і черпати сили в віддаленому минулому (звичаї, релігії, сформованих політичних відносинах). Ідея єднання безпосередньо пов'язана з наступністю, що забезпечується спадковою передачею влади (в монархії) і зв'язком поколінь громадян.

Конституція не повинна бути писаною. Поки вона неписана - вона священна і шанована. Відомий текст демістифікує конституційну ідею, позбавляє її привабливості, що створює труднощі з дотриманням приписів конституції. Закони, відзначав де Местр, є лише заявами про права, а права заявляються лише тоді, коли на них наступають. Вони повинні бути рідко оновлюватись. А оновлюватись завжди з помірністю і трепетом.

В ході обговорення природи і форми сучасних конституцій де Местр зауважує, що не існувало вільної нації, яка не мала б у своєму природному конституції настільки ж древніх, як вона сама, зародків свободи. Їй завжди вдавалося успішно розвивати шляхом прийняття писаних основних законів лише ті права, які існували в природній конституції.

При створенні конституції у вигляді сукупності основних законів необхідне рішення наступного завдання: при заданих умовах і особливостях якоїсь певної нації (населення, звичаї, релігія, географічне положення, політичні відносини, багатство, добрі і погані властивості) – знайти закони, їй підходящі.

Луї де Бональд народився в дворянській сім'ї, здобув класичну освіту, служив в роті мушкетерів. Свою політичну діяльність розпочав у своєму рідному місті, де був обраний мером в 1785 році. Брав участь у битвах проти революційної Франції у військах принца Конде. У 1791 році був змушений емігрувати за кордон, де переховувався близько восьми років у місті Гейдельберзі. Там же пише свою першу масивну працю «Теорія політичної і релігійної влади в громадянському суспільстві». Цією роботою Бональд заявив

себе як затятий критик ліберальних ідей, відстоюючи принципи роялізму і клерикалізму, доводячи перше до тієї радикальної ступеня, яка дозволяла сучасникам охрестити автора ультрароялістом.

З реставрацією Бурбонів 1814 року, у Бональда починається новий виток політичної діяльності. Він стає членом палати депутатів, в якій, завдяки його полум'яним промовам, стає лідером ультрароялістів. З 1816 року стає членом Французької Академії, а в 1821 і 1823 зводиться в віконт і пери, відповідно. Революція 1830 року поклала кінець політичній кар'єри Бональда: його виганяють з палати перів. Бональд прожив ще десять років відокремлено в своєму рідному місті де і помер 23 листопада 1840 року.

Релігійні мотиви домінують і в трактуванні проблем законодавства **Л. Бональда**. У роботі «**Первісне законодавство, що розглядається останнім часом виключно в світлі розуму**» (1802) він розрізняє закон як Божественну волю і закон як людське право. Релігійні закони - це правила взаємовідносин людини з божеством, а закони політичні - правила взаємин людини з людиною.

Природний закон як Божественна воля первісний за часом і є основним. Позитивні закони - це приватні, вторинні, місцеві закони, які можна було б називати законами-наслідками, оскільки вони повинні бути природним наслідком основних законів.

Всі народи, у яких приватні або місцеві закони далекі від природних наслідків загального і основного закону, які допускають порушення цього самого закону (у вигляді ідолопоклонства, зловживань правом війни тощо), не є цивілізованими, якими б пристойними вони ні виглядали завдяки прогресу в мистецтвах і торгівлі.

Закон, згідно Бональду, є воля і разом з тим думка влади. Легітимність людських дій полягає в їх відповідності до загального закону, а їх легальність - у відповідності до місцевих законів. Легітимність є досконалість, абсолютне добро, необхідність. Легальність є благопристойність, відносне добро, корисність. Найкраще стан суспільства такий, коли легітимне стан є легальним або легальне стан є легітимним.

Людвіг фон Галлер (1768-1854)

Належав за народженням до привілейованого стану м. Берна. З 1816 р. стала виходити його багатотомна праця «**Відродження державних наук**». Він став помітним ідеологом реакційної політики у розглянутий період.

Народився в заможній сім'ї бернських патрицій, його дідом був відомий анатом Альбрехт фон Галлер. та Австрію, де працював у канцелярії ерцгерцога Карла Австрійського у Відні. Повернувшись на батьківщину в 1806 році, Галлер отримав місце професора історії та державознавства в Бернському університеті, хоча сам ніколи не навчався у вищих навчальних закладах.

У 1814 році Галлер зав'язав з професорською діяльністю і після його обрання в раду Берна присвятив себе своїй основній науковій праці. держав»). В 1820 публіцист тасмно перейшов у католицизм, але роком пізніше про це стало відомо громадськості, на що Галлер опублікував брошуру із захисними словами. Після цього прецедента Галлер був змушений залишити Берн і подався до Парижа, де публікувався в ультра-роялістських виданнях. У 1825 році він служив у міністерстві закордонних справ Франції, в 1830 був призначений професором Національної школи хартій, але після Липневої революції втратив посади.

Галлер повернувся до Швейцарії і в 1833 був обраний в кантоні Золотурн у велику раду, де був одним з лідерів ультрамонтанської партії. До смерті Галлер залишався письменником і публіцистом консервативної спрямованості.

Особливу старанність Галлер проявив в критиці природного права, докоряючи його прихильників в тому, що вони виводили людський гуртожиток не з вічного, Богом встановленого порядку, а з людського свавілля. Якщо держава є продукт людської волі, а джерелом влади є народ, то довільна зміна уряду є справою цілком закономірною.

Невдача французької революції, що закінчилася реставрацією монархії, обумовлена не крайнощами революційного руху і не слабкою підготовленістю французів до сприйняття досконалої форми правління, а помилковістю раціоналістичної природно-правової теорії, яка вважала, ніби можна побудувати державу за вказівкою розуму.

Договірна теорія походження держави заснована на помилковому припущенні щодо природного стану, в якому люди нібито користувалися повною свободою і були рівними. Галлер трактує державу як приватну власність государя, даровану йому Богом. В якості власника такого роду один государ може оголошувати війну для захисту свого права і заключати мир, він один має право відчужувати ту чи іншу частину території країни і один розпоряджається доходами, і, отже, між державною скарбницею і приватної касою государя відмінності бути не може.

Галлер заперечує свободу совісті, яку оголошує породженням гордості людської, що ставить своє «я» вище божественного авторитету. А це небезпечно і для світської влади. Для забезпечення однастайності, вважав Галлер, слід засновувати найсуворішу цензуру для книг шкідливого змісту.

2. Лібералізм

Бенжамен Констан (1767–1830 рр.)

Анрі́-Бенжаме́н Констан де Ребе́к, – франко-швейцарський та французький письменник, публіцист, політичний діяч часів Французької

революції, бонапартизму та Реставрації. Народився в родині гугенотів. Отримав середню освіту в приватних вчителів. У 1782–1783 роках вивчав право в Університеті Ерлангена (Баварія), потім (до 1785 р. у Единбурзькому університеті (Шотландія).

У перших творах, обстоюючи інтереси буржуазії, Констан заперечував феодальну реакцію («**Про реакцію**»), а також революційну диктатуру яacobінців і «крайнощі» революції («**Про дії терору 1797**»). У 1814 р. з'явилася праця Констана «Роздуми про конституції і їх гарантії», в якій він виявився прибічником конституційної монархії як політичної форми компромісу між дворянством і буржуазією. У 1816-1820 рр. вийшла друком основна його праця – «**Курс конституційної політики**» (або «**Принципи політики**»), в якій Констан докорінно переглянув Учення Руссо про необмежений народний суверенітет. Він не відкидав цей принцип взагалі, але реформував його, пристосувавши до політичних домагань французької буржуазії.

Констан заявляв, що неважливо, кому належить влада, важливий ступінь цієї влади. Намагаючись обґрунтувати «невтручання держави в економічну сферу» – умова, що забезпечує свободу конкуренції підприємців, Констан заявляє, що для свободи індивіда потрібно, щоб влада, кому б вона не належала, була обмежена індивідуальними правами громадян.

Розуміння свободи Руссо, – зауважував Констан, – запозичене у давніх народів. Індивід у стародавніх державах знав тільки політичну свободу, а саме свободу участі у справах держави, але він не мав особистої, громадянської свободи, яка передбачає незалежність особи від державної влади. Для нових народів, вважав Констан, характерне прагнення бути якомога далі від політики.

Свобода – це максимально можлива незалежність від державної влади.

А саме:

- незалежність в особистому житті (свобода зборів, совісті, переміщення, від свавільних арештів);
- економічна свобода– свобода промисловості;
- свобода вибору в демократичні органи посадових осіб;
- право подавання петицій.

Таким чином, «свобода промисловості» зводиться у Констана, по-перше, до нічим не обмеженої свободи конкуренції; по-друге, до повної відсутності регулювання взаємин праці й капіталу (свободи експлуатації).

Наприклад, регламентацію заробітної плати Констан називав «огидним насильством».

Заперечував ідею народовладдя і вказував на два способи забезпечення свободи і обмеження суверенітету державної влади:

- 1) силу суспільної думки;

2) поділ влад.

Згідно з Констаном формою організації суспільної думки є буржуазний парламент, який забезпечує особисту свободу власника. (Зауважимо, що Констан піддавав сумніву те, що парламент є органом народного представництва). При цьому він вважав, що гідними виразниками суспільної думки є тільки власники й тому відверто захищав майновий ценз, висловлювався проти виплати винагороди депутатам.

Щоб сформувати правильні судження, потрібно дозвілля (як у Аристотеля), а воно під силу лише багатим. Крім того, неімущі, якщо дати їм політичні права, прагнутимуть захопити власність, що відповідно суперечить інтересам власників.

Поділ влад. На відміну від Монтеск'є Констан **розрізняє п'ять влад:**

- влада постійна – це верхня палата парламенту з успадкованих перів;
- влада, яка репрезентує суспільну думку – це влада нижчої палати з обраних власників;
- влада виконавча;
- влада судова;
- влада короля.

Констан проголошував, що королівська влада є особливою, яку не можна ототожнювати з виконавчою. Королівська влада вивищується над усіма іншими.

Цим самим Констан обстоював конституційну монархію з широкими правами монарха. До перелічених влад Констан приєднує ще й владу муніципальну, яка, на його думку, має бути незалежною від усіх інших влад.

Отже, Учення Констана просякнуте страхом перед зростаючою політичною активністю експлуатованих народних мас, намаганням зміцнити позиції буржуазії шляхом компромісу (угоди) з дворянством.

Ієремія Бентам (1748–1832 рр.)

Ієремія Бентам – виразник ідей буржуазного лібералізму в Англії. Народився в Лондоні у сім'ї адвоката. З юнацьких років займався літературною творчістю і зажив великої популярності.

Народився в Лондоні 15 лютого 1748 року в родині адвоката. Був надзвичайно обдарованою дитиною, в 4 роки вже почав вивчати латину. В 1760 році вступив до Оксфордського королівського коледжу та випустився в 1763 році. Того ж року вступив до Лінкольнз інн, щоб вивчати право.

У 1785 році Бентам вирушив через Італію та Константинополь до свого брата Семюеля Бентама, котрий служив інженером збройних сил Російської імперії. В Росії Бентам написав книгу «Захист лихварства» (опубліковану в 1787). Це було його перше есе з економіки, представлене у формі серії листів із

Росії, де Бентам показав себе учнем економіста Адама Сміта, хоча критикував його за недотримання власних принципів. Після повернення до Англії в 1788 році, сподівався зробити політичну кар'єру, проте лишився розчарований починанням і зосередився на розробці законодавчих принципів. У цей час він сформулював «принцип корисності», за яким метою будь-якого законодавства має бути «найбільше щастя для найбільшої кількості людей».

Праці Бентама швидко здобули славу. Помер 6 червня 1832 року в Лондоні.

Уже в перших своїх творах («Анархічні софізми» та ін.) Бентам **відкидав теорію «природного права», так як вона, на його думку, анархічна, її зміст дуже невизначений і тлумачиться по-різному.**

Ставити «природне право» поряд або вище від позитивних законів – це перекручення понять і це зброя всіх революціонерів. Природне право кожен розуміє по-своєму і «застосовує як йому заманеться». Беззмістовним і химерним, на його думку, є також поняття «суспільний договір», оскільки держави створювались насильством і стверджувались звичкою.

Критикував французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., стверджуючи, що ідея прав особи веде до обґрунтування анархії, опору державній владі. «Право», яке протиставляється закону, «є найбільшим ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду». Бентам визнавав реальним правом лише те, яке встановлене державою. Проте оскільки чинне законодавство недосконале, то необхідно знайти непорушні засади в почуттях і досвіді.

В основу свого Учення про мораль, державу і право Бентам, спираючись на низку ідей Гельвеція і Гольбаха, поклав принцип утилітаризму (користі, вигоди). Проте, якщо у просвітителів Гельвеція і Гольбаха йшлося про користь суспільства, про користь найбільшої кількості людей, то ліберал Бентам ставив у центр уваги користь окремого індивіда.

Прагнення особистої вигоди відповідає принципу найбільшого щастя найбільшої кількості людей. Він намагався довести, що в буржуазному суспільстві інтереси власників збігаються з інтересами суспільства загалом, або у крайньому разі з інтересами більшості.

Він стверджував, що «природа поставила людство під управління двох верховних властителів – страждання і задоволення (насолоди). Людина підкорена їх могутності. Мета будь-якої розумної істоти полягає в тому, щоб отримати для себе найбільше щастя. Це єдиний принцип, яким, на його думку, керуються й повинні керуватися люди. Усі намагання зводяться до головного – особистого інтересу, найбільшого щастя – користі». Таким чином, себелюбство, егоїзм (характерні риси буржуазної моралі) Бентам проголошував всезагальними і необхідними.

Французькі матеріалісти від особи йшли до суспільства, суспільного інтересу, а Бентам розглядав суспільство як механічну суму окремих осіб з їх приватними інтересами.

На думку Бентама, закон сам собою зло, оскільки він пов'язаний із застосуванням покарання (страждання). Крім того, при виконанні закону можливі помилки. «Кожний закон є порушенням свободи». Проте закон – це зло неминуче, тому що без нього неможливо забезпечити безпеку. Основним предметом турботи законодавця Бентам називає приватну власність. До закону не було власності; відхиліть закон, і власність перестане існувати.

Без приватної власності, наголошує Бентам, люди втратять бажання працювати, а від цього втратить також суспільство. Позбавлення власності спричиняє найжахливіші страждання. А стосовно бідних, то вони завжди були й будуть (існувати) в будь-якому суспільстві.

Бентам пропонував два способи боротьби з бідністю: бережливість і філантропію. Бідні, стверджував він, тільки виграють від того, що в суспільстві є багаті і що їх багатства збільшуються.

Взагалі коли йшлося про трудящих, Бентам не покладався на самодіяльність індивідів і проектував спеціальні «паноптикуми» – спочатку для в'язниць, а потім і для інших місць, де скопичується велика кількість трудящих (фабрики, заводи, школи). «Паноптикуми» – це круглі приміщення з внутрішнім двориком і вежею в його центрі. На цій вежі мали розміщуватись наглядачі для контролю поведінки робітників через відкриті скляні стіни, що виходять у двір.

Державі відводить роль «нічного сторожа». Її втручання припускається лише з метою забезпечення безпеки власника. Наприклад, спроба законодавчо викоринити пияцтво, розбещеність, марнотратство, на його думку, заподіює більше шкоди, ніж користі, оскільки спричинює ускладнення законодавства дрібною регламентацією приватного життя, введенням надмірно суворих покарань, а також поширення шпигунства і загальної підозри.

Тому Бентам дійшов висновку, що законодавство (держава) не повинно втручатися у діяльність підприємців і їх відносини з працівниками. За теорією утилітаризму сторони самі, згідно з «моральною арифметикою», визначають умови договору виходячи з «власної користі».

Бентам пропонував здійснити реформу права, його кодифікацію, відмінити низку феодальних інститутів, удосконалити систему покарань, приділяв багато уваги питанням процесу, теорії доказів та ін. Власні проекти він пропонував урядам Англії, Франції, Росії, Іспанії та інших країн.

Прогрес суспільства Бентам вбачав лише в поступовому розвитку шляхом реформ, заперечував революції, а для керівників повстань передбачав смертну кару.

Його погляди на найкращу форму правління з часом змінювались. Спочатку він схвалював конституційну монархію в Англії, обстоював високий майновий ценз, довгострокове обрання представництва. У цей період він різко засуджував демократію як «анархію».

Проте під впливом буржуазних радикалів, які ставили питання про необхідність усунення феодальних пережитків у державному ладі Англії, Бентам змінив свої погляди. Цьому сприяло також відверте небажання уряду ухвалити його проект реформи права. У цьому зв'язку Бентам гостро розкритикував монархію і стверджував, що законодавча влада повинна належати народу. Ця влада повинна здійснюватись однопалатним представництвом, яке щорічно обирається на основі всезагального і таємного голосування (Дж. Лільберн). Виконавча влада повинна бути підзвітна законодавчій.

У питаннях зовнішньої політики Бентам проголошував ідею миру, намагався створити план всезагального і тривалого миру.

Зокрема, він пропонував:

- скоротити і визначити чисельність збройних сил різних держав;
- створити міжнародний конгрес (передбачив створення ООН);
- ліквідувати існуючі колонії і заборонити створення нових;
- здійснити кодифікацію міжнародного права і забезпечити рівність суб'єктів міжнародного права;
- створити міжнародний трибунал.

Таким чином, поряд з ідеями буржуазного лібералізму з реакційними тенденціями Бентам висунув низку прогресивних ідей.

Теорія демократії Алексіса де Токвіля (1805-1859)

Алексіс де Токвіль – французький соціолог, історик, державний діяч.

Народився в аристократичній сім'ї. Вивчав право в Парижі. У 1827 році був призначений на юридичну посаду у Версалі, де познайомився із Гюставом-де-Бомоном. 1831 р., разом із Бомоном, отримав відрядження до США для вивчення там пенітенціарної системи. Подорож тривала близько року і після повернення Токвіль видав книгу «Демократія в Америці», яка стала чи не головним напрацюванням вченого. Робота витримала кілька видань і була перекладена практично всіма європейськими мовами.

23 грудня 1841 року обраний академіком. У 1849 році був обраний до законодавчих зборів і згодом став міністром закордонних справ у кабінеті Барро. На цій посаді намагався підтримати французький вплив в Італії, не обмежуючи незалежність папи, і домогтися для папської області необхідних внутрішніх реформ. 1850 року уряд Барро пішов у відставку.

У парламенті Токвіль продовжив боротися з політикою президента і у 1851 році виступив із доповіддю про перегляд конституції, однак перегляд так і не відбувся. Брав участь в останній спробі чинити опір у мерії X округу і був ув'язнений у Венсенській в'язниці, але швидко вийшов на свободу.

Відірваний від політично діяльності, він віддається вивченню Великої Французької революції. Після кількох років архівних занять у різних містах Франції і навіть Німеччини він видав у 1856 році 1-й том «Старий порядок і революція». Він задумав видати тритомну працю, але смерть обірвала його задуми.

Основні праці: «Про демократію в Америці» (1835), «Давній порядок і революція» (1856).

У праці «Про демократію в Америці» Токвіль сформулював теорію демократії, виклав погляди на такі проблеми, як співвідношення рівності й свободи та існування суперечності між ними. Головна ідея праці – визнання історичної неминучості занепаду аристократії та постійного, неухильного руху до свободи та демократії.

Мислитель розглядав демократію не лише як певну форму правління, а й як такий суспільний лад, що не знає станового поділу та базується на принципі рівності. Але досягнення останньої, яку науковець розумів як рівність суспільного становища індивідів, ще не означає встановлення свободи. При цьому, він вважав, що в демократичних республіках рівність має більшу соціальну цінність, аніж свобода, оскільки потреба у свободі є життєво важливою для небагатьох, тоді як рівність робить щасливим кожного. Хоча демократичні суспільства і прагнуть до свободи, це прагнення підпорядковане стійкішому і масовому прагненню до рівності, задля якої вони, врешті-решт, ладні відмовитися від свободи.

Свобода, на думку мислителя, породжує ще одну загрозу демократії – індивідуалізм. Останній ізолює людей одне від одного, обмежує їх межами приватного життя і тим самим створює сприятливий ґрунт для поступової відмови громадян від участі в суспільному житті та формування деспотизму.

Важливим здобутком США, як стверджує Токвіль, є те, що американці зуміли побороти індивідуалізм за допомогою спільної діяльності в різних коопераціях, основою яких завжди була необмежена свобода створення асоціацій, у тому числі й із політичними цілями. Саме тому небезпека деспотичного переродження демократії особливо велика в тих країнах, де відсутні традиції політичної свободи, тобто реальні можливості для спільної участі в політичному житті.

На його думку, лише єдність рівності та свободи забезпечують демократію і є самодостатньою умовою людського буття. Проблема, отже, полягає в тому,

щоб усіляко сприяти досягненню єдності, балансу рівності й свободи, створюючи для цього і відповідні політико-правові інститути.

Токвіль приділяв значну увагу організації державної влади, що за демократії набуває особливо великого значення. Зокрема, аналізуючи американську державну систему, він підкреслював важливе значення «системи стримувань і противаг» і теорії поділу влади, що закріплені в американській конституції.

Автори Конституції США, за його словами, чітко розуміли потребу в тому, щоб, окрім народу, існувала певна кількість влад, які, не будучи абсолютно від нього незалежними, користувалися б, однак, у своїй сфері досить значною мірою свободи – так, щоб, підпорядковуючись напрямові, який вказує більшість, вони могли б боротися з його випадковими бажаннями і не приставати на його небезпечні вимоги.

Під цим кутом зору, вчений особливо підкреслював незалежність судової влади, яка, спираючись на принцип верховенства конституції перед звичайними законами, захищає основи громадянської та політичної свободи від посягань із боку законодавців.

Утім, Токвіль застерігав, що недостатньо закріпити якісь положення в конституції, адже устрій держави залежить і від інших чинників. Під звичаями він розумів усю сукупність знань, уявлень, думок та ідей, із яких утворюється звичайний спосіб життя, традиційний та інтелектуальний устрій народу. Демократизм американського суспільного життя і стабільність політичного устрою пояснюються Токвілем демократизмом американських звичаїв (моралі). Коріння свободи і демократизму американських звичаїв мислитель убачав насамперед у системі громадського самоврядування, що склалась історично. Саме традиції громадського самоврядування започаткували народний суверенітет і утвердження на практиці принципів свободи.

Проте ні добрі закони, ні інші чинники не врятували США від стану, який Токвіль назвав «тиранією більшості». Науковець убачав «тиранічний» прояв американської демократії найперше в пануванні громадської думки. Остання, завдяки прагненню кожного здобути підтримку інших громадян в умовах демократії, неминуче стає думкою мас і тому володіє колосальною примусовою силою, яку неможливо порівняти ні з якими законами.

Важливим у поглядах Токвіля є його ставлення до державного ладу або, точніше, до проблеми централізації та децентралізації. Вивчаючи та порівнюючи досвід політичного розвитку Франції і США, у праці «Давній порядок і революція» він зробив висновок, що однією з найбільших перешкод для досягнення свободи і, відповідно, демократії, є надмірна централізація державної

влади, підпорядкування громадян всеохоплюючому впливу державної адміністрації.

Політична централізація як зброя в боротьбі за рівність і проти привілеїв феодалної аристократії, з'єднуючись із адміністративною централізацією і бюрократизацією, різко посилює владу держави, яка встановлює контроль, над усіма сферами суспільного життя і стає душителем свободи. Для встановлення свободи і демократії в цілому є необхідними представницька форма правління, поділ влади, місцеве самоврядування, забезпечення свободи друку, совісті, незалежності суддів, створення суду присяжних тощо.

Ідеї особистої свободи, свобода приватної власності, обмеження впливу держави на економічне життя, обстоювання ідеї поділу влади, що пропагувалися Токвілем, мали непересічне значення для формування теоретичних засад громадянського суспільства і правової держави.

3. Французький соціалізм

Етьєнн-Габріель Мореллі (1717/1718 – після 1778)

Етьєнн-Габріель Мореллі (1717—1778) — французький соціаліст-утопіст і письменник. Про Мореллі мало відомо. Вважається, що він жив у містечку Вітрі-ле-Франсуа та працював учителем. З ім'ям Мореллі пов'язані вісім книг, виданих у 1743-1778 роках. Ще в його сучасників авторство більшості цих книг викликало сумніви.

Достовірно відомо, що Мореллі написав дві книги про освіту та критику Монтеस्क'є. Також він вважається (можливо, помилково) автором «Кодексу природи», який був виданий анонімно у Франції в 1755 році. Ця книга, джерело мислення для пізніших соціалістичних і комуністичних мислителів, критикувала суспільство свого часу, пропагувала соціальний порядок без убогості та пропонувала конституцію, яка мала б вести до егалітарного суспільства без майна, шлюбу, церкви чи поліції.

Головна праця: «Кодекс природи, або Істинний дух її законів» (1755) - велика віха в історії соціалістичних учень.

На майбутнє Мореллі планує адміністративний (і економічний) поділ країни: провінції, міста, триби (частини міст), сім'ї. Основна структура публічної влади складається, згідно «Кодексу природи», так.

Кожен член сімейства після досягнення 50 років стає членом сенату свого міста («Приватного сенату») і користується в справах управління містом правом дорадчого і вирішального голосу. Зі складу міських сенаторів утворюється Верховний сенат, який щорічно оновлюється. «Приватним Сенат спільно з Верховним сенатом буде належати вся політична влада; це означає, що вони будуть в певній формі та без осуду наказувати те, що формально пропонується

законами». Крім системи сенатів передбачається ціла ієрархія начальників різного рангу, зокрема начальника триби, начальника міста, начальника провінції, нарешті, глави держави (нації).

Своєрідним є порядок заняття таких начальницького посад. Кожна сім'я по черзі дає начальника своєї триби, і він залишається на цій посаді довічно. Кожен начальник триби черзі протягом року виконує обов'язки начальника міста. На тих же умовах кожне місто дає начальника своєї провінції.

«Кожна провінція черзі дає довічного главу всієї держави». Обов'язок глави держави - стежити відповідно до наказів Верховного сенату за дотриманням законів і рішень, здійснювати загальне управління виробництвом і розподілом, підтримувати в державі порядок і однаковість.

Мореллі вважає виборність порушенням принципу рівності, оскільки в суспільстві рівних все в однаковій мірі гідні бути обраними. «Зразковий порядок, без плутанини, без замішання» Мореллі буде в обхід принципу виборності, з визнанням заняття ряду управлінських посад (начальників триб) довічними. Це - тільки одна (і, напевно, не головна) сторона проблеми.

Інша сторона - майже тотальна регламентація всіх сфер соціального та особистого життя в суспільстві, що зуміє виправити «недоліки політики і моралі відповідно до законів природи».

Намір спорудити будинок майбутнього точно відповідно до цих законів, по суто раціоналістичним канонам втілено в масі різноманітних і допитливих директив. Вони стосуються прийомів обліку жителів країни і майна, способів регулювання продуктообміну, планування поселень, проведення весіль, професійного навчання дітей, правил годування грудних немовлят розведеними подружжям, форми одягу громадян (буденної і святкового) тощо.

Недремне око держави пильно стежить за «зразковим порядком» і в області духовної культури. У лещатах такої нав'язливої турботи про них громадяни не могли б, зрозуміло, виступати як активні самостійні особистості; політична же свобода знітилася б і зачахнула, не встигнувши розквітнути.

Мореллі описав в поняттях свого часу комуністична устрій суспільства. Чи не його вина, що в результаті вийшов колоритний образ казарменого комунізму. Дійсна історія підтвердила достовірність якраз цього образу. Комунізму в будь-якому іншому вигляді вона людської цивілізації пред'явити не змогла.

Габріель Бонно де Маблі (1709-1785)

Французький філософ, історик і дипломат. Рідний брат філософа Кондільяка і двоюрідний брат філософа-енциклопедиста, фізика, математика д'Аламбера. Народився 14 березня 1709 року в місті Греноблі. Отримав освіту в єзуїтському коледжі Ліона та Паризькій духовній семінарії Сен-Сюльпіс.

Відмовившись від кар'єри церковника, повернувся до Гренобля, де до поч. 40-х років XVIII століття займався самоосвітою.

У період 1742-46 роки – секретар міністерства закордонних справ у Парижі. Решту свого життя присвятив науковій діяльності.

Не в приклад Габріель Бонно де Маблі утримувався від скрупульозного опису організації всіх сфер життя в комуністичному суспільстві майбутнього. Маблі малює загальну картину утопічної республіки рівності, яка частково вилікувалася від породжених нерівністю майна зол. Ознайомлення з особливостями такої картини дозволяє з великою часткою ймовірності судити про те, яким би швидше за все вийшов у Маблі детальний план політичної форми комуністичного суспільства.

Маблі виходить насамперед з того, що принципово новий суспільний лад необхідний для забезпечення щастя народу, людству. Він сподівається переважно на мирні політичні акції і на закони як на засоби, які можуть забезпечити таке щастя. Але не всякі політичні акції і не всякі закони.

Законодавець повинен знати, до якого щастя люди покликані Природою, і вже у всякому разі «сприяти прояву соціальних якостей, які спонукають нас об'єднуватися в суспільство». Природа «зробила рівність законом для наших предків». Вона зробила всіх людей рівними, дала їм однакові органи, однакові потреби і однаковий розум.

Щоб наблизитися до заповітного громадському стану, Маблі виступає за прийняття цілої низки законів, зрівняльних за своєю спрямованістю.

1. **По-перше, закон проти розкоші в усіх її видах.** Державі слід культивувати прості потреби і звичаї. Всякий закон, виданий в такому дусі, «є рятівним і мудрим». Закони проти розкоші повинні поширюватися на всі: «на меблі, житло, стіл, слуг, одяг»; чим суворіше будуть ці закони, тим «менш небезпечним буде нерівність майна».
2. **По-друге, закон про відмову держави в будь-якому заступництві торгівлі і купецтва,** бо властивий комерції дух жадібності суперечить духу всякого доброго правління.
3. **По-третє, закон, який регулює порядок спадкування.** Майно заповідача, по Маблі, належить рівномірно розподіляти між членами його сім'ї або навіть передати в руки незаможних даної округи.
4. **По-четверте, закон про обмеження самих володінь окремих громадян, встановлює їх межі.**

Тепер про прийнятну для мислителя конструкцію політичної влади. Згідно Маблі, народ - єдиний творець політичного ладу, початковий носій верховної влади і її розподільник, який довіряє її повністю або в частках своїм посадовим особам. Народ лише тоді вільний, коли є законодавцем і має можливість

«шляхом розумних розпоряджень примусити уряд служити тільки знаряддям і вірним виконавцем законів».

Інституційне закріплення суверенітету, що належить народу знаходить в обранні громадянами (кожен раз на певний термін) депутатів, які утворюють вищий законодавчий орган країни - Національну асамблею. Вона формує уряд, що виступає органом виконавчої влади в центрі. На місцях цю владу представляють магістрати, також обираються населенням.

Гракх Бабеф (1760-1797) (справжнє ім'я Франсуа Ноель)

Керівник руху «рівних» у Франції, один з попередників наукового комунізму. Народився у бідній, багатодітній сім'ї колишнього солдата, який став службовцем. З дитинства зазнав тяжкої виснажливої фізичної праці на будівництві Пікардійського каналу, потім отримав місце переписувача та учня у нотаріуса. У 21 рік (1781) отримав самостійну практику февдиста-архівіста (юриста, спеціаліста з сеньйоріального права), розробив нову систему складання сеньйоріальних описів.

Бабеф був активним учасником Великої французької революції. В друкованих органах «Захисник свободи преси» і «Народний трибун» Бабефа різко критикував реакційний уряд, що став при владі після перевороту 9 термідора. Після виходу з тюрми, куди його кинули 1795, Бабеф, разом з Філіппо Буонарроті і Дарте, 1796 створив «Товариство рівних», яке прагнуло шляхом повстання скинути Директорію і встановити новий суспільний лад. Змова була розкрита, Бабеф і Дарте — гільйотиновані.

Однією з найбільш примітних постатей серед соціалістів (комуністів) епохи європейського Просвітництва є Гракх Бабеф. Сукупність його поглядів (бабувізм), що базувалися на ідеях Мореллі і якобінців, можна вважати кульмінацією розвитку соціалістичної думки в революційній Франції кінця XVIII ст.

Програмно-політична установка Бабефа - запеклого противника приватної власності і всього з нею пов'язаного - полягає у вимозі на місці антинародної державності, що колись існувала, «побудувати народну державу». Він упевнений в тому, що «народне правління має і може забезпечити заможність і щастя кожної людини, непорушне благоденство всіх членів суспільства».

Шлях до такого правління лежить через перехідний період. Він починається з повстання народних мас, підготовленого конспіративній організацією революціонерів. Повсталі усувають колишні органи вищої влади, опановують усіма урядовими установами; народу відразу надається ряд економічних і соціальних благ. Повнота влади в перехідний період повністю зосереджена в руках тимчасового революційного уряду - Національних зборів,

проголошеного повсталим народом і здійснює диктатуру плебейства. Це Зібрання включає до свого складу найбільш відданих революції і мудрих людей.

Після закінчення перехідного періоду, з твердженням колективістських принципів, соціального життя - на основі Конституції 1793 року - складеться єдина для всієї країни республіканська форма управління. Прийнятна для «народної держави» французька Конституція 1793 р тому, що «політичні права громадян в ній ясно викладені і міцно гарантовані».

Конституція 1793 р оголошується «справжнім законом» французької нації, бо «вона затвердила невід'ємні права кожного громадянина давати свою згоду на закони, здійснювати свої політичні права, користуватися правом зборів, вимагати того, що він вважає корисним, здобувати освіту і не вмирати від голоду».

Бабеф позитивно оцінює демократичні інститути. Він, наприклад, надає великого значення гласності. У новій політичній спільності буде неухильно діяти правило: ніхто з керівників і керованих не може «стати багатшими або володіти більшою владою, ніж будь-який з їх побратимів».

Бабеф і його прихильники свої привабливі задуми досягнення «непорушного благоденства всіх» і «щастя кожної людини» будували з прямим розрахунком на рішуче і жорстке керівництво зверху, з центру (переважно вольовими, приказними методами) всіма сторонами життєдіяльності республіки (господарської, політичної, правової, культурної, побутової) при найсуворішому підпорядкуванні громадян законам, вказівкам верховної адміністрації, за обов'язкової участі кожного в проведених нею заходах.

Далеко не випадковими були рекомендації будувати «народне правління» на зразок армії. Вибір армійських порядків в якості прототипу «народної держави» обертається тим, що остання мислиться гранично централізованою організацією з верховенством в ній принципу єдиноначальності, з всеосяжним регламентуванням поведінки людей і нормативним розподілом благ, з беззаперечною покорою всіх приписів вищих інстанцій.

В «народній державі» людину прикріплять - співвідносно даруванню - до майстерності (справі), яке він знає, і зобов'язують здавати вироблене їм на загальний склад. Велика національна громада буде тримати всіх своїх членів в однаковому і чесному середньому достатку, забезпечуючи кожного всім, чого він потребує. Переміщення трудящих з однієї комуні в іншу проводиться тільки за приписом верховної адміністрації.

Члени національної громади отримують громадський раціон лише в тому окрузі, в якому вони проживають. У кожній комуні в певний час влаштовуються громадські трапези, і присутність на них обов'язково для всіх членів даної

комуни. Осіб, у яких відсутні «громадянські почуття», «верховна адміністрація засуджує на примусові роботи».

Але сам французький революціонер-комуніст найменше таким усвідомлює і сприймає свій ідеал. Він упевнений в іншому: республіка, яка виникне після завершення революційного періоду, явить собою приклад справді демократично влаштованої корпорації.

Для Бабефа суть демократії, її емансипаторській по відношенню до трудящих сенс - це безкомпромісне знищення ладу приватної власності, торжество колективізму і егалітаризму¹⁸. З наміром здійснити таку мету логічно пов'язана орієнтація Бабефа на досить широке застосування до громадян «народної держави» різних репресивних заходів.

Піднімаючи меч диктаторства і нівелювання в ім'я порятунку людства від експлуатації, злиднів, «війни всіх проти всіх», тиранії та ін., Бабеф і його прибічники одночасно замахуються на людську індивідуальність, ігнорують самобутність будь-якої особистості, її потреба в безперешкодній реалізації своїх нормальних прагнень. В їхній свідомості ця людська індивідуальність виступає серйозною перешкодою демократизму, несумісна з ним. Вони ігнорують самобутність будь-якої особистості, її потребу в безперешкодній реалізації своїх природних прагнень.

4. Утопічний соціалізм

Сен-Сімон (1760–1825 рр.)

Клод Анрі де Сен-Сімон – видатний представник утопічного соціалізму XIX ст. Виходець зі старовинного дворянського роду. Згідно зі своїм станом здобув хорошу для тих часів освіту.

Коли розпочалася велика французька революція, він відмовився від усіх титулів – позбавив себе дворянського звання і графського титулу. Ще в юні роки Сен-Сімон вітав боротьбу у США за незалежність. У 1779–1783 рр. особисто брав участь у цій війні (двічі був поранений). У 1783 р., перебуваючи в Мексиці, він, випереджаючи свою епоху на 100 років, запропонував проект побудови Панамського каналу.

Повернувшись на батьківщину і розчарувавшись результатами французької революції, яка не полегшила життя трудящих, він розпочав літературну діяльність і створення різних проектів суспільних змін.

Основні праці: «Женевські листи», «Погляди на власність і законодавство», «Про промислову систему», «Нове християнство».

¹⁸ Концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам

Розвиток суспільства Сен-Сімон вважав безперервним прогресивним процесом.

Перехід від одного ладу до іншого він пояснював двома чинниками:

- 1) зміною у відносинах власності. Дійшовши висновку, що «установи власності є основою суспільної будови», Сен-Сімон висловив здогад, що базис визначає надбудову;
- 2) змінами у свідомості, зокрема в релігії. *Так, ідолопоклоніння призвело до виникнення первіснообщинного ладу, християнство призвело до феодалізму, і перехід до соціалізму пов'язаний з виникненням його власної теорії*. Своє Учення Сен-Сімон вважав соціальною наукою, позитивною філософією і майбутнє соціалістичне суспільство називав «промисловою системою», або «асоціацією».

Сен-Сімон один із перших утопістів спробував обґрунтувати перехід суспільства до соціалізму, але зробив це на ідеалістичних засадах. Він різко негативно ставився до сучасного йому суспільства, вважав, що воно повинно бути знищене як несправедливе.

Як мислитель Сен-Сімон близько підійшов до розуміння класової структури сучасного йому суспільства і боротьби класів. Він зауважував, що суспільство поділяється на класи і в ньому пригнічується бідне населення. Оцінюючи французьку буржуазну революцію, він стверджував, що це була боротьба не тільки між феодалами і буржуазією, а й між багатими і неіміщюю біднотою.

Суспільство поділяється на такі класи:

1. Клас «паразитів» – дворяни, які не займались землеробством, військові, буржуа-рантьє, державні чиновники і «легісти» (юристи, які перебували на службі у приватних осіб).

2. Клас «промисловців» і трудящих – це більшість населення – 24/25. Пролетарі, працівники розумової праці, фабриканти, торговці, банкіри становлять одне ціле.

Сен-Сімон не навів розгорнутої картини соціалістичного суспільства, проте висунув основні принципи власної майбутньої «промислової системи», які в подальшому справді стали принципами соціалістичної системи.

1. **Загальна обов'язковість праці** – працювати повинні всі, хто головою, хто – руками. Всі повинні мати право на працю.
2. **Знищення привілеїв від народження і визначення суспільної значущості та становища людини в суспільстві за її здібностями і ролі в суспільному виробництві.** Згодом учні Сен-Сімона сформулювали тезу «**від кожного за здібностями, кожному за справами**».

3. **Сен-Сімон не пропонував ліквідувати приватну власність.** Вона, на його думку, повинна зберегтись, тому що це полегшить стан банкірів, купців і взагалі власників.
4. **Наукове планування виробництва,** що має широкий промисловий масштаб. Видатні промисловці та банкіри повинні скласти загальний план розвитку суспільства, а також науки і культури.

Організація державної влади. Формі держави він не надавав жодного значення, бо справа не у формі держави, а у правильній організації суспільства.

Крім двопалатного парламенту і королівської влади він пропонував створити ще кілька проміжних органів:

- вищу адміністративну раду з керівників промислових підприємств, банкірів, купців. **Завдання цієї ради** – скласти проекти бюджету і контролювати його виконання, а також розглядати проекти соціальних змін, прийнятих радою вчених;
- вчену раду з видатних науковців для керівництва наукою і культурою.

Ця рада повинна виконувати функцію ініціативної ради при королі, розробляти проекти необхідних перетворень і управляти всією розумовою життєдіяльністю країни.

Сен-Сімон висловлював ідею поступового переходу до соціалізму без класової боротьби, а реформістським способом. На його думку, треба тільки переконати ці 24/25 населення (промисловців) у необхідності переходу до нової системи, і реформа відбудеться без насильства. Потрібно вести агітацію і пропаганду нового ладу, особливо серед заможних класів, оскільки трудящі в силу своєї неграмотності не зможуть зрозуміти сутність реформ.

Основним засобом перетворень у суспільстві Сен-Сімон вважав королівську владу – і в цьому весь утопізм його теорії. Він розглядав королівську владу як надкласовий інститут, який має «загальний характер» і прагне спонукати королів скористатись наданою їм народом владою для здійснення необхідних політичних змін.

Франсуа Марі Шарль Фур'є (1772–1837 рр.)

Народився у родині син багатого безансонського купця. Школу відвідував до 12-13 років, але поряд з нею йшли самотійні, хоч і несистематичні заняття логікою, географією, фізикою, математикою та іншими предметами. Після смерті батька Фур'є по закінченні школи взявся за добування коштів до життя і стати за прилавок. Систематичної освіти не отримав, був самоукою, до наукових праць відчував упередження. Мав чудову пам'ять, художній і сатиричний талантом.

Спочатку він служив прикажчиком у чужих лавках і пристрастю до різноманітності змінив кілька господарів, відвідав багато міст Франції — Ліон, Руан, Марсель, Бордо, Париж. За дорученнями різних торгових фірм він робив закордонні подорожі — до Німеччини, Бельгії, Голландії. Ці роки мандрівки були для нього і роками Учення: не кажучи про багаті практичні відомості з географії та архітектури, що вражали його учнів, він мав можливість детально вивчити торгівлю, на яку так жорстоко нападав згодом, вважаючи її одним із найсерйозніших зол економічного безладдя.

У 1803 році Фур'є випустив невеликий політичний трактат під назвою «Континентальний тріумфірат і вічний світ через тридцять років», де вже виявилася сміливість думки та пророчий тон, що так властиві всім його творам. У 1808 році з'явилося перше велике твір Фур'є «Теорія чотирьох рухів і загальних доль», що започаткувало все його суспільно-економічне Учення. Втім, за словами Фур'є, деякі ідеї були відкриті ще 1799 року.

Після виходу в світ цієї книги він кинув заняття маклерством і жив деякий час на пенсію в 900 франків, яку за заповітом матері повинні були видавати йому сестри. собі їжу спочатку в Парижі, а з 1825 року в Ліоні, отримавши там місце касира однієї промислової контори.

Ще при кабінеті міністрів Поліньяка (фр., 1829-1830) він звертається до французького уряду з пропозицією здійснити його систему, але отримує стриману відповідь, що його проект буде розглянуто згодом. діячам, намагається залучити на свій бік Пер'є, Лафітта, Гізо, Тьєра, нарешті, намагається зацікавити короля Луї-Філіппа. І лише під кінець надія було посміхнулося йому, і він приступив до довгоочікуваного досвіду, але невдалий результат його тільки отруїв останні роки життя Фур'є.

Шарль Фур'є помер у віці 65 років, 10 жовтня 1837, і був похований на паризькому цвинтарі Монмартр.

Концепція соціально-політичного розвитку найґрунтовніше викладена у праці Фур'є «Новий індустріальний і суспільний світ» (1828 р.). Вона зводиться до того, що вся історія розвитку людства становить лише сукупність певних закономірних етапів його розвитку. Усю попередню історію людства Фур'є поділив на такі періоди: дикість, варварство, патріархат і цивілізація. Основними чинниками, що зумовлюють перехід від одного періоду до іншого, він називає рівень розвитку промисловості та змін правового становища жінки в суспільстві.

Особливою заслугою Фур'є була й залишається його глибока і справедлива критика сучасного йому капіталістичного ладу. Він вважав, що капіталістична цивілізація – це «соціальне пекло».

В існуючому суспільстві, стверджував він, 2/3 населення – паразити, що живуть за рахунок меншості – 1/3.

Він поділяв цих паразитів на три групи.

1. Домашні паразити:

- жінки (зайняті домашнім господарством або не працюючі);
- діти (3/4 не працюють);
- прислуга (не займається виробничою працею).

2. Соціальні паразити:

- армія (держава відволікає від праці найсильніших представників юнацтва, примушуючи марнувати цілі роки паразитичного життя в армії);
- агенти, що збирають податки, агенти транспорту та всі інші чиновники;
- фабриканти;
- комерсанти і купці.

3. Супутні паразити:

- ті, хто гуляє за законом (гультяї, що святкують різні карнавали, свята революції та ін.);
- софісти (з-поміж яких перше місце посідають юристи);
- ледарі – увесь обслуговуючий персонал;
- відщепенці – лотереї, ігорні будинки, пропащі жінки, жебраки, злодії, розбійники, що змушують утримувати армію жандармів та чиновників, які так само нічого не виробляють.

Не дивно, доходить висновку Фур'є, що остання (1/3) менша частина населення не має змоги забезпечити себе і цих паразитів продуктами та необхідними товарами.

Фур'є називав існуючий стан суспільства станом хвороби. З великим співчуттям говорить він про бідних трудівників, які в нечистих і смердючих майстернях все життя віддають ненависній їм праці. Їхня праця – це прокляття, що спричинює тільки хвороби і тримається на загрозі голодної смерті. Це – «пом'якшена каторга».

Держава є слугою багатих проти маси населення. Закони в такому суспільстві хороші тільки для тих, хто їх створює. Уряд цілком залежить від торгашів, а міжнародне право засноване на брехні, віроломстві, насиллі.

Однак за всієї прекрасної критики існуючого ладу, уявлення Фур'є про класовий склад суспільства дуже розпливчате. Він поділяє суспільство на багатих і бідних, іноді визначає окремі групи – двір, знать, буржуазія, народ, чернь, але такий розподіл позбавлений визначеності.

Багато уваги Фур'є приділяв питанню свободи. Це поняття він розглядав у двох аспектах: фізичному і соціальному. Фізичний – це звільнення людини від рабства праці, а соціальний – свобода вибору занять відповідно до власних уподобань.

Соціальна свобода, зазначав Фур'є, також удавана, як рівність і братерство, оскільки не гарантована. Порівнюючи ступінь свободи цивілізованої людини і дикої, він доводить, що стан останньої вигідніший.

Фур'є неодноразово виказував думку про історичну виправданість французької революції, можливість виходу з ладу цивілізації шляхом «стрибка». Він приставав до думки, що шлях переходу до ладу гармонії не виключає й насильства. Однак, незважаючи на думку про можливість застосування «засобів примусу», він все ж таки обстоював позиції заперечення революційного насильства як засобу соціального прогресу. Фур'є шукав мирних шляхів досягнення нового соціального ладу, пропагував мирне співробітництво всіх класів, соціальних груп у межах виробничих асоціацій – фаланг. Фаланга – це єдиний шлях виходу із соціального хаосу.

Її особливості:

1. У фалангу об'єднуються землероби і промисловці в кількості 1600–1700 осіб.
2. Поділ праці у фалангах пристосований до індивідуальних нахилів і вмінь кожного. Люди, які мають однакові уподобання, об'єднуються всередині фаланги у відповідні виробничі «серії» (20–24 особи) або групи (7–9 осіб). У фаланзі має бути не менш як 50 серій.
3. Життя фаланги регламентуватиметься нормами, встановленими за загальною згодою, не існуватиме центральної влади, яка б могла втручатися в їхнє життя і діяльність.
4. Відносини «влада – підпорядкування» зникнуть, а отже, зникне й потреба в державі як апараті примусової влади.
5. Управляти фалангою буде обраний на демократичних засадах ареопаг, який не наказує, а тільки дає поради.
6. Значне місце у своєму вченні Фур'є відводив людським пристрастям. Пристрасті надані людині Богом, вони незмінні по суті й досконалі. Тому вся виробнича, побутова і культурна життєдіяльність членів фаланги повинна регулюватись механізмом людських пристрастей.

Верховною пристрастю Фур'є називав пристрасть до гармонії. Кожній людині, на думку Фур'є, притаманно багато однакових пристрастей, проте виявляються вони у різних людей по-різному. Яка пристрасть панує в людині, такий у неї й характер. Фур'є розробив «клавіатуру» людських пристрастей, що включає 810 їх різновидів. Тільки правильне застосування пристрастей при

гармонії, на його думку, «встановить у світі єдність, ліквідує війни, революції, злиденність і несправедливість».

Величезне значення Фур'є приділяв такій пристрасті, як любов. Так, на його думку, за допомогою одного важеля любові можна зібрати 120 мільйонів легіонерів обох статей. Такі різні за статтю трудові армії, об'єднавшись для найскладніших робіт, «завоюють пустелю Сахару і висушать болота...»

Фур'є неодноразово наголошував на розкріпаченні жінок, розширенні їхніх прав як основному джерелі соціального розвитку. Пропагуючи свободу любові, він наголошував, що її не слід розуміти як повальну оргію. Вона має бути рівноважена, в її основу мають бути покладені людські добродієвості і честь.

Як щирий прибічник вільної любові, Фур'є, однак вважав, що втілювати її можливо лише поступово, упродовж життя кількох поколінь. У майбутньому суспільстві Гармоній праця буде радісною, різні види праці чергуватимуться короткими сеансами, приносячи людям насолоду. Праця в трудових арміях, на його думку, буде для гармонійців суспільним святом і втіхою для самолюбства та честолюбства. При цьому «потрібно пам'ятати, що промисловість – тільки додаток. Основа всього – землеробство». Фаланстер стане своєрідним поселенням, яке усуне розрив між містом і селом.

Величні за обсягом роботи виконуватимуться трудовими арміями і сприятимуть зближенню не лише селян і горожан, а й гармонійців різних областей і навіть держав. І зрештою, у колективній, творчій праці об'єднуються всі держави землі.

Надлишки продуктів вирішать проблему справедливого розподілу. Для повної гармонії інтересів усіх членів фаланги необхідно, на думку Фур'є, щоб уся продукція виробничої асоціації розподілялась наступним чином:

- за капіталом – 4/12;
- за працею – 5/12;
- за талантом – 3/12.

При розподілі доходів важливо враховувати основний принцип, за яким повинна оцінюватись робота, а саме враховувати її значущість для суспільства, приємна вона чи, навпаки, неприємна.

На перше місце він пропонує висунути працю дитячих «маленьких орд», шахтарів, чистильників нечистот та ін. У кожній серії (групі) праця оцінюється нерівномірно. Досвідчені й почесні її члени отримують більше, новачки – менше. Спеціальні серії обліковців здійснюватимуть розрахунки як між окремими гармонійцями, так і між фалангами. Кожному буде відкритий кредит, що відповідатиме його доходам.

Потреби гармонійців у їжі, одязі завжди будуть задоволені. Доходи фаланги будуть такі великі, що кожний її член зможе за бажання накопичити заощадження і купувати все, що забажається.

Рівності, зауважував Фур'є, немає у природі, а отже, її не повинно бути й у суспільстві. Нерівність – ось та основа, яка повинна покласти край усім філософським химерам. Фур'є мріяв, що до фаланги увійдуть на добровільних засадах усі бажаючі – бідні й багаті.

Фур'є перетворити багатих на трудящих, а трудящих на капіталістів втілені його дрібнобуржуазні ілюзії про можливість вирішити мирно всі соціальні суперечності. Як і Сен-Сімон, він надсилав свої проекти соціальних реформ Європи найбагатшому банкіру тогочасної Франції Ротшильду, але підтримки так і не дочекався.

Роберт Оуен (1771–1858)

Оуен – син селянського шорника і продавця виробів із заліза, хлопчик у мануфактурній лавці. У 18 років мав невелику майстерню, а у 20 став директором фабрики ткацьких виробів у Манчестері.

У 1800–1829 рр. як один із співвласників і управляючий великої паперопрядильної фабрики в Нью-Ленарку (Шотландія) Оуен здійснив низку філантропічних заходів, спрямованих на поліпшення матеріально-побутових умов життя робітників фабрики.

Основні причини соціальних суперечностей капіталізму він вбачав у неосвіченості суспільства, в помилках людського розуму. Тому, на його думку, достатньо шляхом пропаганди просвітити суспільство, ознайомити всі класи з планом розумного, створеного законом природи соціального влаштування і «нерозумний» капіталістичний лад загине.

Свою формулу «середовище – характер» Оуен називає єдиним відкриттям, яке врятує людство. Тому виховання дітей він розглядає як одне з важливих завдань перебудови суспільства. Згідно з підготовленим ним законом англійські фабрики почали брати на роботу дітей тільки з 10-річного віку.

В основу своєї системи Оуен поклав поєднання виховання і навчання з фізичною працею, визначив участь дітей у сільськогосподарській та індустріальній праці як обов'язкову умову всебічного розвитку. Запропонував ввести обов'язкове навчання і виховання всіх дітей, навіть із сімей робітників.

Уперше в світі Оуен організував для дітей робітників дитсадок і ясла, скоротив робочий день до 10 годин замість 13–14, збільшив заробітну плату, поліпшив житлові умови, організував систему виховних і навчальних закладів не тільки для дітей, а й для дорослих. У результаті селище з населенням 2,5 тис. людей, скупчення всіх вад, перетворилось на дружнє суспільство.

Проте зрозумівши, що це звичайна благочинність, що робітники залишаються рабами, які не можуть користуватися здобутками своєї праці, збільшуючи джерело суспільного багатства, і що основна перешкода тут – панування приватної власності, Оуен запропонував створити селище «спільності», без приватної власності, буржуазної сім'ї і релігії з її догмами.

Оуен мріяв також, що в селищах-комунах об'єднуються люди різного віку і професій, їхня праця буде механізована, буде створено суспільні їдальні та майстерні, ясла і дитячі садки, школи і університетські коледжі. Такі комуни поширяться на всій Землі й приведуть суспільство до громадського прогресу.

У 1824 р. у штаті Індіана (США) Оуен спробував створити «комуністичну колонію» «Нова Гормонія», але зазнав поразки.

У 30-х роках в Англії він бере активну участь у створенні перших масових робітничих професійних і кооперативних об'єднань, хоча негативно ставився до чартизму як руху, що мав політичний характер.

Оуен вважав, що демократизація виборчого права не покращить матеріального становища працюючих, навпаки, може зумовити «суспільні біди», так як «неосвіченому народові небезпечно надавати політичні права».

На відміну від Сен-Сімона і Фур'є Оуен рішуче заперечував приватну власність і економічну нерівність. «Приватна власність була і є причиною численних злочинів і лихоліть, випробуваних людиною...»

Оуен передбачав також час, коли в належний спосіб буде усвідомлена незрівнянна перевага системи суспільної власності над системою приватної власності зі злом, яке вона спричиняє.

Проте, як і Сен-Сімон та Фур'є, Оуен був далекий від розуміння класової природи того часу і, сподівався на освічених монархів як активну силу, здатну змінити мирним шляхом існуючий лад.

5. Позитивізм¹⁹

Огюст Конт (1798–1857 рр.)

Відомий як засновник французької позитивної (грунтовної) філософії і «батько соціології». Народився 19 січня 1798 року на півдні Франції, в Монпельє. Навчався в ліцеї Жофре і в Університеті Монпельє. З початком Французької революції він глибоко перейнявся ідеями республіканізму. У 1814 році він вступив в Політехнічну школу Парижа. Коли в 1816 році заклад закрили на реорганізацію, він перейшов на навчання в медичну школу в Монпельє.

¹⁹ **Позитивізм** (лат. *positivus* — позитивний) — філософське Учення і напрям в методології науки, що визначає єдиним джерелом справжнього знання емпіричне наукове дослідження, а не філософське пізнання.

Не отримавши закінченої освіти, Конт осів у Парижі. Там він жив на заробітки від уроків з математики та журналістики, які він давав, в цей же час посилено вивчаючи економіку, історію та філософію.

У 1817 році він познайомився з Анрі Сен- Симоном – соціальним теоретиком, після чого став його секретарем і співавтором. Їх співпраця закінчилася в 1824 році через розбіжності, що виникли на ґрунті суперечки за право авторства.

У квітня 1826 Конт почав читати лекції, які були частиною курсу позитивізму. Серед його слухачів були відомі вчені Фур'є і Пуансо. Через проблеми зі здоров'ям він не зміг дочитати курс, і зміг повернутися до прочитання лише в 1829 році. Пізніше Конт написав шість томів цього курсу з назвою «Курс позитивної філософії».

З 1832 року він викладав аналіз і механіку в Політехнічній школі, але в 1842 році втратив роботу через бійку з адміністратором закладу. У 1843 році він представив книгу «Елементарний трактат аналітичної геометрії». У 1844 році з'явилися такі його книги як «Філософський трактат популярної астрономії» і «Трактат про позитивний дух», і в тому ж році він працював над книгою «Система позитивної політики». Надихнувшись ідеями клубу Якобіанів, Конт заснував Позитивне суспільство. Його книга з назвою «Загальний погляд на позитивізм» з'явилася практично в той же час.

Конт помер через рак шлунка 5 вересня 1857 року і був похований на кладовищі Пер- Лашез у Парижі.

Його роботи справили величезний вплив на Карла Маркса, Джона Стюарта Мілла і Джорджа Еліота. А його ідеї соціального еволюціонізму надали надзвичайно сильний вплив на розвиток сучасної соціології.

Політико-правові ідеї Конта викладені в його шеститомному «Курсі позитивної філософії» (1830–1842 рр.), а також у чотиритомній праці «Система позитивної політики, або філософський трактат про засади релігії людства» (1851–1854 рр.). У науці і суспільстві, на думку Конта, панує анархія соціологічна. А оскільки «ідеї панують у світі», то, створюючи «Курс позитивної філософії», Конт насамперед мав на меті об'єднати розумовий світ людства на твердій основі позитивних наук, цілком вилучивши другорядне, суперечливе, наносне.

Розглядаючи історію людського суспільства як відбиток різних категорій мислення, він відносно останніх встановлював «закон трьох стадій», що мають, на його думку, безумовний характер. Згідно з цим законом людський розум зазнає послідовно три стадії розвитку.

1. **Перша стадія** – теологічна (фіктивна ,до 1300 року) – наука міститься в богословській оболонці й усі явища пояснюються божественним свавіллям. В цей період панує релігійний світогляд. О. Конт поділив цю стадію на три періоди: **фетишизм, політеїзм і монотеїзм**. Ця стадія базується на релігійних уявленнях. О. Конт вважав, що цей етап є необхідним в розвитку людства.
2. **Друга стадія** – метафізична або абстрактна стадія (з 1300 до 1800 рр.), (критична) – численні факти пояснюються через далекі від дійсності, абстрактні, апіорні поняття (сутність, матерія, право). Ця стадія характеризується поступовим руйнуванням теологічного періоду. Відбувся перехід від надприродних сил до абстрактних. Перехід від теології до науки.
3. **Третя стадія** – позитивна або наукова стадія (з 1800 року) – **завдання позитивної філософії полягає у класифікації та об'єднанні наук**. Науки повинні з'ясувати закони зв'язку явищ. Це нова стадія, яка характеризується повним переходом до науки. Вчені стають головними в житті людства. Суспільство спирається на закони та емпіричні дослідження. Завдяки науці людство відкриває для себе реальність.
Закон «трьох стадій» – ключове поняття філософії Конта. Цей закон передбачає розвиток людини.

Освічене людство, вважав Конт, перебуває у критичному становищі, його роздирають розумова анархія і розкол, оскільки теологічні та метафізичні спроби об'єднатись зазнали крах. Це лихо може припинити тільки така система мислення, як позитивна філософія – загальна наука, що ґрунтується не на фантазії і далеких почуттях, а на безперечному фактичному матеріалі наук, узагальнених даних. Роль позитивної філософії полягає в тому, щоб встановити зв'язок між окремими науками, систематизувати їх, скласифікувати в міру зменшення спільності та простоти.

У центрі наук розміщується загальна і проста за змістом математика, потім йдуть астрономія, фізика, хімія, біологія і соціологія.

Соціологія – наука про громадянське суспільство, «соціальна фізика», як називав її Конт.

Вона поділяється на:

1. **«Соціальну статику»** – науку при спокійному становищі суспільства. В її основу покладено «закон порядку», уособлення сімей, колективу громадян і уряду.
2. **«Соціальну динаміку»** – науку про рух суспільства. В її основі – «розумовий прогрес», розвиток згідно з «законом трьох стадій».

Звідси девіз Конта «Порядок і прогрес. Цей девіз найкраще формулює соціальний ідеал філософії – класову гармонію «позитивного» суспільства.

Конт з часом дійшов висновку, що «позитивна філософія» повинна завершитися «позитивною релігією» і саме він повинен стати першосвященником цієї релігії. У результаті з'являється «Система позитивної політики», цілком присвячена новій релігії.

Уже в останніх розділах «Курсу позитивної філософії» Конт визнавав індивідуальну людину «голою абстракцією» і запропонував поняття «людства загалом», яке вважав єдиним організмом з єдиною розумовою і моральною організацією. Залишалось наділити цей організм єдиною душею, що він і зробив у праці «Система позитивної політики».

Бог Конта – «Велике створіння», що володіє внутрішньою і зовнішньою єдністю. Зовнішня, або об'єктивна єдність, виявляється в солідарності всіх людей на землі, що зумовлюється загальними порядками зовнішнього світу.

Внутрішня, суб'єктивна єдність, або душа «Великого створіння», виникає внаслідок об'єднання любові до нього всіх індивідуальних душ – минулих, теперішніх і майбутніх.

Істинний прогрес складається з того, що доля людей, які живуть, дедалі більшою мірою визначається високою, досконалою і незалежною від них волею.

Конт не заперечував поділу сучасного йому суспільства на класи – капіталістів і пролетарів (у співвідношенні 1:33). Він заперечував лише неминучу боротьбу цих класів і закликав їх до солідарності.

У розробленому ним проекті кінцевого устрою людського суспільства – соціократії Конт стверджував:

- матеріальна влада належить промисловцям, які управляють соціократією;
- духовна влада належить жерцям позитивної церкви, які виховують і обґрунтовують необхідність солідарності;
- засобом, достатнім у соціократії для нормального співіснування капіталістів і пролетарів, є всезагальний моральний осуд «надто егоїстичного використання багатства».

Права і прав свободи в соціократії не існує, «кожен має обов'язок перед усіма і ніхто не має жодних прав». Власність, стверджував Конт, виконує необхідну соціальну функцію – створює і управляє капіталом, за допомогою якого кожне покоління забезпечує роботу для подальших поколінь. А спроби забезпечення солідарності в соціократіях – виховання в душі позитивної релігії. Конт пропонував населенню Парижа вибрати собі диктатора із числа видатних пролетарів, але при ньому мала би бути Рада (зібрання) капіталістів, які мають у своєму розпорядженні всі матеріальні засоби.

Таким чином, «соціократія», зображена Контом як «співробітництво» антагоністичних класів, заснована на їх взаємодії – не що інше, як соціальна демагогія.

В галузі міжнародних відносин Конт висловив низку цікавих і прогресивних думок:

- про єдність людського роду і його тісні зв'язки;
- прогрес є завжди прогресом всього людства загалом;
- змінити соціальні явища, як і природні, можна тільки за умови, якщо людина знає закони;
- співробітництво народів планети (500 «соціократій» розміром з Бельгію, Голландію), які створять всесвітню республіку з постійно діючим органом – Загальною Радою, яка запобігатиме (попереджуватиме) і вирішуватиме конфлікти – у результаті ніколи не буде війн;
- необхідність знищення колоніалізму;
- суспільство, що досягло зрілості, повинно «на основі набутого досвіду будувати, використовуючи всі зібрані матеріали, приміщення, найпристосованіше для його потреб і використання».

Насамкінець зазначимо, що вчення Конта істотно вплинуло на подальшу філософію і політичну думку, зокрема на формування юридичного позитивізму (К. Бегбом) та соціологічної теорії (Г. Спенсер).

Юридичний позитивізм (Дж. Остін) (1790–1859)

Буржуазні революції, що відбулися в європейських країнах у XIX ст., тривали до реформування правових систем, пристосовавши їх до регулювання товарно-грошових відносин. Юридичний світогляд втілювався в діючому, позитивному праві. І тоді буржуазні теоретики почали відмовлятися від так потрібної для них в революційні часи теорії природного права.

Юридичний позитивізм – це відмова від уявлення про існування поряд з позитивним правом природного права, що потребувало втілення в законодавстві.

Відбулося отожднення права із законом. Позитивісти одвічно заперечували інше право, крім позитивного. Вони обстоювали не звичай, а закон, встановлений владою. Тому питання про походження і обґрунтування закону вважалося зовсім не справою правознавства.

Одним з перших авторів теорії юридичного позитивізму вважається англієць **Джон Остін**.

Народився в купецькій сім'ї у графстві Саффолк в Англії у 1790 році. Так як сім'я мала значні достатки, Остін зміг отримати місце у армії, де прослужив 5 років. У 1812 році подав у відставку, щоб вивчати закон. У 1818 році був

прийнятий до колегії адвокатів. За декілька років такої праці Джон отримав досить тьмяну репутацію.

У 1826 році Остін отримав посаду першого професора юриспруденції в Університеті Лондона. Дружина Остіна, яка також поділяла утилітарні схильності і інтереси чоловіка в правовій реформі, отримала можливість часто перебувати в інтелектуальних колах, і в кінцевому підсумку пара зустрічала таких відомих осіб, як Томас Карлейль і Джон Мілль. Протягом життя Остіна вона працювала не покладаючи рук, щоб сприяти кар'єрі чоловіка, незважаючи на його часті напади меланхолії.

Під впливом англійського філософа і політолога Томаса Гоббса, Джон спробував поширити дедуктивний метод вивчення суспільства на вивчення людини, Остін також намагався на основі математичної теорії розробити чітку базу для його концепції.

Життя Джона Остіна (1790-1859) було наповнене розчаруваннями і нездійсненими очікуваннями. Своїм розумом і поглядами він вразив багатьох впливових і відомих людей, а саме Джеремі Бентам, Джеймс Мілль, Джон Стюарт Мілль і Томас Карлайл. Йому передбачали майбутнє великої людини. Тим не менш, нервовий характер Остіна, хитке здоров'я, схильність до меланхолії в поєднанні з перфекціонізмом призвели до швидкого закінчення кар'єри як в адвокатурі, так і на державній службі.

Основні роботи: «Визначення предмета юриспруденції», «Лекції з юриспруденції або філософії позитивного права».

У 20-х роках XIX ст. він очолив першу кафедру юриспруденції в Лондонському університеті і в циклі своїх лекцій «Визначення предмета юриспруденції» розвинув утилітаристську тезу відомого співвітчизника І. Бентама про те, що право – це «повеління суверена» і переконливо обґрунтував її. У творчості Остіна сумістились методологічні прийоми дослідження сучасного йому утилітаризму і позитивізму, для яких був характерний акцент на емпіричних особливостях права (право як факт). Емпіричне пізнання права передбачалось здійснювати на основі суто юридичних критеріїв, відокремлених від моральних оцінок права, а також від соціально-політичних його характеристик, притаманних природно-правовій традиції при обговоренні проблематики права і правознавства.

Остін вважав, що термін «право» використовується в різних випадках (мораль, релігія) і це заважає чіткому визначенню предмета юриспруденції. І тому він виокремлював юриспруденцію в чистому вигляді як науку про право. Він має справу з законами або правом у власному розумінні цього слова, не розглядаючи, погані вони чи хороші. У такому розумінні наказ влади (право) обов'язковий до виконання. Першорядне значення для юриспруденції має

формальна логіка (логіка правових конструкцій). Природне право – це тільки передбачення і тому воно анархічне, тоді як позитивне право створює гармонію, безпеку і міцний правопорядок.

У теорії Остіна суверен постає як всевладна установа, а норма права є нормою владного примусу, правилом, установленим однією розумною істотою, що має владу над іншою для керівництва нею. Наказ суверена, наділений санкцією, і є насправді правовою нормою (нормою позитивного закону). Таким чином, норма набирає юридичного характеру тільки тоді, коли хтось, маючи необхідні власні можливості та здібності, надає їй зобов'язальну силу примусу під загрозою заподіяти шкоду (негативні наслідки) порушнику даної норми.

Сенс юридично-позитивістського підходу в розумінні та витлумаченні права добре передається формулою «закон є закон».

Пов'язавши природу права з наказом (волею) фактично правлячої в суспільстві групи осіб або одного правителя, Остін тим самим легітимував правотворчість будь-якої влади («кому підкоряються, той і суверен»).

На рубежі XIX–XX ст. цей підхід використовували недемократичні, антиправові політичні режими.

Питання семінарського заняття № 10.

1. Політичні вчення в Західній Європі XVIII – початку XIX століття (загальна характеристика).
2. Політична думка європейського консерватизму (Е. Бьорк, Ж. де Местр, Л. де Бональд).
3. Ліберальні політичні теорії (Б. Констан, І. Бентам, А. де Токвіль).
4. Політичні погляди французьких соціалістів (Е. Мореллі, Г. Маблі, Г. Бабеф)
5. Політичні погляди представників утопічного соціалізму (К. де Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен).
6. Позитивізм як політична теорія (О. Конт, Дж. Остін).

ТЕМА 11. РАДИКАЛЬНІ ТЕОРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

1. Марксизм як політична концепція
2. Політико-правова ідеологія анархізму (М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін)

1. Марксизм

Історичні умови виникнення і формування марксизму

Будь-яка суспільно-політична теорія завжди зумовлена певним історичним етапом розвитку людського суспільства.

У 40-х роках ХІХ ст. утвердився капіталістичний спосіб виробництва у найрозвиненіших країнах Західної Європи і все більше проникав у країни, де ще зберігався феодальний лад. Нові прогресивні зміни несли й внутрішні суперечності. Інтенсивний розвиток виробництва супроводжувався зубожінням трудящих мас, посиленням експлуатації робітників, виникненням великої кількості безробітних). Виникали систематичні кризи в Англії, Франції та інших країнах. Це було наслідком основної суперечності капіталізму – суспільного характеру процесу виробництва і приватною формою власності.

Корінні зміни відбулися і в розвитку класової боротьби. На історичну арену виступив пролетаріат, рівень боротьби якого проти буржуазії до 40-х років значно виріс і набув нової якості. Якщо раніше робітники окремих підприємств, або окремої місцевості, боролися проти «своїх» господарів, були «класом у собі», то тепер робітничий клас став «класом для себе» – піднявся до загальнокласової боротьби проти всього класу буржуазії.

З'явилася нова світоглядна теорія, яка стала фундаментом революційної боротьби пролетаріату, вказала їй завдання й цілі, узагальнила досвід попередніх століть і досягнення суспільної думки і практики. Її розробили **К. Маркс (1818–1883)** і **Ф. Енгельс (1820–1895)**.

Карл Маркс народився 5 травня 1818 року у Трірі, Пруссія.

Освіта в біографії Маркса була отримана в гімназії Тріра. Після її закінчення в 1835 році, Карл вступив до університету міста Бонн, потім Берлінський університет. У 1841 році Карл Маркс закінчив університет, захистив докторську дисертацію. У той час він захоплювався висуненням атеїстичних, революційних ідей з філософії Гегеля.

У 1842-1843 роках працював у газеті «Rheinische Zeitung», де, будучи журналістом і редактором, не соромився критикувати уряд.

У 1843 році Маркс одружився із аристократкою Дженні фон Вестфален, племінницею засновника концерну Philips. Молода сім'я переїхала до Парижа, де Маркс познайомився з Генріхом Гейне та у 1844 році започаткував дружбу з Фрідріхом Енгельсом, з яким його до кінця життя об'єднувала спільна робота. Саме Енгельс звернув увагу Маркса на становище робітничого класу.

У 1846 його вигнано з Парижа, так само як Енгельса, й він переїхав у Брюссель. Коли вибухнула лютнева революція 1848, Маркса вислано з Бельгії. Він приїхав знову до Парижа, а звідти, після березневої революції, до Німеччини, до Кельна. Там він спробував знову видавати «Rheinische Zeitung». Газета виходила з 1 червня 1848 до 19 травня 1849, після чого була закрита через економічні труднощі та цензуру.

Карла Маркса вислано з Німеччини 16 травня 1849. Він вирушив зі своєю сім'єю спочатку до Парижа, але його вислано, і звідти після демонстрації 13 червня 1849 виїхав до Лондона, де і жив до самої смерті.

У 1864 році їм була заснована «Міжнародна робоча асоціація».

1867 вийшов перший том «Капіталу». Останні томи «Капіталу» Енгельс видав вже після смерті Маркса.

Карл Маркс помер 14 березня 1883 у Лондоні, у віці 64 роки і похований на Хайгейтському цвинтарі.

Фрідріх Енгельс народився 28 листопада 1820 року. Він був найстарішим з восьми братів і належав до сім'ї, яка володіє млинами в Бармен, на північ від Пруссії, яка зараз є частиною Німеччини, і мала важливий промисловий розвиток у той час.

Син текстильного виробника Енгельса незабаром він занепокоївся загальними умовами виробничої промисловості та ситуацією робочого класу. У зрілому віці він працював у цій сфері, що надихнуло його на написання деяких своїх основних творів.

Хоча він отримав освіту в протестантській родині, Енгельс наблизився до атеїстичних переконань. Останній викликав у нього деякі конфлікти з батьками і особливо з матір'ю.

Те ж саме відбувалося, коли йому довелося залишити школу, а батько послав його на роботу клерком в комерційний будинок. І його мати, і його батько очікували, що він розвиватиме ділову кар'єру так само, як і вони. Проте Енгельс вже розробляв деякі діяльність, яка вважалася революційною і підбурювала колективну організацію, Що знову розчарувало своїх батьків.

У 1844 році він познайомився з Карлом Марксом у Парижі, перед тим як оселитися в Англії після деяких невдач революцій того ж десятиліття. Насправді, під час його перебування в Англії Енгельс він працював у текстильній промисловості, де його батько був акціонером. Останній вважав, що, можливо, якби Енгельс працював у цій галузі, це слугувало б для заспокоєння радикального навчання, яке він отримав у школі.

Енгельс він продовжував працювати разом з Марксом багато років по тому, Він навіть допомагав фінансувати перший том своєї головної роботи: «Капітал» (Das Kapital), в 1867 році і забезпечив йому життя, оскільки у Маркса були серйозні труднощі жити самотійно через.

Після смерті Маркса Енгельс протягом усього життя утримував його сім'ю. Крім того, він займався доопрацюванням та підготовкою до публікації другого та третього томів «Капіталу» (1885 та 1894 рік, відповідно).

Поряд із роботою над «Капіталом» Енгельс пише та видає власні роботи. У 1884 р. він завершив одну з ключових для розуміння марксизму робіт «Походження сім'ї, приватної власності та держави», де розвиваються ідеї історичного матеріалізму. У 1886 р. виходить ще одна ключова робота Енгельса – «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії».

У 1894 Енгельс пише роботу «Селянське питання у Франції та Німеччині», в якій порушуються питання соціалістичної альтернативи масової пауперизації селянства.

У 1894 році настало різке погіршення здоров'я Фрідріха Енгельса, у нього було виявлено рак стравоходу. 5 серпня 1895 року він помер на 75-му році життя. Згідно із заповітом, його тіло було кремоване, а порох розвіяний з мису Бічі-Хед (Істборн, Великобританія).

Найважливіші історичні передумови формування політичного вчення марксизму:

- завершення промислового перевороту в країнах Західної Європи, який посилив процес зростання великих промислових підприємств, машинного виробництва, зростання економіки і збільшення кількості осіб найманої праці;
- зміна соціальної структури суспільства в процесі первісного накопичення капіталу за рахунок розорення селян і ремісників та формування пролетаріату як особливого класу;
- загострення соціальних суперечностей у результаті погіршення становища найманих працівників, зумовленого зростанням фізичних, психічних, нервових навантажень, виникнення масового безробіття та жахливої злиденності;
- соціальні потрясіння й боротьба робітничого класу за свої права у загрозливих формах (збройні повстання і масовий чартистський рух на захист прав робітників);
- періодичні кризи надвиробництва й потрясіння ринкової економіки.

Марксизм виник у руслі європейських раціоналістичних традицій і учень. Його теоретичними джерелами стали німецька класична філософія в особі насамперед Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха, англійська політична економія (А. Сміт, Д. Рікардо) і французький утопічний соціалізм (К.-А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен). Крім того, політичні погляди Маркса і Енгельса зазнали впливу західноєвропейського політичного лібералізму, пов'язаного з іменами Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта і К. Велькера.

Самі Маркс і Енгельс не акцентували уваги на близькості деяких своїх поглядів до лібералізму, навпаки, де могли – намагалися від нього дистанціюватися, вважаючи таку ідеологію переважно буржуазною, чужою для пролетаріату.

В основі політичного вчення марксизму лежать ідеї про:

- 1) неминучість соціальної революції;
- 2) диктатуру пролетаріату;
- 3) відмирання держави.

Маркс і Енгельс звернулися до широкого кола державно-політичних питань. Результатом такого звернення і постала марксистська історико-матеріалістична концепція держави, політики і права, викладена у низці праць: «Капітал» (1867), «Маніфест комуністичної партії» (1847-1848), «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 рік» (1850), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852), «До критики політичної економії. Передмова» (1859), «Громадянська війна у Франції» (1871), «Критика Готської програми» (1875), «Анти-Дюрінг» (1878), «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1880), «Походження сім'ї, приватної власності й держави» (1884) тощо.

* * * * *

Маркс і Енгельс особливу увагу приділяли двом взаємопов'язаним проблемам – це комуністичний рух і розробка теорії марксизму та оцінювання з погляду цього поточних подій.

Головна мета – знищення класової нерівності і зміна існуючого соціального устрою.

Виявом революційності нової теорії було цілеспрямоване її наближення до практики, інтересів і потреб реального соціального суб'єкта – пролетаріату, як головної рушійної сили майбутніх перетворень суспільства. Аналізуючи існуючий суспільний лад, його суперечності та недоліки, Маркс і Енгельс прагнули з'ясувати умови і вказати шляхи реального визволення трудящих мас від будь-якої ситуації, від усіх форм соціального гноблення і нерівності. Вони накреслили контури майбутнього ладу, який спроможний найраціональніше організувати суспільне життя, створити умови для всебічного й гармонійного розвитку людини. Інших соціальних доктрин, які тією чи іншою мірою науково займалися цими питаннями, практично не було. Тому марксистська соціальна теорія історично є першою філософією пролетаріату.

Увага до зазначених проблем зумовила звернення авторів до питань держави, права, законодавства і політики.

Зміст і сутність марксистської політико-правової теорії

Відправним пунктом у вченні марксистів є вчення про базис і надбудову, а також власне процес утворення і подальшу долю держави.

Базис – економічна структура суспільства, сукупність виробничих відносин, в основі яких лежить певна форма власності. Виробничі відносини

завжди відповідають певному рівню розвитку суспільства і виробничих сил. Базис – це виробничі відносини, що залежать від виробничих сил.

Надбудова – сукупність соціально-політичних відносин і форм свідомості (держава, право, мораль, філософія, релігія тощо). Не свідомість людей визначає їхнє майбуття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість».

Виробничі сили розвиваються невинно й періодично вступають у суперечності з виробничими відносинами, що склалися і переростають їх межі. При цьому виникає новий спосіб виробництва, який існуватиме доти, доки зберігатиметься відповідність між рівнем розвитку виробничих сил і виробничих відносин. Таким є економічний механізм історичного розвитку, що постає як зміна способів виробництва і як результат – переворот у надбудові.

Етапи суспільного розвитку Маркс назвав суспільно-економічною формацією. Категорія суспільно-економічної формації²⁰ є основоположною у політичній доктрині марксизму

Одна суспільно-економічна формація змінює іншу в результаті боротьби класів, вища форма якої – соціальна революція. Тобто відбувається переворот в політико-правовій та ідеологічній надбудові.

Відповідно до своєї концепції історичного руху суспільства, через зміну суспільно-економічних формацій, кожна з яких визначається способом виробництва і виткаючим з нього поділом на класи, **марксистська політична доктрина виділяє чотири типи держави:**

- 1) рабовласницька держава (держава рабовласницького суспільства), віссю якої було «придушення рабів»;
- 2) феодална держава (держава докапіталістичного періоду), яка призначена для придушення кріпаків і залежних селян;
- 3) буржуазна держава, яка характеризується представницькою організацією здійснення влади й є «зряддям експлуатації найманої праці капіталом»;
- 4) соціалістична держава як тип державно-політичної організації у період переходу від капіталістичного суспільства до комуністичного, коли здійснюється відмирання держави та права разом із повсюдним утвердженням народного самоврядування й ліквідацією взагалі публічної влади у суспільстві; це інструмент «диктатури пролетаріату» в інтересах усього суспільства.

Критикуючи гегелівську філософію права, висунув положення, що не держава визначає громадянське суспільство (сукупність виробничих відносин), як вважав Гегель, а, навпаки, характер громадянського суспільства зумовлює сутність держави і права.

²⁰ Взагалі-то формацій виділялось п'ять, але первісний комунізм вважався додержавною стадією.

Основні ідеї марксизму стисло викладені у «Маніфесті Комуністичної партії», написаному Марксом і Енгельсом за завданням «Союзу Комуністів» (міжнародної робітничої організації, грудень 1847 – січень 1848 р.).

1. Держава і право виникли внаслідок розколу суспільства на класи з протилежними економічними інтересами.

Відправним історико-соціологічним моментом у процесі утворення держави у марксистській теорії вважається так званий первісний стан суспільства. Принципова відмінність характеристики, даної цій стадії марксизмом, полягала у тому, що її визначальною ознакою вважалася *відсутність власності*. Це дозволило характеризувати такий стан як *первісний комунізм*, який знаходив відповідність у матріархальній організації сім'ї та специфічних шлюбних відносинах.

Зміни характерних рис сім'ї усередині роду, перехід до моногамних шлюбів супроводжувалися, на думку Енгельса, встановлення пануванням чоловіка у сім'ї, а згодом і в роді. Це нове панування не лише змінило стосунки в сім'ї, і сам її вигляд, воно сформувало нову суспільну форму розподілу благ – *власність*.

Формування відносин власності слугувало безпосередньою історичною передумовою нерівності у володіння цією власністю. Зокрема, накопичення багатств у сім'ї протиставляло її роду – так створювалась перша із протиріч, які зруйнували попередній соціальний устрій.

Другим протиріччям марксизм визначає виникаюче соціальне протиріччя власників і рабів. Усе це передбачало абсолютно новий, невідомий первісному комунізму рівень соціальних протилежностей, навіть соціальні війни. Історичним виходом із цієї соціальної нестійкості, на думку марксистів, стало утворення держави.

Аналізуючи економічні передумови переходу людей від родової організації суспільства до державної, Енгельс виділяє три великих суспільних поділи праці. Під *першим* суспільним поділом праці він розумів виділення племен пастухів із маси варварів. Цей перший поділ праці викликав і перше соціальне розшарування. За першим суспільним поділом праці настав і *другий* – відділення ремесла від землеробства, а згодом і *третій* – поява у суспільстві класу купців – класу «справжніх суспільних нероб».

Ці три крупні суспільні поділи праці викликали зростання обмінних відносин у суспільстві, що призвело, у свою чергу, до розколу суспільства на класи з протилежними економічними інтересами.

Держава виникла для того, стверджує Енгельс, щоб класи зі суперечливими економічними інтересами не знищили один одного і суспільство у безплідній боротьбі.

Енгельс, порівнюючи державу з родовою організацією життя людей, виділяє наступні **ознаки держави**:

- 1) територіальний поділ підданих держави;
- 2) наявність публічної влади, яка безпосередньо не співпадає з населенням;
- 3) податки і державні борги;
- 4) закони, які штучно підтримують авторитет державних чиновників.

Узагальнивши свої погляди на походження держави, Енгельс зробив низку

висновків:

- держава існує не споконвічно, оскільки люди спочатку жили у родовому ладі;
- держава виникла як об'єктивна необхідність, зумовлена економічним розвитком людських суспільств, які розкололися на класи;
- існування класів за сучасного рівня розвитку виробництва стає гальмом розвитку цього виробництва і тому вони «зникнуть так же неминуче, як неминуче вони у минулому виникли»;
- якщо зникнуть класи, то «неминуче зникне держава».

У результаті такого об'єктивного процесу знову встановиться безкласове суспільство, але вже на більш високому рівні економічного розвитку.

2. **Держава і право – явища надбудовні й залежать від соціально-економічного базису і мають певну самостійність.** Цим, зокрема, пояснюється наявність різних форм держави і права, що існують у межах однієї формації.

На думку Енгельса, держава включає в себе управління загальними справами, але не зводиться до нього. У держави є **ще одна ознака – класовість влади, і це головне.** *«Держава – організація для систематичного насильства одного класу над іншим».*

3. **Неминучість ліквідації держави внаслідок зникнення класів.**

Вони були переконані, що людське суспільство розвивається по висхідній лінії і прогресивними епохами розвитку суспільства називали азійську, античну, феодальну і буржуазну суспільно-економічну формації. Буржуазні виробничі відносини, на їхню думку, – остання антагоністична форма суспільного виробництва, яку неминуче замінить безкласове суспільство. У «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс обґрунтовують тезу про неминучість пролетарської революції і вказують на її докорінну відмінність від усіх попередніх, які лише змінювали панування одного експлуаторського класу іншим. Пролетарська революція на відміну від попередніх, це революція, що «знищує панування будь-яких класів разом із самими класами».

Силою, яка зможе вирішити суперечність між зростаючими виробничими силами і гальмуючими їх зростання капіталістичними відносинами, є пролетаріат. Здійснивши всесвітню комуністичну революцію, він побудує нове, прогресивне суспільство без класів і політичної влади.

- 4. Необхідність і неминучість пролетарської революції.** Політична влада у власному розумінні слова – це організоване насильство одного класу для придушення іншого. *Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неминуче об'єднається в клас; шляхом революції він зробить себе панівним класом і в цьому статусі силою усуне старі виробничі відносини; разом з ними знищить умови існування класових суперечностей, класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу.*

На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями прийде асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх.

Особливості робітничого класу, його роль у знищенні буржуазної держави і права, й необхідність саме його політичного панування, пояснюється:

- це клас, який постійно зростає і розвивається;
- об'єднаний умовами великого промислового виробництва;
- самі умови його існування ставлять робітничий клас в становище непримиримого противника приватної власності, оскільки сам він не має нічого, крім своїх робочих рук, а світ капіталізму несе йому рабське існування, пригнічення й експлуатацію.

У переліку заходів, потрібних для перебудови всього виробництва у найпередовіших країнах, передбачалися:

- експропріація земельної власності і обернення земельної ренти на покриття державних витрат;
- високий прогресивний податок;
- скасування права спадкування;
- конфіскація майна емігрантів та заколотників;
- централізація кредиту в руках держави через національний банк з державним капіталом із винятковою монополією;
- централізація всього транспорту в руках держави;
- збільшення кількості державних фабрик, знарядь виробництва, підготовка земель під оранку і поліпшення їх за загальним планом;
- обов'язковість праці для всіх, створення промислових армій (особливо для землеробства);

- поєднання землеробства з промисловістю, сприяння поступовому усуненню відмінностей між містом і селом;
- суспільне і безкоштовне виховання дітей;
- усунення фабричної праці дітей в її сучасних формах;
- поєднання виховання з матеріальним виробництвом тощо.

У «Маніфесті» передбачалося, що запровадження цих заходів можливе лише за умови здобуття пролетаріатом політичної влади, оскільки вони стверджували, що *всяка класова боротьба є боротьба політична*.

При цьому слід зауважити, що диктатура пролетаріату в теорії марксизму не означала влади одного класу, що нав'язується силою всьому суспільству. В праці «Класова боротьба у Франції» Маркс характеризував її як об'єднання з революціонізованими елементами дрібної буржуазії та селянства.

5. Наголошувалось на інтернаціональному характері боротьби робітничого класу.

«Маніфест» завершується гаслом: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», яке містить великий потенціальний заряд братства усіх трудящих народів світу.

У «Німецькій ідеології» і «Маніфесті Комуністичної партії» та подальших працях Маркс і Енгельс висували ідею можливості перемоги соціалістичної революції водночас в усіх, або в більшості капіталістично розвинених країнах.

6. Необхідність революційної теорії робітничого класу, яка в поєднанні з робітничим рухом є передумовою перемоги пролетарської революції (у «Критиці гегелівської філософії права. Вступ»).

«Зброя критики, – зазначав Маркс, – не може, звичайно, замінити критики зброєю, матеріальна сила повинна бути повалена матеріальною ж силою; але і теорія стає матеріальною силою як тільки вона оволодіває масами... Подібно до того, як філософія знаходить у пролетаріаті свою матеріальну зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою духовну зброю...».

7. Знищення капіталізму пов'язувалося з соціальною революцією, що мала здійснитися, залежно від обставин (від сили опору) мирним або немирним шляхом і встановленням диктатури пролетаріату.

У праці «Вісімнадцяте брюмера» Маркс доводить, що пролетаріат не може оволодіти владою без знищення старої державної машини.

8. Принцип розподілу влади був відкинутий. Стара державна машина має бути замінена істинно народним самоуправлінням.

9. Головна умова будівництва комуністичного суспільства – знищення приватної власності і встановлення суспільної власності на засоби виробництва, організацію промисловості на планових засадах.

10. Комуністичне суспільство. За теорією марксизму, проходить дві фази у своєму становленні – нижчу і вищу.

Нижча фаза (соціалізм) – це таке суспільство, яке розвивається не на своїй власній основі, а виходить із капіталізму, тому ще зберігає у всіх відносинах його «родимі плями».

Вища стадія (комунізм) – суспільство, у якому зникне потреба поділу на класи через розподіл праці.

На вищій стадії комунізму зникне різниця між розумовою і фізичною працею, між містом і селом. Праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане найпершою життєвою необхідністю. Поряд із всебічним розвитком індивідів зростуть і виробничі сили, і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, і стане можливим здійснення принципу «від кожного за можливістю, кожному за потребою».

Відсутність класів і необхідності контролю за якістю праці і мірою споживання призведе до поступового відмирання держави і права.

Відомо, що в Росії свого часу ідеї марксизму пропагували Г. Плеханов і В. Ленін. У них були істотні розходження в оцінюванні окремих положень марксизму. З того часу фактично й розпочався творчий розвиток марксизму.

2. Політико-правова ідеологія анархізму

Загальна характеристика

Під анархією (від грец. anarchia – безвладдя) розуміється стан суспільства, в якому усунуто всі форми пригнічення людини, коли політична влада замінена соціальною, тобто такою, що відповідає справедливості і природі людини.

Анархізм – це суспільно-політичне Учення, що ставить за мету звільнення особи від тиску будь-яких авторитетів і будь-яких форм економічної, політичної і духовної влади.

Анархізм як тип політичної свідомості зародився ще в античні часи з виникненням державності й розвивався у вигляді ідей і рухів протягом усієї подальшої історії. Як суспільно-політичний напрям, анархізм склався в 40–70-х роках XIX ст. у Західній Європі.

Теоретичне обґрунтування анархізму пов'язане з іменами Макса Штірнера, П'єра Жозефа Прудона, М. Бакуніна і П. Кропоткіна. Найбільшого піднесення анархізм досяг у 70-ті роки XIX ст. Він поширився майже в усіх європейських державах і у США, з'явилися анархістські революційні рухи.

Фінансове підживлення підпілля здійснювалося здебільшого збройними експропріаціями. У багатьох містах України «безначальці» організовували нальоти, поширилася практика шантажу під загрозою смерті. Багатьом підприємцям надсилалися листи з вимогою грошей, завірені грізними печатками бойових анархогруп «Чорна сотня», «Месники», «Кривава помста», «Чорний сокіл» та ін.

Ідея терору затьмарювала розум, породжувала мікросвіт перевернутої моралі, формувалось ідеологічне поле, що безвідмовно діяло на певний соціальний тип особистості, на романтично налаштовану молодь. Небезпека для суспільства полягала і в тому, що рух стрімко криміналізувався. Дедалі частіше під прапором анархії діяли банди злочинців...

Нині суспільний вплив анархізму незначний, але різні форми організації анархістів існують майже в усіх великих країнах світу.

У зв'язку з різними підходами до досягнення поставленої мети **анархізм ніколи не існував як єдина ідеологія**. Тому в науковій літературі **наводяться різні класифікації напрямів анархізму**:

- індивідуалізм (М. Штірнер);
- мутуалізм (взаємодопомога, Ж. Прудон);
- колективізм (М. Бакунін);
- анархо-комунізм (П. Кропоткін).

Звичайно, ця класифікація до певної міри умовна.

Ці напрями істотно відрізнялися, проте мали й багато спільного. По суті, анархізм – ідеологія дрібної буржуазії. Інтенсивний розвиток капіталізму всередині ХІХ ст. зумовив швидку пауперизацію дрібних товаровиробників. Великий капітал «проковтував» дрібних власників. Це спонукало дрібну буржуазію до своєрідного протесту проти існуючого ладу.

Належність до класу приватних власників не давала змоги дрібній буржуазії виступити проти основної причини її відчаю, проти головних засад капіталізму – буржуазної власності взагалі. Тому анархісти в різні способи обстоювали доцільність дрібнотоварного виробництва, вважаючи основною причиною всіх негараздів трудящих власне факт існування держави і права, а звідси й заклики – негайно відмовитись від державної влади, перейти до «безвладдя» – анархії.

Світоглядними засадами анархізму були доведені до крайнього вияву індивідуалізм і суб'єктивізм, коли абсолютно самодостатня особистість протиставляється державі, а проблема свободи особи розв'язується шляхом тотального заперечення всіх державних форм.

Макс Штірнер (1806–1856)

Йоган Каспар Шмідт – літературний псевдонім – Макс Штірнер належав до середовища дрібнобуржуазної інтелігенції Німеччини. Після закінчення філософського факультету Берлінського університету працював учителем приватної жіночої гімназії в Берліні. Захопившись філософією Гегеля, лекції якого слухав в університеті, Штірнер брав активну участь у роботі підпільного гуртка младогегельянців (Б. Бауер, А. Руге, Л. Фейєрбах, К. Маркс). Він намагався розтлумачити ідеї Гегеля з революційних позицій, але, не отримавши

підтримки, відійшов від гегельянців і створив власну теорію анархістського егоїзму.

Основні праці – «Єдиний і його власність» (1844) та «Історія реакції».

Анархістська теорія Штірнера, яку він виклав у праці «Єдиний і його власність». Філософським підґрунтям анархізму Штірнера була філософія Гегеля, для якої типовий ідеалістичний підхід до розв'язання суспільних проблем. Державу, громадянський порядок, власність та інші важливі інститути суспільства Штірнер вважав втіленням ідей «святого», «релігійного» начала, виявом «духу» як форми його панування над світом.

Аналізуючи історію, Штірнер дійшов висновку, що за різних часів і у різних народів суспільний порядок і його різновиди є наслідком того, яку «нісенітницю» «вбили собі в голову» ті чи інші народи. Буржуазний космополітизм і буржуазне уявлення про людину, породили не вільна конкуренція і світова торгівля нового часу, а нова філософська конструкція «людини» впровадила у світ як свої «відкриття» – суспільні відносини. Не розвиток виробничих сил і класів, а абстрактні ідеї виступали у Штірнера рушійною силою історії.

Усі існуючі філософські уявлення про світ, про суспільне Штірнер проголошував порядки хибними, «святими», «релігійними», такими, що спричинюють панування думок над людиною, покори людини навколишньому світові заради певної ідеї.

Штірнер вимагав звільнити людину від будь-чого, що її обмежує. Він проголосив «Я», «Єдиного», «Егоїста» центром світу, що вивищується над усім і вільний від будь-яких зовнішніх і внутрішніх обмежень.

Усе, що перебуває поза «Я», «Єдиного», філософ пропонує відкинути, перестати вірити в ті чи інші істини й уявлення і, повіривши тільки у власне «Я», зробити всіх «вільними» – звільнити від попередніх суспільних відносин: від суспільства, держави, права, моралі, релігії і навіть власних думок, надавши «Я», «Егоїсту», «Єдиному» можливість діяти на власний розсуд, реалізуючи своє прагнення до «самозвільнення».

Кожна людина, на думку Штірнера, – «Егоїст», незалежно від того, чи усвідомлює вона це чи ні. Той, хто обмежує власні інтереси заради інших, за термінологією Штірнера, лише «недобровільний егоїст, егоїст, що не визнає себе таким. Штірнер закликав усіх стати відвертими егоїстами. Він стверджував, що навіть у любові, дружбі, співчутті, самопожертвах, які одна людина робить заради іншої, вона залишається егоїстом. Там, де світ стає на шляху егоїста, останній «пожирає» його.

Приватну власність Штірнер вважав необхідною умовою свободи. Він різко виступав проти теоретиків комунізму, стверджуючи, що «забираючи

власність», комуністи прагнуть зробити всіх «жебраками», «босяками» та іронічно рекомендував комуністам зробити слово «босяк» таким же почесним звертанням, яким французька буржуазна революція зробила слово «громадянин».

Захищаючи приватну власність, Штірнер був проти великої буржуазної власності, яка обмежувала і розоряла дрібних буржуа. Штірнер вважав, що вся приватна власність належить всесильній державі, яка надає їй багатим лише на правах «лінного володіння» і може будь-як чинити з власністю своїх громадян. Ілюзія про всемогутність держави була покладена в основу всіх вимог і висновків Штірнера.

Своє вчення він не називав анархізмом. Цей термін вперше використав для характеристики свого ідеалу Прудон. Проте як усі анархісти Штірнер чітко декларував свою ворожість до будь-якої держави чи політичної влади. «Ми – держава і Я – вороги», «Я смертний ворог держави, що стоїть вічно перед альтернативою: держава або Я».

Так, винуватцем пригнічення, експлуатації робітників Штірнер вважав не буржуазію, а державу, винуватцем пауперизму²¹ – лише державну владу.

У державі не існує свободи для «Егоїста», «Єдиного», для «Я».

Аналогічно Штірнер ставився до проблем права. На його думку, приватна власність – це правовий інститут, що регулюється «всесильним законом». «Приватна власність, – писав він, – живе милістю права... вона – Моя не завдяки Мені, а завдяки праву». Вимагаючи скасування держави і права, Штірнер вважав за потрібне надати кожному «Егоїсту» можливість мати стільки власності, скільки він може привласнити, захопити, обстояти перед іншими.

Штірнер пропонував замінити буржуазну державу і право «Союзом егоїстів», необхідним для того, щоб ліквідувати конфлікти, які виникають між індивідами через власність.

Штірнер вважав, що для зміни навколишнього світу потрібно лише змінити «самосвідомість», вибити з голови «Єдиного» попередні погляди і замінити їх новими, зокрема, відкинути ідею держави та «нав'язливий дух» права і моралі. Він проголошував необхідність «бунту егоїстів» проти сучасного для них суспільства, держави, права, але спеціально наголошував, що цей «бунт» не повинен виявитись у якомусь «ділі».

К. Маркс і Ф. Енгельс у праці «Німецька ідеологія» піддали нищівній критиці надумані абстрактні ідеї М. Штірнера. Вони доводили, що реальна зміна суспільних відносин можлива лише у процесі революційної боротьби трудящих мас, що ліквідація буржуазного економічного і політичного панування

²¹ Масове злидарство трудящих мас в умовах класового суспільства.

здійснюється через революцію пролетаріату, яка забезпечує в підсумку знищення класів і класових відмінностей, а водночас і усунення із суспільного життя будь-якого політичного панування.

П.Ж. Прудон (1809–1865)

П'єр Жозеф Прудон народився в сім'ї бондаря-пивовара (з дрібних селян). Освіту здобував самотужки, водночас заробляючи на життя собі та близьким.

Основні його роботи **«Що таке власність?» (1840)**, **«Сповідь революціонера» (1849)**, **«Війна і мир» (1861)**, **«Про федеральний принцип і єдність Італії» (1863)** і незавершена праця **«Політичні можливості робітничого класу»**.

У 1841–1845 рр., проживаючи в Парижі, Прудон знайомиться з німецькими політичними емігрантами, у тому числі з К. Марксом. Однак співробітництва не відбулося.

Під час революції 1848 р. Прудон був обраний до парламенту і всіляко намагався реалізувати свої соціальні проекти, але, не маючи власної твердої позиції, не був підтриманий. У 1849 р. за статті, спрямовані проти президента Луї Наполеона, Прудон був звинувачений у порушенні законів про пресу й засуджений до трьох років ув'язнення. У в'язниці він написав працю «Головна ідея революції XIX ст.» (1851 р.).

Комплексна програма соціальних реформ Прудона сформувалась у середині 40-х років, але видозмінювалась до кінця його життя. Значне місце у творах Прудона відведено істотній критиці капіталістичного ладу.

У праці **«Що таке власність?»** Прудон показує, що в сучасному йому суспільстві постійно здійснюється пограбування народу. Окрім крадіжок, заборонених законом, у суспільстві існує й «дозволене злочинство», тобто використання великої власності для розорення дрібних товаровиробників, експлуатації нужденних. У цьому розумінні він і називає власність (велику власність) крадіжкою. Власність – це «експлуатація слабкого сильним», резюмує Прудон, це «самогубство суспільства».

Дрібнотоварне виробництво, приватну власність дрібних виробників він проголошував підґрунтям суспільного розвитку, охрестивши її терміном «володіння».

Прудон заперечував суспільну власність, називаючи її джерелом нерівності, «пригнічення і рабства», несумісним з вільним розвитком людських здібностей. На його думку, і землеробська праця відзначається тим, що не терпить «колективної форми».

У «Філософії злиденності» Прудон критикує теоретиків комуністичних ідей за те, що вони не помічають «позитивних» сторін капіталізму і обстоюють знищення існуючого ладу загалом. Водночас він нападає і на буржуазних

економістів, оскільки вони, характеризуючи буржуазне суспільство, не бачать «негативних» сторін капіталістичного ладу і залишають його цілком непорушним.

Себе ж Прудон вважав таким, що подолав помилки обох напрямів, людиною, що стоїть вище як за перших, так і других, а своє вчення називав «синтезом» досягнень обох протилежних учень.

Основною причиною злиденності Прудон вважав різкий контраст між споживчою і міноюю вартостями товарів.

Для ліквідації всіх негараздів капіталізму Прудон пропонував реформувати товарообмін, ввести «справедливий» обмін товарів, за якого кожний товаровиробник за продукти своєї праці отримає будь-які інші товари, продукти, що містять таку саму кількість праці. Праця повинна стати мірою майбутньої справедливої вартості товарів. Вимірювати працю, затрачену на виробництво товарів, він пропонував за кількістю робочого часу. Відкриття цієї нової форми вартості Прудон вважав великою власною заслугою, що могла врятувати світ.

Справедливим обмін стає тоді, коли здійснюється без грошей, без прибутку, а саме, – еквівалентно. Він пропонував створити обмінний банк, функції якого зводились би до звільнення виробників від «процентного рабства», наданні для них дарового кредиту і організації обміну «продуктів на продукти».

Основна роль у Прудоновому «сучасному суспільстві» відводилась ремісникам, дрібним господарникам. Капіталістичні підприємства, на його думку, в процесі «соціальної ліквідації» повинні трансформуватися в робітничі товариства, а капіталісти – злитись з пролетаріатом.

Для збереження і захисту умов буржуазного виробництва й обміну він пропонував укласти загальний «договір», проголосивши його умовою «анархії», «безвладдя», «свободи». Кожен має бути вільний у виборі – прийняти цей договір чи не прийняти.

Проте, наголошував Прудон, якщо хтось порушить умови договору навмисно або через недбалість, він повинен відповісти за заподіяну «шкоду», «збитки», «неприємності» і «порушення безпеки».

Усе суспільство, на думку Прудона, повинно домовитись спільно охороняти «справедливий обмін», «майно», яким кожен володіє, і особисту «свободу» громадян. Анархізм Прудона був нерозривно пов'язаний з його проектом соціальних реформ.

Обґрунтовуючи необхідність соціальної революції в тому вигляді, як він її розумів, Прудон справедливо розкритикував буржуазну державність і буржуазні закони.

У праці «Загальна ідея революції ХІХ ст.» сучасну йому державу Прудон характеризував як захисника заможних класів проти класу бідняків. Так само різко критикував Прудон буржуазне право.

Походження держави Прудон пояснював сімейними традиціями та релігійними ідеями. Держава – це природний продукт сім'ї і тісно пов'язана з церквою. Релігія пригнічує свідомість мас, і тому всяка покора державній владі релігійна.

Виникнення держави не пов'язане з поділом суспільства на класи, навпаки, виникнення держави зумовило появу класів, каст, поділ на нерівні групи та стани.

Будь-яка влада і право – обмеження свободи. Свобода й уряд, свобода і закон – речі несумісні. Не повинно бути жодної державної влади, жодного уряду, жодних законів, що обмежують волю громадян.

Анархія, на його думку, становить єдину прийнятну «республіку», якщо розуміти під цим терміном «справу народу». Важливо зауважити, що виступаючи за ліквідацію «авторитету», «влади», «примусу», Прудон особливо наполягав на невідкладному й абсолютному знищенні правосуддя, без перетворення судів і трибуналів на якийсь «замінник».

В кінці життя його погляди змінилися. В останній праці «Про політичну дієздатність робітничого класу» він прийшов до ідей поновлення всіх основних інститутів держави під назвами «виборних зборів», «державної ради (з двома палатами)» і «виконавчої комісії».

Достатньо, щоб ідеї «безвладдя» оволоділи масами, і держава зникне сама

М.О. Бакунін (1814–1876)

Михайло Олександрович Бакунін – ідейний виразник і натхненник анархістів кінця 60-х – початку 70-х років ХІХ ст. у Західній Європі та Росії.

Фанатичні у своїй глибокій пошані до Бакуніна його одностудії створили своєрідний культ цього ідеолога анархізму з різними епітетами: «Великий бунтар», «Гігантська фігура одного з найвидатніших діячів не тільки російської, а й міжнародної революції», «дивний образ своєрідного, непримиренного, непохитного і палкого борця за звільнення трудящого людю», «апостол всесвітньої розрухи». Поряд з цим М. Бакунін ще за життя зазнав і нищівної критики, і різного типу принижень.

Народився М. Бакунін в старовинній родовитій дворянській сім'ї. Закінчивши артилерійське училище в Петербурзі (1833 р.), 18-річний прапорщик Бакунін направляє на військову службу до Литви. Невдовзі, у 1835 р., він виходить у відставку і вирішує займатись наукою.

Багато подорожував, спілкувався з багатьма громадсько-політичними діячами: М. Станкевич, В. Белінський, О. Герцен, лівогегельянець Арнольд Руге, К.

Маркс і П. Ж. Прудон. Останні справи визначальний вплив на формування його соціально-політичних поглядів.

Найбільш сконцентровано його політичні погляди викладені у працях: **«Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (1868), «Катехізіс революціонера» (1868), «Кнуто-германська імперія і соціальна революція» (1871), «Державність і анархія» (1873).**

Бакунін виступав за необхідність революції як в Західній Європі, так і в Росії. У реалізації гасла французької революції «свобода, рівність, братство» Бакунін вбачав можливість повного знищення існуючого політичного соціального ладу. Він проголошував такий девіз своєї подальшої діяльності: «Пристрасть до руйнування є водночас творчою пристрастю».

Бакунін відкидав наукову теорію революції. Історію Бакунін розумів як неминучу ходу людства до свободи. Індивідуальну і колективну свободу він проголошував єдиною перспективою спасіння людства.

Вважав, що закони суспільного розвитку недоступні для пізнання, і тому ігнорував науку про суспільство. Бакуніна лякала наука, тому що вона авторитарна, придушує своїм авторитетом свободу людини, а людина, обтяжена науковими знаннями, перестає бути бунтарем, і врешті-решт «вироджується». Наука, на його думку, характеризується «життєвим безсиллям» і нездатна управляти життям. Її місія освітлювати життя, а не управляти ним.

Ще раніше, ніж держава, стверджував Бакунін, виникала релігія. Віру в Бога він пояснював як наслідок неосвіченості (темноти) людей у поясненні сил природи. Ця віра призвела до панування церкви, яка відіграла велику роль у виникненні держави. Поєднання Бога і держави поширюється у Бакуніна на всю історію держави – «молодшої сестри церкви».

Не вдаючись у класову сутність держави, Бакунін будь-яку державну владу вважав просто придушенням, насиллям незалежно від того, диктатурою якого класу ця влада є і для придушення якого класу існує. Всяка влада, організована, встановлена, впливаючи на народ, неминуче вилучає свободу народу.

Бакунін визнавав відносні переваги окремих форм держави, наприклад, деякі переваги республіки порівняно з монархією. Однак на тлі сутності держави як насилля ці переваги, на його думку, не мають значення. Будь-яка держава – це зло, тому «революційна політика пролетаріату повинна мати єдиною і безпосередньою метою зруйнування держави».

Торжество свободи, на думку Бакуніна, буде досягнуто революційним шляхом, але уявляв революцію як стихійні інстинкти народних мас. Вирішальне значення в історії народів має, на його думку, інтенсивність бунтівного інстинкту або «порив до свободи», яким цей народ наділений.

Закликаючи до стимулювання стихійних пристрастей народу, Бакунін водночас заперечував свідоме керівництво революцією з боку якоїсь партії, оскільки це буде втручанням «авторитарної системи».

Михайло Бакунін приписував державі роль сили, що концентрує все зло експлуататорського суспільства.

Буржуазна представницька демократія, за його словами, це «найновіша державна форма, заснована на удаваному пануванні удаваної народної волі, що нібито виражається удаваними представниками народу на удавано народних зборах».

Соціальна революція в теорії бакунізму є як антидержавною, мета і засіб якої – знищити будь-яку державу, в тому числі й пролетарську. Аргумент анархізму проти пролетарської держави становить заперечення державної форми соціалістичної власності. Соціалістичною Бакунін визнавав колективну власність, зауважуючи, що держава, яка володіє всіма засобами виробництва, «після завершення певного періоду... стане єдиним капіталістом».

Власність соціалістичної держави на засоби виробництва він розглядав як основу економічних підвалин панування «червоної бюрократії».

Збереження держави після революції рівноцінне поверненню до буржуазного політичного режиму і закономірно призводить до збереження експлуатації меншістю більшості.

Однією з основних ідей анархізму є ідея про розбецувальний вплив влади. На цій ідеї ґрунтується, згідно з Бакуніним, уся анархістська теорія.

Він дійшов категоричного висновку про несумісність держави і соціалізму, про необхідність знищення держави у процесі соціалістичної революції. Бакунін скептично ставився до ідеї марксистів про диктатуру пролетаріату і її перехідний тимчасовий характер. Диктатура здатна породити в народі лише рабство.

Він заперечував не управління як таке, а управління централізоване, зосереджене в одних руках.

Замість держави після соціальної революції Бакунін передбачав створити новий лад, заснований на «ідеї свободи». Це мала бути (як у Прудона) федерація вільних общин, груп, асоціацій, що самоуправляються «знизу до верху».

Бакунін прагнув до організації суспільства і колективної власності «знизу доверху» через вільне об'єднання людей, які у взаєминах керуватимуться нормами моралі. Тільки так, на його думку, можна забезпечити свободу кожному. Свобода потрібна для повного розвитку індивідом усіх своїх здібностей і повного користування ними. Цьому повинні сприяти виховання, наукова освіта та матеріальний добробут.

Малюючи ілюзію майбутнього ладу, Бакунін заперечував усі чинні юридичні закони як зовні нав'язані деспотичні настанови.

Свобода людини, на думку Бакуніна, повинна вимірюватись не наданою державою та її законами свободою, а такою, що відображає «людяність» і «людське право» у свідомості всіх вільних людей, що ставляться один до одного як брати і як рівні. Апелюючи до природного «людського права», він стверджував, що саме воно «стане знаряддям нашої емансипації».

Наслідуючи багатьох попередників-соціалістів, Бакунін в основу правових відносин ідеального суспільства покладав працю.

П.О Кропоткін (1842-1921)

Філософ, географ, енциклопедист, теоретик анархічного комунізму, Петро Олексійович Кропоткін належав до древнього княжого роду, що веде свій початок від Рюрика.

Вчився у Першої московської гімназії, у 1857 р. був зарахований до Пажеського корпусу в Петербурзі, після закінчення якого всупереч волі батька попросив призначення до Сибіру. В Іркутську того часу панувала атмосфера свободи думки, створена під впливом засланих декабристів і революційних демократів, серед яких був Бакунін.

На становлення анархістських (антидержавних) поглядів П.А. Кропоткіна вплинули його особисті на спостереження під час його подорожей Сибіром. Сопереживаючи автохтонам, що кочують, і змушеним ховатися членам духоборчих громад у Сибіру, Кропоткін оцінив російську державу як зло. Автіхіони (гр. autos - сам + chthon - земля) - первісне, споконвічне населення країни. Саме тоді столичний житель Кропоткін усвідомив основну соціальну проблему. Вирішення цієї проблеми він знайде у працях Прудона.

Кропоткін створив свою теорію анархізму, не без впливу досягнень науки соціології того часу, представлені такими іменами, як О. Конт і Г. Спенсер.

Основні роботи: «Мова бунтівника» (1885); «У російських та французьких в'язницях» (1887); «Анархізм. Його філософія та його ідеал» (1900); «Взаємодопомога як фактор еволюції» (1902); "Хліб і воля" (1902); «Записки революціонера» (1902); «Держава та її роль історії» (1904); «Анархія та її філософія» (1905); "Велика французька революція" (1909); «Сучасна наука та анархія» (1913) та ін.

Поняття та сутність держави

Кропоткін, як і всі попередні теоретики анархізму, критично оцінював державу, яка скрізь і завжди виступала формою закабалення трудящого народу.

«Держава щось, набагато більше, ніж організація адміністрації з метою створення "гармонії" в суспільстві, як це говорять у університетах. Це – організація, вироблена та вдосконалена повільним шляхом протягом трьох століть, щоб підтримувати права, набуті відомими класами, та користуватися працею робочих мас; щоб розширити ці права і створити нові, які ведуть до

нового закріпачення знедолених законодавством громадян, по відношенню до групи осіб, обсипаних милістю урядової ієрархії.

Внаслідок дії закону циклічного та уривчастого розвитку історії, якого дотримувався Кропоткін, держава існувала не завжди і не завжди існуватиме.

Кропоткін виходив з того, що європейська цивілізація вступила у фазу державного розвитку в XVI ст., але вже до XIX ст. держава стала гальмом історичного розвитку. Таке становище, вважав Кропоткін, не може довго продовжуватися і здатне призвести до загибелі людського суспільства. Таким чином, держава для Кропоткіна – це остаточна історична форма цивілізації, яка має загинути.

На відміну від К. Маркса, який у своїй теорії «наукового соціалізму» керувався законом класової боротьби, Кропоткін у своїй теорії анархізму дотримувався протилежного закону – закону соціальної взаємодопомоги. Визнання впливу цього закону дозволило Кропоткіну дійти подібного до марксистського висновку про антинародну сутність держави. Держава, вважав Кропоткін, не тільки вичерпала себе в силу дії історичного закону циклічного та уривчастого розвитку, але вона суперечить також положенням, що випливають із закону соціальної взаємодопомоги.

Держава – не нова форма соціальної взаємодопомоги, а результат її заперечення.

Критика держави, як інституту.

Кропоткін критикує інститут держави, причому його критика включає як власні, так і запозичені у Прудона, Бакуніна, Маркса негативні оцінки цього інституту. Слідом за Бакуніним Кропоткін вважав, що якщо держава виникла для підтримки експлуатації, то вона не може стати органом звільнення та формою організації вільного суспільства.

Слідом за Марксом Кропоткін вважав, що держава – це надто дорога для сучасного суспільства «річ», щоб суспільство не було зацікавлене у його ліквідації. Витратні статті державних витрат, вважав Кропоткін, пов'язані з мільярдами на озброєння, з мільйонами на утримання органів юстиції та чиновників, а також мільйонними витратами на проведення відповідної пропаганди.

На відміну від Маркса який, вказував на феномен політичного відчуження пролетаріату від державного управління в капіталістичному суспільстві, Кропоткін заявляв про існування явища індивідуальності народу в галузі суспільних справ в умовах, коли держава сама монополізує їх виконання.

Слідом за Прудоном і Бакуніним Кропоткін піддав критиці представницьку демократію, що встановилася в багатьох країнах Заходу. Кропоткін назвав XIX століття часом «аварії парламентаризму». Він вважав, що

представницька система правління вже вичерпала себе і виступав проти того, щоб робочі спілки брали участь «у політичному, виборчому та парламентському русі», визнаючи цінність економічної революційної боротьби.

Критика законів держави. Закони держави все більше представлялися Кропоткіну як теоретику прогресу історичним анахронізмом: «Усі склепіння законів, без винятку, є не що інше, як збори формул і понять, запозичених у часів економічного та розумового рабства».

Кропоткін знецінював закони держави до розуміння їх як звичайних аркушів паперу. Вони ніколи не виражали інтересів більшості, навпаки, вони склалися «завжди меншістю і на користь меншості». Слідом за Бакуніним Кропоткін називав як першу справу революції спалення всіх існуючих законів – ось «найкраще вживання цих законів». Слідом за Прудоном як альтернативу законам Кропоткін пропонував договори, у добровільному укладенні яких братиме участь весь народ. Ці договори мають стати, на думку Кропоткіна, «суспільними звичками».

Функції держави.

Кропоткін писав про те, що історична місія держави полягає в підтримці «експлуатації та поневолення людини людиною». Для виконання цієї місії держава монополізувала виконання таких функцій:

- видання законів про власність, що дозволяють підтримувати бідність мас на користь промислових підприємців;
- видання законів про податки, які дозволяють «у коректній формі» підтримувати «штучно» бідність;
- видання законів, які дозволяють спотворити «суспільну думку на користь заможних», та ін.

На відміну від Бакуніна Кропоткін визнає за сучасною державою не лише функції, які служать експлуаторам, а й соціальні функції. Однак, вважає Кропоткін, держава власників робить це не безкорисливо і малоефективно: будує лікарні для бідних, щоб запобігти поширенню заразних хвороб серед самих же власників.

Кропоткін дав свою оцінку федералізму як принципу організації суспільного чи державного побуту людей. В основі цієї оцінки лежав визнаний ним закон взаємної допомоги. Використання людьми принципу федералізму Кропоткін простежує, починаючи з давнини, доводить до сучасної йому епохи і заглядає в майбутнє.

Він виділив чотири історичні типи федерацій:

- 1) федерації (конфедерації) пологів і племен у дикунів і варварів;
- 2) федерації вільних міст, сіл та громад у Середньовіччі;
- 3) сучасні державні федерації;

4) майбутні бездержавні федерації.

Кропоткін визнавав лише відносну прогресивність сучасних йому федеративних республік на відміну від унітарних. У федеративній республіці, як і за будь-яких інших форм державного управління, також відбувається пограбування простого народу.

Ідеалом для Кропоткіна була бездержавна федерація – «вільне федеративне угруповання від простого до складного», тобто анархічний федералізм. Слідом за Бакуніним Кропоткін оцінював бездержавну федерацію як універсальний засіб здійснення загальної свободи «знизу догори».

Соціальна революція як засіб здійснення ідеалу анархії.

Слідом за Бакуніним Кропоткін не вірив у можливість «законодавчим шляхом» вирішити соціальне питання – повернути суспільству те, що йому належить «по праву». Соціальну революцію Кропоткін розумів як продовження соціальної еволюції.

Соціальну революцію Кропоткін розумів у сенсі «загальної та негайної перебудови самих основ суспільства». Ця революція має призвести до анархічного (тобто бездержавного) комунізму, який забезпечить «повний розквіт усіх здібностей людини, найвищий розвиток всього, що в неї є оригінального, найбільшої діяльності розуму, почуттів і волі».

У 1920 р. він визнає, що перехід до нових форм соціалізованого, або націоналізованого, виробництва в Росії відбувався не знизу вгору, як мріяли анархісти, а зверху вниз. «Така перебудова фатально веде до невдачі».

Спочатку Кропоткін високо оцінював таку нову форму влади трудового народу, як Ради, проте вже 1918 р. йому стало зрозуміло, що Ради перетворюються лише на ширму диктатури партії.

У листі В.І. Леніну П.О. Кропоткін був готовий визнати диктатуру партії як «придатний» засіб для того, щоб почалося руйнування капіталістичного ладу, але для побудови нового соціалістичного ладу, вважав Кропоткін, диктатура партії «безумовно шкідлива». Цю шкоду Кропоткін побачив у непрофесіоналізмі членів партії, які, не знаючи дійсного життя народу, робили на кожному кроці «грубі помилки, за які доводиться розплачуватися тисячами життів і розоренням цілих округів»; у створенні «жахливої бюрократії», в порівнянні з якою «французька бюрократична система, де потрібно сорок чиновників, щоб продати дерево, повалене бурєю на національній дорозі, – дрібниця».

Питання семінарського заняття № 11.

1. Марксизм як політична концепція.
2. Політико-правова ідеологія анархізму М. Штірнера.
3. Політичні погляди П. Прудона.
4. Політична думка М. Бакуніна.
5. Політична думка П. Кропоткіна.

ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЄВРОПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

1. Ліберальна політична доктрина (Дж. Мілль)
2. Консерватизм Л. фон Штейна
3. Політичні погляди Ф. Лассалья
4. Доктрина кризи цивілізації Ф. Ніцше
5. Органічна теорія держави Г. Спенсера

1. Ліберальна політична доктрина Дж. С. Мілля

Продовжуючи попереднє питання теми, зауважимо, що одним із близьких духом до О. Конта був англійський мислитель *Джон Стюарт Мілль (1806-1873)*: він вів із Контом листування та опублікував першу спеціальну роботу, присвячену засновнику позитивізму – *«Огюст Конт та позитивізм» (1859)*.

Джон Стюарт Мілль народився 20 травня 1806 в Лондоні, в сім'ї відомого вченого Джеймса Мілля. Величезне враження на юного Мілля справило читання в 1821-1822 рр. творів Бентама. На початку 20-х рр. сімнадцятирічний Мілль заснував «Товариство утилітаріаністів», в якому обговорювалися етичні і політичні проблеми. У ці ж роки він публікує свої перші роботи. У 1823 р вчений вступив на службу в Ост-Індської компанії, в якій працював до 1858 р.

У 1837 р. Мілль познайомився з першими томами «Курсу позитивної філософії» О. Конта. У 1841-1847 рр. Мілль веде жваве листування з Контом. Надалі, однак, у відносинах обох мислителів настає охолодження, викликане нападами англійської ліберала на теократичні проекти Конта.

У 1851 р, після дружби, що тривала 21 рік, Мілль одружується на Герріет Тейлор. Саме вона робить вирішальний вплив на більшість робіт чоловіка. Однак в 1858 р., через сім років після весілля, Герріет Тейлор помирає від важкої закупорки легенів.

У 1866-1868 рр. Мілль був членом палати громад, приєднуючись до лівого крила партії лібералів, очолюваної Гладстоном. Зазнавши поразки на нових виборах, Мілль відійшов від громадської діяльності.

Помер Мілль 8 травня 1873 року в Авіньйоні. Поховали його поряд з дружиною.

Основні праці: *«Про предмет політичної економії та про її метод» (1836), «Система логіки силлогістичної і індуктивної» (1843), «Про деякі нерозв'язані питання політичної економії» (1844), «Підстави політичної економії з деякими з їх застосувань до громадської філософії» (1848), «Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування до соціальної філософії» (1848), «Роздуми про представницьке правління» (1861), трактат «Про підпорядкування жінки» (1861), «Утилітаріанізм» (1863).*

Мілль став провідним ідеологом ліберально-демократичної думки, одним із фундаторів ліберальної політичної доктрини. Наукову діяльність Мілль починав як прихильник бентамівського утилітаризму²², але його бачення моральної моделі політико-юридичного устрою суспільства відрізнялося від підходів Бентама. Вищий вияв моральності, відповідно до його теорії, – це щастя інших індивідів і служіння суспільству. Ці функції здатна виконувати лише вільна особа. Свобода індивіда є умовою існування відповідальної моральної особистості. Мілль обстоював ідеї захисту свободи індивіда, яку він вважав головною суспільною цінністю. Водночас свобода – це не тільки індивідуальне, а й соціальне благо. До того ж Мілль ніколи не ототожнював свободу зі вседозволеністю.

На його думку, держава та суспільство мають можливість здійснювати юридичний і моральний примус стосовно індивіда, який шкодить іншим людям і суспільству загалом. Але свобода індивіда є первинною щодо політичних структур і їх функціонування. Якщо порядок заснований на свободі, то умовою прогресу, за Міллем, є добре облаштована державність, яка правильно функціонує.

Ліберальне трактування функцій держави Міллем полягало у мінімізації повноважень державної влади (принцип «держава – нічний сторож»).

Мілль був прихильником принципу поділу влади, особливо розмежування компетенції законодавчої та виконавчої. При цьому він обстоював ідею верховенства парламенту над виконавчими структурами. Найкращою формою державності Мілль вважав представницьке правління. Цією владою народ має володіти сповна. Мілль пропагував ідею про безпосередню участь народу у облаштуванні та діяльності держави, відповідальність народу за стан державності.

Разом із цим Мілль **вказував і на недоліки представницької демократії:**

- втручання в управлінський процес;
- зростання некомпетентності;
- розширення парламентського представництва, що спричиняє зниження соціального рейтингу влади;
- перетворення народного представництва на тиранію більшості.

Актуальними нині є ідеї Мілля про розмежування понять «самоуправління» і «народовладдя». Він вважав, що втілити волю народу та волю більшості, виправити недоліки представницької демократії дасть змогу

²² **Утилітаризм** – багатозначний термін, зокрема, залежно від контексту. Наприклад, ідеалістичне філософсько-етичне Учення, в основі якого лежить оцінювання речей, предметів, процесів, явищ з точки зору їх користності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб; зародилося у Великій Британії в XIX ст.; пізніше розвинене економістами австрійської школи у вигляді теорії користності. Вузкий практицизм, прагнення діставати з усього безпосередню матеріальну вигоду, користь.

реформа виборчої системи. Мілль пропагував варіант поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем, що передбачає врахування думки і більшості, і меншості.

Політико-правові погляди Мілля мали значний вплив на суспільно-політичне життя другої половини XIX ст.

2. Консерватизм Л. фон Штейна: критика соціалізму та формування базису концепції соціальної держави

Лоренц фон Штейн (1815–1890) – німецький філософ-гегельянець, правознавець, державознавець, історик, соціолог та економіст, автор ідеї соціальної держави, предтеча європейської моделі «держави загального добробуту», критик марксистського комунізму, ідейний попередник правої соціал-демократії.

Народився у Борбі. Вивчав філософію в Кільському та Єнському університетах. Стажувався у Франції, вивчаючи соціалізм. Результатом його досліджень стала праця «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції» (1842), який познайомив німецьку громадськість (зокрема Маркса та Енгельса із соціалістичними ідеалами. В 1846 Лоренц фон Штейн став професором Кільського університету, але в 1851 був звільнений за продатську позицію в питанні приєднання Шлезвіга до Пруссії. З 1855 по 1885 професор Віденського університету, де в 1882 його лекції відвідував японський міністр-реформатор Іто Хіробумі.

Основні праці: «Соціалізм та комунізм у сучасній Франції» (1842), «Історія соціального руху у Франції з 1789 до наших днів» (1850), «Уроки управління» (1865-1868).

Праця «Соціалізм та комунізм у сучасній Франції» була першим у науковій думці досвідом історичного вивчення соціалізму і його критики. Штейн дав визначення нового на той час поняття соціалізму, наполягаючи на принциповій відмінності між соціалізмом і комунізмом. Визнаючи нездійсненними утопічні Учення соціалістів того часу, автор відзначає, що завдання, висунуте соціалізмом, «відповідає найшляхетнішим ідеалам людського серця, найпотаємнішим його сподіванням».

Політичне Учення Штейна склалося під впливом філософії Гегеля, з одного боку, і французьких соціалістичних доктрин – з іншого. У Гегеля Штейн запозичує діалектичний метод і формальне протиставлення суспільства державі. Дотримуючись методології Гегеля, вчений намагався вивести з абстрактного поняття держави все різноманіття завдань і діяльності політичної еліти. Із соціалістами Штейна зближує розуміння сутності економічного ладу.

За Штейном, початок громадської організації криється в обмеженості сил індивіда, неможливості задоволення його потреб лише власними силами – звідси прагнення підпорядкувати собі інших осіб і пристосувати їх для своїх егоїстичних цілей. Тому суспільний лад завжди призводить до залежності слабких від сильних, незаможних від багатих, тобто до нерівності та несвободи. В основі будь-якої політичної системи криється протиріччя між ідеальним призначенням особистості та можливістю її існування і успіху з огляду на обмеженість її сил. Це протиріччя і покликана вирішити держава як вища форма спільного проживання.

Ідея держави полягає у відновленні рівності й свободи, в піднятті нижчих, знедолених класів до рівня багатих і сильних. Виконання цього завдання має взяти на себе монарх, який стоїть над суспільством і боротьбою його класів. Самовизначення волі держави становить зміст законодавчої влади, вплив на зовнішній світ – зміст урядової влади, управління.

Вся діяльність виконавчої влади поділяється на три галузі:

- державне господарство;
- правосуддя;
- внутрішнє управління.

Кожна з цих галузей має двояке завдання: встановлення умов, що сприяють розвитку окремих осіб, і охорона їх від небезпек.

Виконавча влада поділяється на розпорядчу та примусову, адже для забезпечення виконання законів іноді необхідно застосовувати силу.

В ідеологічному сенсі перша концепція соціальної держави зумовлена розвитком консервативної думки, а не соціалістичної ідеології, як вважають окремі дослідники. Штейн був яскравим представником консерватизму в науці та політиці. Вихідним пунктом консервативної філософії завжди була неприпустимість революційних змін, що загрожували основам існуючого ладу, а отже, і самій державі.

Штейн вважав, що ідея держави полягає у відновленні рівності та свободи, у піднесенні нижчих, знедолених до рівня багатих і сильних. Соціальна держава за Штейном, повинна не тільки узаконити й охороняти можновладців, а й свідомо слугувати інтересам усього народу. Визначаючи сутність соціальної держави, учений наголошував, що держава зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів і для окремої особи завдяки своїй владі. Вона зобов'язана сприяти економічному та суспільному прогресу всіх своїх громадян, бо врешті розвиток одного виступає умовою розвитку іншого. Це визначення соціальної держави вважається класичним.

Метою концепції Штейна став пошук засобів усунення суперечностей, що виникають у капіталістичному суспільстві, зусиллями самої держави. Причому

головним було вирішення соціального питання, загострення якого й було найнебезпечнішим для стабільності суспільства. Він визначає соціальне питання як «робітниче питання», чітко усвідомлюючи, що пролетаріат став велетнем, а відкрита рана сучасності – пауперизм.

Отже, ідеї Штейна стали, з одного боку, першою науково обґрунтованою критикою положень постулатів соціалізму, а з іншого, – ідеологічною та науковою базою для подальшого розвитку ідей соціальної держави.

3. Політичні погляди Ф. Лассалья (проблема робітничого руху)

Фердинанд Лассаль (1825-1864) – німецький філософ, діяч німецького робітничого руху, адвокат, публіцист, лідер німецьких соціалістів. Основоположник течії в німецькому робітничому русі, названої його іменем.

Народився в єврейській сім'ї, що переселилася зі Східної Європи до Німеччини, багатого торговця шовком.

У 1843-1846 роках, всупереч бажанню батька, який готував сина до комерційної діяльності, вивчав філософію, історію та класичну філологію в університетах Бреслау та Берліна, де захопився філософією Гегеля та радикально-демократичними, а потім і соціалістичними ідеями. Взимку 1845/46 року вирушив до Парижа, де мав намір написати роботу про Геракліта. У Парижі зблизився з Гейне, який гідно оцінив його потужну особистість. Знайомство з ним сприяло зближенню Лассалья із низкою представників інтелектуальної еліти Парижа та Берліна.

У 1848-1849 рр. розпочав свою політичну діяльність, вступивши у революційну групу, яка об'єднувалася навколо «Нової Рейнської газети». Брав участь у революції 1848 року. 1863 року заснував «Загальну німецьку робітничу спілку» – першу Соціалістичну партію Німеччини.

1864 року, перебуваючи у Швейцарії, Лассаль закохався в 16-річну Єлену, католичку, дочку відомого баварського дипломата Деннігеса та зробив їй пропозицію. Заради цього шлюбу він готовий був на будь-які жертви, аж до переходу в католицтво. Однак, дізнавшись про революційні погляди та єврейське походження Лассалья, дипломат заборонив шлюб. Він вважав за найкраще видати свою дочку за волоського дворянина, друга дитинства Єлени Янко Раковиця. Лассаль викликав нареченого на дуель, внаслідок якої був поранений та через кілька днів помер в Женеві. Похований на старому єврейському кладовищі в Бреслау.

Основні праці: «Філософія Геракліта Темного з Ефеса» (1858), «Система набутих прав» (1861), драма «Франц фон Зіккінген» (1858).

Політична теорія Лассалья та його практична діяльність ґрунтувалися на низці положень:

- 1) Експлуатація робітничого класу в умовах капіталістичного виробництва є неминучою (Д. Рікардо). Логіка примноження капіталу об'єктивно унеможливує згладжування протиріч між капіталом і працею; то ж й усяка боротьба за трудові права є марною.
- 2) Пролетаріат є окремим соціально-політичним класом, який має специфічні соціальні та політичні інтереси (К. Маркс, Ф. Енгельс). А відтак задля можливості діяти політично пролетаріат мусить об'єднатися.
- 3) Держава є абсолютною цінністю (Г. Гегель). Саме завдяки державі може бути встановлена соціальна справедливість і вільний розвиток людської особистості.

Погоджуючись із низкою теоретичних положень марксизму, зокрема Ученням про визначальну роль засобів виробництва у суспільно-політичному розвитку та майбутньою гегемонією робітничого класу, Лассаль принципово розходився з основоположниками марксизму у трактуванні питань організації робітничого руху. Передусім розглядав державу не як засіб забезпечення панування правлячого класу, а як знаряддя, за допомогою якого можна встановити соціальну справедливість.

Виходячи з такої оцінки ролі держави, мислитель висунув тезу: метою робітничого руху є боротьба за розширення виборчих та інших громадянських прав. Участь робітничого класу у державному управлінні має подолати експлуатацію й усі форми соціальної нерівності.

Розглядаючи державу як універсальний, позбавлений класової сутності механізм організації влади, філософ підтримав і процес об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, що й було втілено на практиці О. фон Бісмарком.

Ставши президентом «Загального німецького робітничого союзу», мислитель розгорнув активну агітацію серед робітників, закликаючи їх до об'єднання й солідарного відстоювання власних політичних прав. Лассаль наголошував на існуванні особливих інтересів робітничого класу, які може відстояти держава.

Мислитель відкидав можливість залучення робітників до системи капіталістичного виробництва шляхом створення виробничих кооперативів як ілюзорну. Одну з форм співпраці монархії та пролетаріату Лассаль вбачав у створенні державних виробничих асоціацій, поширення котрих уможливило б поступовий перехід від капіталізму до соціалізму.

У своїй праці «Про сутність Конституції» Лассаль вважає, що законодавство країни має захищати інтереси як робітників, так і промисловців, дворян і короля.

Лассаль мав значний вплив на соціал-демократичний рух, одним із представників якого став Е. Бернштейн. Вважається, що діяльність Німецької соціал-демократичної партії завжди ґрунтувалася на засадах Лассальянства.

4. Фрідріх Ніцше (1844–1900 рр.)

У другій половині XIX ст. (особливо наприкінці) в буржуазних політико-правових Ученнях поряд з буржуазно-демократичними та ліберальними ідеями розвиваються численні націоналістичні, расистські й антидемократичні концепції. Ці концепції відображали реакційні, мілітаристські й агресивні устремління правлячих прошарків суспільства у внутрішній і зовнішній політиці. Вони критикували буржуазно-демократичні ідеї і виправдовували зовнішню агресію, війни, загарбання чужих територій, проповідували націоналізм і расизм, возвеличували колоніальну політику.

Проповідуючи ірраціоналізм та інтуїтивізм, біологічні та зоологічні уявлення про явища суспільного й політичного життя, ці теорії **визначальну роль у виникненні і розвитку суспільно-політичних інститутів відводили таким чинникам, як насильство і завоювання** (Л. Гумплович, А. Гобіно, Д. Чемберлен, Л. Вольтман та ін.).

Найяскравіше такого роду антидемократична ідеологія відображена у творчості **Фрідріха Ніцше**.

Народився він у селі Реккен на кордоні Пруссії і Саксонії в сім'ї священика. Здобув класичну освіту. Згодом, навчаючись в університетах Бонна і Лейпцига, ознайомився з теологією і філософією.

Основні праці: «Людське, занадто людське» (1878), «Вранішня зоря» (1881), «Весела наука» (1882), «Так говорив Заратустра» (1883–1885), «По той бік добра і зла» (1886), «Генеалогія моралі» (1887), «Антихрист» (1888), «Ессе Номо» (1888) та ін. Останні одинадцять років життя Ніцше провів під опікою матері і сестри в Німеччині. Саме тоді він набув європейської слави.

Головна ідея Учення Ніцше – це вчення про волю до влади.

Держава, право, законодавство, політика являють собою, по концепції Ніцше, службові знаряддя, засоби, інструментарій культури, яка, в свою чергу, є прояв, виявлення і утворення космічної за своїми масштабами боротьби сил.

Воля до накопичення сили і збільшення влади трактується їм як специфічна властивість всіх явищ, в тому числі соціальних і політико-правових. Причому воля до влади - це повсюдно найпримітивніша форма афекту, а саме - «афект команди».

Цінність, згідно з Ніцше, - це найвища кількість влади, яку людина може собі засвоїти. Людство ж лише засіб, але не мета.

Всю соціально-політичну історію Ніцше характеризує як боротьбу двох волей до влади - волі сильних (вищих видів, аристократичних панів) і волі слабких (маси, рабів, натовпу, стада).

Аристократична воля до влади, по Ніцше, це інстинкт підйому, воля до життя; рабська воля до влади - інстинкт занепаду, воля до смерті, до нічого.

Висока культура аристократична, панування ж «натовпу» веде до виродження культури, до декадансу. Мораль - знаряддя рабів проти панів, моральні судження і встановлення слабких проти сильних, виправдання панування стада над вищими видами. Історія людства розцінюється Ніцше як процес поступового виродження здорових життєвих начал, як в кінцевому рахунку перемога численної маси слабких і пригноблених над нечисленною аристократією сильних.

В пошуках зразка для ладу нової аристократії Ніцше звертається до історії панування древньої аристократії (в Індії, Греції тощо), сподіваючись на їх повернення.

Відкидаючи різні концепції походження та ролі держави, Ніцше вважав, що держава є засобом виникнення і продовження того насильного соціального процесу, в ході якого відбувається народження привілейованої культурної людини, що панує над рештою маси.

Мета людства, по Ніцше, полягає в його найбільш досконалих представниках, виникнення яких можливе в обстановці високої культури, але ніяк не в довершеній державі і поглинанні політикою - останні ослаблюють людство і перешкоджають появі генія. Геній, борючись за збереження свого типу, повинен перешкоджати установі довершеної держави, яке могло б забезпечити загальне благополуччя лише ціною втрати насильницького характеру життя і продукування млявих особистостей.

Антагонізму між культурою і державою Ніцше надає принципове значення.

Вихваляючи аристократичний кастовий лад часів законів Ману, Ніцше прагнув до біологічного обґрунтування кастових ідеалів. У кожному «здоровому» суспільстві, вважав він, є три різних, але взаємопритягаючих фізіологічних типи зі своєю власною «гігієною» і сферою докладання:

- 1) **геніальні люди** - небагато;
- 2) **виконавці ідей геніїв**, їх права рука і кращі учні - вартові права, порядку і безпеки (цар, воїни, судді і інші охоронці закону);
- 3) **інша маса посередніх людей.**

Стійкість високої культури і сприяючого їй типу держави, за твердженням Ніцше, цінніше за свободу.

Ніцше розрізняє два основних типи державності:

- **аристократичний** – теплиця для високої культури і сильної породи людей;
- **демократичний** – занепадницька форма держави.

Ніцше - непримиренний противник ідей народного суверенітету, реалізація яких веде, за його оцінкою, до потрясіння основ і падіння держави, усунення протилежності між «приватним» і «публічним».

Відзначаючи тенденцію падіння ролі держави і допускаючи в принципі зникнення держави у віддаленій історичній перспективі, Ніцше вважав, що «найменше настане хаос, а скоріше ще більш доцільне установа, ніж держава, здобуде перемогу над державою».

Ідея Надлюдини

На зміну Богу в новому вченні Ніцше може прийти тільки Надлюдина, тому що людина звичайна, за Ніцше, не може взяти на себе всю міру страждань і відповідальності, які раніше покладалися на Бога. Сутність Надлюдини описана в книзі «Так казав Заратустра». Саме у цьому творі Ніцше розкрив ідею про Надлюдину. Це істота, яка вміє керувати своєю волею і розумом і зневажає людський світ. Для вдосконалення думок і вчинків Надлюдина йде в гори, де на самоті осягає суть життя.

Предтечею Надлюдини Ніцше вважає стародавнього перського пророка та засновника релігії зороастризму Заратустру, який і стає головним героєм книги.

Ніцше вірить, що кожен, хто хоче наблизитися до ідеалу, повинен змінити світогляд і зрозуміти, що світ людей гідний тільки зневаги. Віддалившись від світу, він зосереджується на своїх думках та прагненні до досконалості.

Дух людини, яка прагне ідеалу, на думку Ніцше, проходить етапи трансформації:

- «верблюд», що тягне у себе тягар традицій, правил, культурних штампів;
- «лев», що заперечує у собі «верблюда» і відмовляється від усього, що не дозволяє йому піднятися над натовпом;
- «дитина» - чистий лист, відкритий для нового і готовий самостійно керувати своїм життям та створювати закони буття.

Ніцше переконаний, що людина – це «хвороба Землі», в ній закладено щось хибне та неправильне. Тому народжується надлюдина, яка втілює людський ідеал, дає сенс життя та перемагає буття. Чесність перед собою - одна з основних характеристик надлюдини. Головна проблема людини полягає у слабкості духу (це відвага, свобода, витривалість та утвердження своєї волі). Людина повинна прагнути до життя, а не до задоволень чи втіхи в релігії. Життя, своєю чергою, є волею до влади, а боротьба проявляється у битві за перевагу, становлення нової, ідеальної людини. Воля до влади формує прагнення стати вищим і кращим за

інших, піднестися за рахунок розуму і таланту, і панувати над нікчемним натовпом.

Основні риси Надлюдини:

1. **Особистість, що самостійно керує своєю долею.** «Аристократ духу», людина, що височіє над сірою масою. «Життя - це джерело насолоди, але там, де п'є натовп, всі джерела отруєні».
2. **Він стоїть над поняттями добра та зла, самостійно визначаючи моральні правила.** Надлюдина долає все дріб'язкове і проривається до вершини людського духу: «назустріч своєму найвищому стражданню та своїй найвищій надії». Життя проходить у постійній боротьбі і треба з мужністю дивитися на обличчя смерті.
3. **Мета життя – у пошуку істини та творчій праці, подоланні себе.** На це здатні лише обрані, ті, хто наділений «волею до сили». Ніцше закликає винищити «тварину всередині людини» і творити у собі творця.

На думку Ніцше, люди поділяються на слабких та сильних. Сильні цінують гідність, незламну волю та енергію у досягненні цілей.

Слабкі прагнуть співчуття, альтруїзму, м'якосердечності. Господарі не обтяжені моральними, побутовими, релігійними обмеженнями, вони йдуть по життю гордо і незалежно. Об'єктивної моралі немає, кожен приймає ту, яка йому підходить, а правильна – лише мораль господарів. Панівна мораль, нав'язана рабами, ґрунтується на принципах рівності та свободи, а Ніцше заперечує ці тези.

Свобода має належати сильному. Рівності теж не існує: залежно від того, скільки життєвої сили укладено в людях, вони можуть бути кращими або гіршими. Тому нав'язана нам справедливість – це брехня.

Вустами Заратустри Ніцше відкидав сучасну йому державу, характеризуючи її як «смерть народів», установу для «зайвих людей». Сенс цього заратустрівського антиетатизму, полягає у втраті надій на сучасну державу як на союзника нової аристократичної культури, оскільки вона, за оцінкою Ніцше, виявилось в руках гірших, плебейської більшості. **Зразком досконалої політики, за його оцінками, є макіавеллізм.**

Ніцше розвиває аристократичну концепцію права. Право, по Ніцше, щось вторинне, похідне від волі до влади, її рефлекс. З цих позицій він атакує різні версії історично прогресивної інтерпретації природно-правової доктрини, відкидає ідеї свободи і рівності в людських відносинах, обґрунтовує правомірність привілеїв, переваг і нерівності.

Право, по Ніцше, результат війни і перемоги. Відкидаючи інше трактування природного права, Ніцше разом з тим прагне видати саме свої уявлення про право війни і переможця, аристократично-кастовий правопорядок тощо за справжнє природне право.

З позицій такого розуміння права він зазначає, що, подібно праву необхідної оборони, слід визнати і право необхідної агресії. Право переможця у війні тим самим резюмує боротьбу різних воль до влади і служить основою аристократичного правопорядку.

У цьому сенсі право характеризується їм як визнана і засвідчена влада. Відповідно до договірного права наш борг - це права інших на нас, а наші права - та частка нашої сили, яку інші не тільки визнали, але і охороняють.

Сучасні йому ліберальні і демократичні ідеї, встановлення і закони він різко критикував як «стадне законодавство», розраховане на середній сорт людей і спрямоване проти виключень.

Обґрунтовуючи свої уявлення про майбутнє, Ніцше вважав, що, з одного боку, демократичний рух в Європі призведе до породження людського типу, готового до нового рабства, і тоді з'явиться «сильна людина» - без забобонів, небезпечної і привабливої властивості, «тиран», мимовільно підготовлюється європейською демократією. З іншого боку, продовжував він, Європа, роздирається в його час ненормальною ворожнечею своїх народів, в майбутньому стане єдиною. При цьому європейська проблема в цілому бачилася йому як «виховання нової, керуючої Європою, касти».

З цих позицій наднаціонального елітизму він критикував націоналізм і національну обмеженість, високу зарозумілість європейців у ставленні до азіатів, національну зарозумілість німців, тевтономанію, антифранцузькі, антислов'янські, антисемітські настрої і переконання. Але в кінцевому рахунку він робив ставку на майбутнього європейця і бачив в німцях саме той народ, який, подібно до євреїв і римлянам в минулому, запліднити прийдешній «новий порядок життя».

Ніцше часто користується поняттям «раса», тлумачачи його як соціально-політичну, ніж національно-етнічну характеристику; сильна раса - це, по суті, особлива порода що володарюють, аристократичні добродії, слаба раса - життєво слабі, пригноблені і підневільні.

В контексті вічної боротьби різних воль до влади, насильницького характеру самого життя Ніцше розвивав і свої погляди на війну. При цьому він нерідко називав війною всяку боротьбу в потоці становлення. В такому переважно філософсько-світоглядному аспекті Ніцше вихваляв війну і відкидав мир.

Метафізично виправдовуючи війну, Ніцше пов'язував з нею свої надії на нову високу культуру і розцінював війну і військовий стан як прообраз держави. Як реально-політичне явище війну Ніцше освітлював, виходячи з тих же критеріїв, що і при трактуванні держави і політики взагалі. Він за війну на службі у аристократичної культури, а не за культуру на службі у війни.

Ніцше - переконаний антисоціаліст, відкидав революції і повстання пригноблених, розцінюючи їх як загрозу культурі. Зло і не без проникливості Ніцше попереджав про неминучі в грядущому революційні виступи мас. Разом з тим він вважав, що інстинкт власників зрештою візьме верх над соціалізмом. Гостро критикуючи соціалістичні ідеї, Ніцше вважав, що соціалізм навіть бажаний у вигляді експерименту, щоб показати його безглуздість. У вельми чорних фарбах змальовував він і майбутнє законодавство при соціалізмі.

Різкій критиці піддав Ніцше і підхід соціалістів до держави. У зв'язку з цим він зазначав, що соціалізм, прагнучи до усунення всіх існуючих держав, «може розраховувати лише на коротке і випадкове існування за допомогою самого крайнього тероризму». Як би передбачаючи вигляд грядущого тоталітаризм, Ніцше говорив про знищення особистості при соціалізмі, реформуванні її до доцільного органу суспільного союзу, про режим покірності всіх громадян абсолютистській державі.

Ідеологи фашизму і націонал-соціалізму оголосили Ніцше своєю предтечою. Обходячи ті аспекти Ніцшевського Учення (аристократизм, індивідуалізм, відкрита ворожнеча до маси, народу, «натовпу», «стада»; критика німецького націоналізму; поряд з деякими випадками проти євреїв також і неодноразова висока оцінка єврейської нації тощо), які розходилися з фашистською і націонал-соціалістичною ідеологією, вони акцентували увагу на моментах спільності і спадкоємності між ницшеанством і власною ідеологією. Ряд ідей Ніцше (про расу панів, новий порядок, про національну місію німців, надлюдину, волі до влади) отримали відповідну інтерпретацію і модифікацію в дусі ідеології націонал-соціалізму.

Після Другої світової війни почався новий етап інтерпретацій творчості Ніцше, з'ясування його справжнього місця в історії філософської і політико-правової думки.

4. Органічна теорія держави Г. Спенсера

Герберт Спенсер (1820-1903) – британський мислитель, один із родоначальників позитивізму, засновник органічної школи у суспільних науках та ідеолог лібералізму.

Герберт Спенсер народився 27 квітня 1820 в англійському місті Дербі у родині шкільного вчителя. Через погане здоров'я до 13 років не відвідував школу і отримував домашню освіту. Відмовився від пропозиції отримати освіту в Кембриджі (згодом відмовився від посади професора в лондонському Університетському коледжі і від членства в Королівському суспільстві).

З 1837 року працював інженером на будівництві залізниці. У 1841 році пішов з роботи і зайнявся самоосвітою. У 1843 очолив інженерне бюро, в 1846

отримав патент на пілільно-стругальну машину. Незабаром вирішив зайнятися журналістикою.

У 1848-1853 роках працював журналістом (помічником редактора в журналі «Економіст»). Під час кількох поїздок до Франції зустрічався з О. Контом. У 1853 році отримав спадок і зміг повністю присвятити себе заняттям філософією і наукою.

Спенсер публікував численні статті в радикальній пресі того часу, в яких наполягав на обмеженні ролі уряду в якості посередника в суспільстві. Він виступав за секуляризацію, скасування законів про бідних, народної освіти, наполягав на знятті всіх обмежень щодо комерції і фабричного законодавства.

У 1883 році Спенсер був обраний членом філософської секції Французької академії моральних і політичних наук. Був номінований на Нобелівську премію з літератури в 1902 році, однак, відмовився її отримати.

Основні праці: «Основні засади» (1862), «Соціологія як предмет вивчення» (1873), «Основи соціології» (1898).

Спенсер є засновником органічної теорії походження держави: на думку вченого, формування системи соціальних інститутів є обов'язковою умовою переходу від дикунства до варварства та цивілізації.

Для утримання у покорі переможених створюються інститути ефективного контролю та примусу, внаслідок чого на етапі переходу від варварства до цивілізації й виникає держава.

Спенсер порівнює суспільство та його інститути з живим організмом, кожний орган якого має свою структуру та виконує притаманні йому функції. Відповідно до закономірностей функціонування, Спенсер виділяє два типи суспільств: військове та індустріальне.

У військовому суспільстві діяльність особистості повністю підпорядкована інтересам держави; найважливішою метою є збереження існуючого стану речей, доля ж окремої людини нікого не цікавить. Суспільство нехтує інтересами окремої особи заради інтересів більшості: людина не має можливості вільного вибору місця проживання, роду занять, зміна соціального статусу є надскладним завданням. Таке суспільство характеризується жорсткою ієрархією, примусовою кооперацією та централізацією (Давній Єгипет, Спарта, Римська імперія, Перу часів інків, Російська імперія, кайзерівська Пруссія).

Індустріальне суспільство, побудоване на добровільній співпраці вільних громадян, характеризується дотриманням прав і свобод людини; інтереси громадян не приносяться в жертву суспільству, а охороняються ним. Якщо військові суспільства орієнтовані на завоювання та оборону, то в них особливо цінуються лояльність і дисципліна. Натомість індустріальні суспільства децентралізовані та орієнтовані на економічні зв'язки з іншими суспільствами.

За таких умов заохочуються незалежність та ініціатива, а пріоритет надається індивідуалістичним цінностям. Соціальна мобільність у такому суспільстві лише зростає.

Спенсер розглядає сучасну для нього епоху як перехід від військового до індустріального суспільства. При цьому він зазначає, що негативні соціальні явища (бідність, голод, утиски слабких сильними) є невід'ємними супутниками цього транзиту.

У праці «Людина проти держави» автор зазначає, що «стан переходу буде нещасливим станом». Проте, на думку автора, ці страждання суспільство повинно витримати, при цьому їх масштаб не може бути зменшений жодними реформами, законами чи проектами. Шукаючи аналогії між біологічною та соціальною еволюцією, Спенсер помітив багато схожого між організмом і державою. Так, для біологічних організмів і соціальних спільнот характерне постійне зростання, внаслідок якого вони дедалі ускладнюються. Диференціація структури супроводжується диференціацією функцій. Нормальне, природне функціонування органів (інститутів) забезпечує звичний розвиток організму (держави). І навпаки, порушення (наприклад, революції) є хворобами, які призводять до дезінтеграції.

Суспільства, на думку Спенсера, здатні організовувати та контролювати власні процеси адаптації, спрямовуючись так у напрямі до мілітаристських режимів; у разі ж вільної та пластичної адаптації вони перетворюються на промислово розвинені держави. Проте невблаганний хід еволюції робить адаптацію «не випадковістю, але необхідністю». Наслідком концепції про космічну силу еволюції Спенсер вважав соціальну філософію «*laissez faire*».

Ідеї соціалістичної перебудови суспільства Спенсер вважав неприйнятними.

По-перше, він передбачав зростання ролі чиновників у майбутньому соціалістичному суспільстві.

По-друге, вчений погоджувався з Гоббсом у визнанні індивідуалістичної природи людини.

Відтак, незалежно від політичного ладу, недосконала природа людей даватиметься взнаки у їх неправомірних діях. У той же час Спенсер був противником приватної власності на землю. На його думку, Учення про спільне право усіх людей на землю відповідає високому рівню цивілізації.

Взагалі вчений приділяє значну увагу правам людини, особливо підкреслюючи важливість право на безпеку, свободу совісті, слова та друку. Політичні права потрібні хоча б для того, щоб захищати права особисті. Втім, Спенсер не підтримував ідею надання жінкам права голосу.

У поглядах Спенсера поєдналися еволюціонізм, принцип невтручання, концепція філософії як узагальнення всіх наук і супутній ідейний перебіг того часу. Технічний і практичний склад розуму вченого наблизив його до позитивізму О. Конта та неопозитивізму Ш. Ренув'є. Спенсер схвалював біологічну теорію Ж.Б. Ламарка, економічну теорію А. Сміта і «закон народонаселення» Т. Мальтуса. У свою чергу, погляди Спенсера суттєво вплинули на формування доктрин неолібералізму, соціального дарвінізму та лібертаріанства.

Питання семінарського заняття № 12.

1. Ліберальна політична доктрина (Дж. Милль).
2. Консерватизм Л. фон Штейна.
3. Політичні погляди Ф. Лассаля.
4. Доктрина кризи цивілізації Ф. Ніцше.
5. Органічна теорія держави Г. Спенсера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк Т. Історія політичних і правових учень [Електронний ресурс] : навч. посіб. – Львів, 2010. 304 с. / <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-29.html>.
2. Борисова О.В., Климов А.О. Історія української державності : підручник у 2-х томах. Київ : Кондор, 2018.
3. Зінченко О.В., Петришин О.В. Історія учень про державу і право у таблицях і дефініціях. Київ : Право, 2012. 208 с.
4. Історія політичних і правових учень: від стародавніх часів до XVII ст. / О. Лавринович, Д. Журавльов, О. Коротюк, А. Фоменко, Ю. Чижмарь. Київ : ОВК, 2021. 238 с.
5. Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н.М. Хоми; 2-ге вид., перероб. і доп. Львів : Новий Світ, 2000.
6. Кирилюк Ф., Мельник В., Батрименко О. Історія зарубіжних політичних учень. Київ : Центр учбової літератури, 2023. 208 с.
7. Кирилюк Ф.М. Історія зарубіжних політичних учень. Частина 2. Політична думка Середньовіччя та доби Відродження. Київ : ЦУЛ. 292 с.
8. Кормич А.І. Історія учень про державу і право : навч. посіб. 4-те вид. У 2 ч. Київ : Право, 2015. 416 с.
9. Любохинець Л., Шавкун В., Бабич Л. Історія політичних та економічних учень. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 294 с.
10. Яремчук В.Д. Історія політичних і правових учень: схеми, дефініції, джерела та персоналії : навч. посіб. Львів : ЛДУВН, 2022. 380 с.

Навчальне видання

Зенкін Михайло Васильович

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник
у 2 частинах

Частина 1
(з давніх часів до кінця XIX ст.)

Видано в авторській редакції.

Електронний ресурс.
Підписано до видання 22.01.2025. Авт. арк. 13,9.

Підготовлено до видання
в Національному технічному університеті «Дніпровська політехніка».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.
49005, м. Дніпро, просп. Дмитра Яворницького, 19.